यथा पुरा ॥ २२ ॥ प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः । स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ॥ २३ ॥ यस्माद्गौरववैवर्ण्यकार्श्येभ्यो न विमुञ्चति । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ॥ २४ ॥ शिरसो गौरवं ग्लानिर्नातिश्रद्धाऽतिभोजने । माधुर्यमतिवैरस्यं तिक्तत्वमथवा पुनः ॥ २५ ॥ दोषमलधातुपाकलक्षणम्—शब्दवृद्धीन्द्रियपञ्चकस्य पटुता वह्नेश्च यत्र क्रमात्तृष्णादिप्रशमो ज्वरस्य मृदुता तं दोषपाकं वदेत् । हृत्पार्श्वाभ्योरतिवेदनातिसरणं तीव्रो ज्वरस्तृट्क्लमः श्वासाधिक्यमरोचकोऽरतिरिति स्याद्धातुपाकाकृतिः ॥ २६ ॥ वक्त्रस्य जायते यस्मात्प्रवेशे विगते सति । तस्मात्तु नियतो जुष्टः शरीरे विषमज्वरः ॥ २७ ॥ धात्वन्तरस्थो न लीनत्वात्सूक्ष्मत्वादुपलभ्यते । अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ॥ २८ ॥ दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥ २९ ॥ क्वचिदुष्णेन शीतेन क्वचिद्रात्रौ क्वचिद्दिवा । प्रशमं याति कोपं च ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥ ३० ॥ यः स्यादनियते काले शीतोष्णाभ्यां तथैव च । वेगतश्चापि विषमः स ज्वरो विषमः स्मृतः ॥ ३१ ॥ संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकाः । पञ्चैते विषमाः ख्याताः संनिपातोल्बणोद्भवाः ॥ ३२ ॥ संततो रसधातुस्थो रक्तस्थः सततो मतः । ज्वरः समभवत्पूर्णो सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥ ३३ ॥ मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जागतः पुनः । कुर्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसंकरम् ॥ ३४ ॥ सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । संतत्या यो विसर्गी स्यात्संततः स निगद्यते ॥ ३५ ॥ अहोरात्रे संततको द्वौ कालावनुवर्तते । अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ॥ ३६ ॥ तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः । इत्यादयस्तु विज्ञेया ज्वरा नानाविधा बुधैः ॥ ३७ ॥ यथा दोषप्रकोपस्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् । यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः ॥ ३८ ॥ वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्विलीयते । दोषवेगोदये तद्वदुदीयेत ज्वरस्य तु ॥ ३९ ॥ वेगहानौ प्रशाम्येत तथाऽम्भः सागरे यथा । श्लेष्मप्रायस्तु पूर्वाह्णे प्रदोषे च प्रवर्तते ॥ ४० ॥ पित्तप्रायस्तु मध्याह्ने त्वर्धरात्रे प्रवर्तते । अपराह्णेऽनिलप्रायः प्रत्यूषे च प्रवर्तते ॥ ४१ ॥ नर्ते वातात्तु विषमो ज्वरः समुपजायते । कफपित्ते च निश्चेष्टे चेष्टयत्यनिलो यतः ॥ ४२ ॥ तस्मान्नर्तेऽनिलाद्रोगाः संभवन्ति ज्वरादयः । श्लेष्मप्रायस्तु विषमः शीतपूर्वः प्रजायते ॥ ४३ ॥ पित्तप्रायस्तु विषमो दाहपूर्वं प्रजायते । वातप्रायस्त्वनियते काले समुपजायते ॥ ४४ ॥ कृत्वा

१ ख. ग. घ. ङ. 'स्योऽतिली' ।

चिराद्धि देहस्य क्षिप्रवेपथुमुत्तमम् । श्लेष्मपित्ते विदह्येते रसस्थाने यदाऽनिलः ॥ ४५ ॥ तस्मिन्काले मनुष्याणां विषमो जायते ज्वरः । श्वासो मूर्छारुचिच्छर्दितृष्णातीसारविड्ग्रहाः ॥ ४६ ॥ हिक्का कासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश । तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता ॥ ४७ ॥ क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवाञ्ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥ ४८ ॥ भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो जनयति ज्वरम् । शोधनं शमनीयं तु करोति विषमज्वरम् ॥४९॥ ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ॥ ५० ॥ क्षुत्क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् । दोषप्रवृत्तिरुत्साहो निरामज्वरलक्षणम् ॥ ५१ ॥ प्रकाङ्क्षा लाघवं ग्लानिः स्वस्थता सुप्रसन्नता । उपद्रवनिवृत्तिश्च सम्यग्लङ्घितलक्षणम् ॥ ५२ ॥ निद्रा तन्द्रा क्लमो भ्रान्तिस्तृष्णा शोषो बलक्षयः । उपद्रवाश्च श्वासाद्याः संभवन्त्यतिलङ्घिते ॥ ५३ ॥ स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूः पाको मुखस्य च । क्षवथुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५४ ॥ विगतक्लमस्मोहं च त्वत्यर्थं विमलेन्द्रियम् । युक्तं प्रकृतिसत्त्वैश्च तं विद्याद्विगतज्वरम् ॥ ५५ ॥ ज्वरमुक्तस्य यस्यापि शिरोरुङ्नैव मुञ्चति । अविमुक्तः स विज्ञेयो ज्वरः पुनरुपैति तम् ॥ ५५ ॥

इति संक्षेपतो ज्वरनिदानम् ॥

अथ क्रमप्राप्तस्य ज्वरस्य चिकित्सा ।

ज्वरादौ लङ्घनं पथ्यं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते रेचनं प्रोक्तमेतज्ज्वरचिकित्सितम् ॥ १ ॥ ज्वरे लङ्घनमेवाऽऽदावुपदिष्टमृते ज्वरात् । क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥ २ ॥ आमाशयस्थो हत्वाऽग्निं सामो मार्गान्पिधाय च । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लङ्घनम् ॥ ३ ॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्[1] लङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारणम् ॥ ४ ॥ प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घयेन्नोपपादयेत् । बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥ ५ ॥ न लङ्घयेन्मारुतजे ज्वरे च क्षयोद्भवे च क्षुधिते च जन्तौ । न गुर्विणीदुर्बलबालवृद्धान्भीतांस्तृषार्तानपि सोर्ध्ववातान्[2] ॥ ६ ॥ दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न हि दोषक्षये कश्चित्सहते लङ्घनं महत् ॥ ७ ॥ वातजः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पित्तजः । श्लेष्मजो द्वादशाहेन ज्वरः पाकं प्रपद्यते ॥ ८ ॥ वाते द्वे पित्तजे चैकं कफे

---

१ ख. 'षाग्नेर्ले' । २ ग. 'न्भीरूंस्त' ।

दिनचतुष्टयम् । सप्ताहं वातपित्ते च कफपित्ते दश स्मृताः ॥ कफवाते द्वादशाहं त्रिदोषे चैकविंशतिः ॥ ९ ॥ आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः । मध्यं द्वादशरात्रं तु पुराणमत[१] उत्तरम् ॥ १० ॥ सप्ताहेन तु पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः । निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ॥ ११ ॥ सर्वज्वरेषु दातव्यः कषायः सप्तमेऽहनि । अथवा लङ्घयेत्तावद्यावदारोग्यदर्शनम् ॥ १२ ॥ न कषायं प्रशंसन्ति कदाचित्तरुणे ज्वरे । कषायेणाऽऽकुलीभूता दोषा जेतुं सुदुस्तराः ॥ १३ ॥ अत्र विदेहः—सर्वज्वरेषु सप्ताहे मात्रां च लघु भोजयेत् । वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगं विवर्धयेत् ॥ १ ॥ क्षुत्संभवति पक्वेषु दोषधातुमलेषु[२] च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः ॥ २ ॥ अथ च वाग्भटः—ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु । श्लेष्मक्षये प्रवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा ॥ १ ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः । प्रागल्पवह्निर्भुञ्जानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ २ ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लङ्घिते । ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणो विना ॥ ३ ॥ तस्मात्पित्तविरोधीनि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम् । स्नानाभ्यङ्गप्रदेहांश्च परिषेकांश्च[३] वर्जयेत् ॥ ४ ॥ अजीर्णद्रवशूलाढ्ये[४] सामे तीव्ररुजि ज्वरे । न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाऽऽममावहेत् ॥ ५ ॥ नवज्वरे मलस्तम्भात्कषायो विषमज्वरम् । कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि ॥ ६ ॥ सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः । केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य देयमामोल्बणे न तु ॥ ७ ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदये यतः । दोषेऽथवाऽतिनिचिते तन्द्रा स्तैमित्यकारिणी ॥ ८ ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो जनयति ज्वरम् । मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलितश्च मलो यदा । अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा ॥ ९ ॥ अथ वृद्धवाग्भटः—षड्दशद्वादशाहेषु व्यतीतेषु क्रमेण वै । वातपित्तकफातङ्केष्वन्नकाला इमे त्रयः ॥ १ ॥ द्वंद्वजे संनिपाते च व्याधावारोग्यदर्शने । सति यवागूयूषादि कल्पयेदतिनैपुणात् ॥ २ ॥ मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थान्मकुष्ठकान्पाचनयूषहेतून् । हिताहितानां[५] विहितांश्च पेयान्द्याद्यवागूमपि पाचनैः स्वैः ॥ ३ ॥ अथ चक्रदत्तात्—नवज्वरे दिवास्वापस्नानभोजनमैथुनम् । क्रोधप्रवातव्यायामकषायांश्च विवर्जयेत् ॥ १ ॥ निर्वातभवनावासमुष्णवारिनिषेवणम् । अभूरिजल्पं निष्क्रोधकामशोकं च रोगिणम् ॥ २ ॥ कुर्यादारोग्यसंपन्नं शीघ्रं वैद्यो विचक्षणः । कफमे[६]दोनिला-

---

१ ख. 'समुत्तमम् । २ ख. ग. रसदोषमलेषु । ३ ख. परिशेषं च लङ्घने । ४ ख. 'शूलघ्ने सा' । ५ ख. हितान्हितानां । ६ ख. 'मेहानि' ।

मघ्नं दीपनं बस्तिशोधनम् ॥ ३ ॥ कासश्वासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा । यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं भवेत् ॥ ४ ॥ अर्धावशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते । तत्पादहीनं वातघ्नमर्धहीनं तु पित्तनुत् ॥ ५ ॥ त्रिपादहीनं श्लेष्मघ्नं पाचनं दीपनं लघु । द्वंद्वजे संनिपाते च ज्वरे पथ्यं तदार्तिजित् ॥ ६ ॥ शरदि त्वर्धपादोनं पादहीनं तु हैमते । शिशिरे च वसन्ते च ग्रीष्मे चार्धावशेषितम् ॥ ७ ॥ विपरीते ऋतौ तद्वत्प्राट्ष्यष्टावशेषितम् । भिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतं चापकर्षति ॥ ८ ॥ अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि । धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं पवनाहतम् ॥ ९ ॥ शृतशीतं त्रिदोषघ्नं बाह्यान्तर्भावशीतलम् । दिवा शृतं तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् ॥ १० ॥ रात्रौ शृतं तु दिवसे गुरुत्वमधिगच्छति । तप्तायःपिण्डसंसिक्तं लोष्टनिर्वापितं जलम् ॥ ११ ॥ सर्वदोषहरं पथ्यं सदा नैरुज्यकारकम् । उष्णीकृतं जलं पथ्यं दोषतृट्कासजिल्लघु ॥ १२ ॥ शृतशीतं जलं पथ्यं त्रिदोषशमनं लघु । नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे ॥ १३ ॥ सद्यः शुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे । अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ ॥ ४ ॥ हिक्कायां स्नेहपाने च पिबेदुष्णं जलं नरः । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥ १५ ॥ मन्दाग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत् ॥ १६ ॥ मूर्छापित्तोष्णदाहेषु विषमे च मदात्यये । भ्रमक्लमपरीतेषु मार्गोत्थे वमथौ तथा ॥ ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्भः प्रशस्यते ॥ १७ ॥ *पानीयं पानीयं शरदि वसन्ते च पानीयम् । नादेयं नादेयं शरदि वसन्ते च नाऽऽदेयम् ॥ १८ ॥ उक्तं हि तन्त्रान्तरे—अमर्मोपहते देशे शिरासंध्यस्थिवर्जिते ॥ वर्षावसन्तसमये कौपं वारि प्रशस्यते । अम्भः शरदि ताडागं नादेयमृतुषु त्रिषु ॥१॥ उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिरक्षैश्च मध्यमा । जघन्यस्य पलार्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च ॥२॥ कर्षश्चूर्णस्य कल्कस्य गुटिकानां च सर्वशः । द्रव(वः)शुक्त्याऽवलेढव्यः पातव्यश्च चतुर्द्रवः ॥ ३ ॥ मात्रा मधुघृतादीनां क्वाथे स्नेहेषु चूर्णवत् । द्विचत्वारिंशता माषैरष्टादशकबद्धकैः ॥ ४ ॥ पलं द्वादशबद्धं स्याद्गुञ्जाषट्कसमन्वितम् । क्वाथ्यद्रव्यपलं वारि द्विरष्टगुणमिष्यते ॥ ५ ॥ चतुर्भागावशेषं तु पेयं पलच-

---

* अस्यार्थः—पानीयं जलं शरदि पानार्हं भवति निर्मलत्वात्त्रिदोषघ्नत्वाद्विशेषतः पित्तोपशान्तिहेतुत्वाच्च । वसन्ते च पुनस्तदेव पानीयं पानीयं रक्षणीयमल्पं पेयमिति भावः। पा रक्षण इत्यस्य धातो रूपमेतत् । नदीभवं जलं नादेयं जलं शरदि अदेयमिति न, अपि तु देयं दातव्यमित्यर्थः । वसन्ते च नादेयं जलं नाऽऽदेयं न ग्राह्यमिति वाक्यार्थः ।

---

१ ख. °र्मोपिहिते ।

तुष्टयम् । दीप्तानलं महाकायं पाययेदञ्जलिं जलम् ॥ ६ ॥ अन्ये त्वर्धं परित्यज्य प्रसृतं तु चिकित्सकाः । क्वाथत्यागमनिच्छन्तस्त्वष्टभागावशेषितम् ॥ ७ ॥ पारम्पर्योपदेशेन वृद्धवैद्याः पलद्वयम् । पाययन्त्यातुरं सामे पाचनं सप्तमेऽहनि ॥ ८ ॥

अथौषधाद्यजीर्णेऽन्नं न ग्राह्यम् ।

तत्र विचारः—वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथाऽऽमयमसंशयमाशु चैव । तद्बालवृद्धयुवतीमृदवो निपीय ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयं च ॥ १ ॥ अनुलोमोऽनिलस्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता । लघुत्वमथ चोद्गारः शुद्धो जीर्णौषधाकृतिः ॥ २ ॥

अथाजीर्णौषधलक्षणम् ।

क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्छा शिरोरुजः । अरतिर्वमनं मोहो ह्यजीर्णौषधवैकृतिः ॥ १ ॥ औषधशेषे भुक्तं शेषेऽप्यन्ने तथौषधं पीतम् । न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥ २ ॥ शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हन्याद-न्नावृतं न च पुनर्वदनान्निरेति । प्राग्भुक्तसेवितमथौषधमेतदेव दद्याच्च भीरुशिशुवृद्धवराङ्गनाभ्यः ॥ ३ ॥ इति सर्वज्वरोपक्रमः ॥

अथ ज्वरे पथ्यानि ।

तण्डुलीयकवास्तूकबालमूलकपर्पटान् । पटोलं तिक्तशाकं च गुडूचीपल्लवान्यपि ॥ १ ॥ कालशाकं निम्बपुष्पं मारीषं दार्विकादलम् । जीवन्ती चापि चाङ्गेरी सुनिषण्णकमाविकैः ॥ २ ॥ पत्रशाकमियाणां तु ज्वरितानां प्रदापयेत् । मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलित्थांश्च मकुष्ठकान् ॥ ३ ॥ यूषार्थं यूपसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् । लावान्कपिञ्जलानेणान्पृषताञ्शरभाञ्शशान् ॥ ४ ॥ कालपुच्छान्कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् । मांसार्थं मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ॥ ५ ॥ सारसक्रौञ्चशिखिनस्तथा तित्तिरकुक्कुटाः । ज्वरितानां न शस्यन्ते इति केचिद्व्यवस्थिताः ॥ ६ ॥ वृन्ताकपीलुकर्कोटपटोलककटिल्लकम् । फलशाककृते देयं सर्वं निःस्नेहमेव च ॥ ७ ॥ वत्सरोषितधान्यस्य तण्डुलान्धो ज्वरे हितम् । रोटिकार्थं प्रदातव्यं द्विवर्षोषितमल्पशः ॥ गोधूमादि यदा सात्म्यमन्यदप्यल्पमर्पयेत् ॥ ८ ॥ इति सुश्रुतात् ॥

अथौषधग्रहणविचारः ।

तत्रोपविश्य विश्रान्तः प्रसन्नवदनेक्षणः । औषधं हेमरजतमृद्भाजनपरिष्ठि-

तम् ॥ १ ॥ पिबेत्प्रसन्नवदनः पीत्वा पात्रमधोमुखम् । निक्षिप्य पात्रे सलिलं ताम्बूलाद्युपकल्पयेत् ॥२॥ यमदूतपिशाचाद्या यक्षगन्धर्वराक्षसाः । ते ग्रन्थ्यौषधवीर्याणि ततो गण्डूषवर्जनम् ॥ ३ ॥ क्वाथस्य कल्कस्य रसस्य यामं मासत्रयं चाञ्जनचूर्णवीर्यम् । षण्मासकाख्यं गुडलेहवीर्यं संवत्सरं तैलघृतस्य वीर्यम् ॥ ४ ॥*

अथ ज्वरे पाचनम् ।

यत्पचत्याममाहारं पचेदामं रसं च यत् । यदपक्वान्पचेद्दोषांस्तद्धि पाचनमुच्यते ॥ १ ॥ न शोधयति यद्दोषान्समान्नोदीरयत्यपि । समी करोति संवृद्धांस्तत्संशमनमुच्यते ॥ २ ॥ तयोः संप्रदानकालं चाऽऽह—पाययेदातुरं सामं पाचनं सप्तमे दिने । शमनेनाथवा दृष्ट्वा निरामं समुपाचरेत् ॥ ३ ॥

अथ वातज्वरे ।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम् । दद्याद्वातज्वरे तूर्णं लिङ्गे सप्तमवासरे ॥ १ ॥ इति गुडूच्यादिपाचनम् । किराताब्दामृतोदीच्यबृहतीद्वयगोक्षुरैः । सस्थिराकलशीविश्वैः क्वाथो वातज्वरापहः ॥ २ ॥ इति किरातादिः । शालिपर्णी बला रास्ना गुडूची सारिवा तथा । आसां क्वाथं पिबेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ॥ ३ ॥ इति शालिपर्ण्यादिः । काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणामृतोद्भवः । कषायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ॥ ४ ॥ इति काश्मर्यादिः । मरीचं रुचकं शुण्ठी किरातं च हरीतकी । पिप्पली कटुका चैव वातज्वरविनाशनम् ॥ ५ ॥ इति मरीचादिः । त्रिफलाव्योषगुडयुक्शर्करात्रिवृताधिकम् । मोदकं भक्षयित्वा तु पिबेच्चोष्णं जलं पुनः ॥ पार्श्वशूलेऽरुचौ कासे ज्वरे चानिलसंभवे ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यो मोदकः ॥

अथ पित्तज्वरे ।

कट्फलेन्द्रयवाम्बष्ठातिक्तामुस्तैः शृतं जलम् । पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम् ॥ १ ॥ इति कट्फलादिपाचनम् । दुरालभापर्पटकप्रियङ्गुभूनिम्बवासाकटुरोहिणीनाम् । क्वाथं पिबेच्छर्करयाऽवगाढं तृष्णास्रपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥ २ ॥ इति दुरालभादिः । द्राक्षाभयापर्पटकाब्दतिक्ताक्वाथं सशम्याकफलं विदध्यात् । प्रलापमूर्छाभ्रमदाहशोषतृषान्विते पित्तभवे ज्वरे च ॥ ३ ॥ इति द्राक्षादिः । एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

---

* क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ।

---

१ ग. द्राक्षा ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरधान्यकैः ॥ ४ ॥ इति पर्पटादिवृन्दात् । औदुम्बरस्य निर्यासः सितया दाहनाशनः । छिन्नासारः सितायुक्तः पित्तज्वरनिषूदनः ॥ ५ ॥ द्राक्षा चैव गुडूची च मुस्ता पर्पटकं तथा । कटुका च समैः क्राथः पित्तज्वरविनाशनः ॥ ६ ॥ चन्दनं च सगन्धं च वालकोशीरपर्पटः । मुस्ताशुण्ठीसमायुक्तः पित्तज्वरनिषूदनः ॥ ७ ॥ अहो किमर्थं बहवः कषायाः पराशराद्यैर्मुनिभिः प्रदिष्टाः । पित्तज्वरध्वंसकृते न किं स्यात्क्राथो गुडूच्यामलपर्पटानाम् ॥ ८ ॥ जलजलजलवाहरेणुविश्वौषधशिशिरैः शिशिरीकृतः कषायः । हर हर हरति ज्वरं प्रकृष्टं सवमिनिदाघतृषं निपीयमानः ॥ ९ ॥ अशीतवारिणा[1] सितासितायुता तु रोहिणी । विदाहतृड्भ्रमान्वितं निहन्ति पित्तजज्वरम् ॥ १० ॥ निम्बपल्लवसंभूतरसफेनप्रलेपनात् । तृड्दाहमोहाः प्रशमं यान्ति पित्तसमुद्भवाः ॥ ११ ॥ केसरं मातुलिङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् । जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्धनि दापयेत् ॥ १२ ॥

अथ कफज्वरे ।

बीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः स्मृतम् । सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ॥ १ ॥ इति बीजपूरादिपाचनम् । भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शटी शुण्ठी शतावरी । गुडूची बृहती चेति क्वाथो हन्यात्कफज्वरम् ॥ २ ॥ पटोलत्रिफलातिक्ताशटीवासामृतोद्भवः । क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्यात्कफकृतं ज्वरम् ॥ ३ ॥ निदिग्धिकाछिन्नरुहोपकुल्याविश्वौषधैः साधितमम्बु पीतम् । हन्ति ज्वरश्वासबलासकासशूलाग्निमान्द्यं जठरानिलं च ॥ ४ ॥ शृङ्गीकणाकट्फलपौष्कराणां क्षौद्रान्वितानां विहितोऽवलेहः । श्वासेन कासेन युतं बलासज्वरं जयेदत्र न काऽपि शङ्का ॥ ५ ॥ इति चातुर्भद्रावलेहिका । भार्ङ्गीगुडूचीघनदारुसिंहीशुण्ठीकणापुष्करजः कषायः । ज्वरं निहन्ति श्वसनं क्षिणोति क्षुधां करोति प्ररुचिं तनोति ॥ १ ॥

अथ सर्वज्वरे ।

आमलक्यभया कृष्णा चित्रकश्चेत्ययं गणः । सर्वज्वरभयातङ्कभेदी दीपनपाचनः ॥ १ ॥ अमृतारिष्टकचन्दनपद्मकधान्योद्भवः क्वाथः । ज्वरहृल्लासच्छर्दितृष्णादाहारुचीर्हन्यात् ॥ २ ॥ छिन्नोद्भवाम्बुधरधन्वयवासविश्वैर्दुःस्पर्शपर्पटकमेघकिराततिक्तैः । मुस्ताटरूषकमहौषधधन्वयासैः क्वाथं पिबेदनिलपित्तकफज्वरेषु ॥ ३ ॥ धान्यचित्रकसिन्धूत्थयुक्तस्तक्रेण योऽन्वितः । भृष्टश्च

---

[1] ख असीत° ।

हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः ॥ ४ ॥ दीपनः प्राणदो बस्तिशोधनो रक्तवर्धनः । ज्वरजित्सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते ॥ ५ ॥ इत्यष्टगुणमण्डः ।

अथ वातपित्तज्वरे ।

छिन्नोद्भवापर्पटवारिवाहभूनिम्बशुण्ठीजनितः कषायः । समीरपित्तज्वरजर्जराणां करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रः ॥ १ ॥ पञ्चमूल्यमृतामुस्ताविश्वाभूनिम्बसाधितः । कषायः शमयत्याशु वातपित्तभवज्वरम् ॥ २ ॥ त्रिफलाकाश्मरीरास्नाराजवृक्षाटरूषकैः । शृतमम्बु हरेत्तूर्णं वातपित्तोद्भवं ज्वरम् ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् ।

अथ वातश्लेष्मज्वरे ।

सिंहीयवानीछिन्नानां क्वाथश्चपलया युतः । कफवातज्वरश्वासशूलपीनसकासजित् ॥ १ ॥ क्षुद्रामृतानागरपुष्कराह्वैः कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे । सश्वासकासारुचिपार्श्वशूले ज्वरे त्रिदोषप्रभवेऽपि शस्यते ॥ २ ॥ आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः । क्वाथः शमयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् ॥ ३ ॥ मुस्ता पर्पटकं शुण्ठी गुडूची सदुरालभा । कफवातारुचिच्छर्दिदाहशोषज्वरापहाः ॥ ४ ॥ भूनिम्बमुस्ताकटुकीगुडूचीदुरालभापर्पटनागराख्यैः । क्वाथोऽनिलश्लेष्महरो वदन्ति सूर्यो यथा नाशयतेऽन्धकारम् ॥ ५ ॥

अथ पित्तश्लेष्मज्वरे ।

अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रयवनागरैः । पटोलचन्दनाभ्यां च पिप्पलीचूर्णयुक् स्मृतम् ॥ १ ॥ अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । छर्द्यरोचकहृल्लासदाहतृष्णानिवारणम् ॥ २ ॥ इत्यमृताष्टकम् । पटोलं चन्दनं मूर्वा पाठा तिक्ताऽमृता कणा । पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहकण्डूविषापहाः ॥ ३ ॥ इति पटोलादिः । पटोलं पिचुमन्दं च त्रिफला मधुकं बला । साधितोऽयं कषायः स्यात्पित्तश्लेष्मभवे ज्वरे ॥ ४ ॥ तिक्तोशीरबलाधान्यपर्पटाम्भोधरैः कृतः । क्वाथः पुनः समायातं ज्वरं शीघ्रं निवारयेत् ॥ ५ ॥ इति तिक्तादिः । कण्टकार्यमृताभार्ङ्गीनागरेन्द्रयवासकम् । भूनिम्बं चन्दनं मुस्ता पटोलं कटुरोहिणी ॥ ६ ॥ कषायं पाययेदेतं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । दाहतृष्णारुचीहिक्काकासहृत्पार्श्वशूलहृत् ॥ ७ ॥ लोहितचन्दनपद्मकधान्यच्छिन्नरुहापिचुमन्दकषायः । पित्तकफज्वरदाहपिपासावान्तिविनाशहुताशकरः स्यात् ॥ ८ ॥ लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाजामण्डः प्रकीर्तितः । श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिन्मतः ॥ ९ ॥ इति लाजमण्डः । जीरकं कारवेल्लाम्बु शीतपूर्वज्वरे हितम् ॥ १० ॥

अथ संनिपाते ।

संनिपातज्वरे पूर्वं कुर्यादामकफापहम् । पश्चाच्छ्लेष्मणि संक्षीणे शमयेत्पित्तमारुतौ ॥ १ ॥ लङ्घनं वालुकास्वेदो नस्यं निष्ठीवनं तथा । अवलेहोऽञ्जनं चैव प्राक्प्रयोज्यं त्रिदोषजे ॥ २ ॥ त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमथापि वा । लङ्घनं संनिपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥ ३ ॥ दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । कश्चिद्दोषविमुक्तो न लङ्घनं सहते नरः ॥ ४ ॥ रसस्थे रससंशुद्धी रक्तस्थे रक्तमोक्षणम् । मांसस्थे रेचनं शस्तं मेदःस्थे चासहिष्णुता ॥ ५ ॥ रेचनं वमनं स्वेदश्चास्थिस्थे स्वेदमर्दनम् । मज्जाशुक्रशयं[1] दृष्ट्वा तमसाध्यं ज्वरं वदेत् ॥ ६ ॥ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासंकरो हितः ॥ ७ ॥ तप्तायोलाञ्छनं पञ्चताल्वादिषु त्रिदोषजे । रुद्राभिषेकभूदेवभोजनग्रहजाप्यतः । मन्त्ररक्षादिभिः कार्या संनिपातप्रतिक्रिया ॥ ८ ॥

अथ पाचनम् ।

कण्टकारिद्वयं शुण्ठी धान्यकं सुरदारु च । एभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्वज्वरनिवारणम् ॥ १ ॥

अथ वालुकास्वेदः ।

खर्परभृष्टपटस्थितकाञ्जिकसंसिक्तवालुकास्वेदः । शमयति वातकफामयमस्तकशूलाङ्गभेदादीन् ॥ १ ॥ इति वालुकास्वेदः ।

अथ नस्यम् ।

मातुलिङ्गार्द्रकरसं कोष्णं त्रिलवणान्वितम् । अन्यद्वा सिद्धविहितं नस्यं तीक्ष्णं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ तेन प्रभिद्यते श्लेष्मा प्रभिन्नस्तु प्रसिच्यते । शिरोहृदयकण्ठास्यपार्श्वरुक्चोपशाम्यति ॥ २ ॥ मधूकसारसिन्धूत्थवचोषणकणाः समाः । श्लक्ष्णं पिष्ट्वाऽम्भसा नस्यं कुर्यात्संज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३ ॥ सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपाः कुष्ठपिप्पली । बस्तमूत्रेण पिष्टानां नस्यं तन्द्रानिवारणम् ॥४॥

इति नस्यम् ।

अथ निष्ठीवनम् ।

आर्द्रकस्वरसोपेतं सैन्धवं सकटुत्रयम् । आकण्ठं धारयेच्चाऽऽस्ये निष्ठीवेच्च पुनः पुनः ॥ १ ॥ तेनास्य हृदयाच्छ्लेष्मा मन्यापार्श्वशिरोगलात् । लीनो व्याकृष्यते शुष्को लाघवं चास्य जायते ॥ २ ॥ इति निष्ठीवनम् ।

---

१ ख. मज्जाशुक्राशयम् ।

अथाष्टाङ्गावलेहिका।

(तत्राऽऽदाववलेहः)—कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह। श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकः ॥ १ ॥ कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी। श्लक्ष्णं चूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥ २ ॥ एषाऽवलेहिका हन्ति संनिपातं सुदारुणम्। हिक्कां श्वासं च कासं च कण्ठरोधं च घुर्घुरम्। एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः ॥ ३ ॥ इत्यष्टाङ्गावलेहिका।

इत्यवलेहः।

अथाञ्जननस्यम्।

शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः। अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥ १ ॥ कस्तूरी मरिचं वाजिलाला च मधुनाऽञ्जनम्। तन्द्रां निवारयत्याशु व्योषप्रधमनं तथा ॥ २ ॥ इत्यञ्जननस्यम्।

अथाञ्जनोद्धूलने।

तुरङ्गलालासहिता मनःशिला निहन्ति तन्द्रां सकृदञ्जनेन। बब्बूलपत्राणि हरीतकी च संस्वेदिता स्वेदविकारहन्त्री ॥ १ ॥ भूनिम्बकटुकाकुष्ठं कारवीन्द्रयवः सटी। एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ प्रस्वेदे कण्ठरोधे च संधिमर्दनमिष्यते। एतदुद्धूलनं श्रेष्ठं संनिपातहरं परम् ॥ ३ ॥ स्वेदोद्गमे भृष्टकुलत्थचूर्णैरुद्धूलनं शस्तमिति ब्रुवन्ति। जीर्णं शकृद्दोर्लवणस्य भाण्डं स्वेदापहं गुण्डनमुत्तमं हि ॥ ४ ॥ अथ वृद्धवाग्भटः—यवानिका वचा शुण्ठी पिप्पली कारवी तथा। एतैरुद्धूलनं शस्तं त्रिदोषोत्थे ज्वरे नृणाम् ॥ ५ ॥ किरातं कटुका पथ्या कणा कायफलं वचा। उद्धूलनं त्रिदोषे च सदा शैत्ये च शस्यते ॥ ६ ॥ विषभागो भवेदेको मरीचास्त्रिगुणो मतः। आरण्योपलजं भस्म षोडशांशसमन्वितम् ॥ ७ ॥ एकत्र मिलितं चूर्णं धूर्तस्वरसभावितम्। आतपे शोषितं तच्च शीतं स्वेदहरं परम् ॥ ८ ॥ अथवा चणका भृष्टा यवानीचूर्णमिश्रिताः। वचोषणरजोयुक्ताः स्वेदसंशोषणा मताः ॥ ९ ॥

अथ संनिपाते जिह्वायां लेपः।

उच्छुष्कां स्फुटितां जिह्वां द्राक्षया मधुपिष्टया। प्रलेपयेत्सघृतया संनिपातात्मके ज्वरे ॥ १ ॥ सुवर्णमुक्तारजतप्रवालैः कस्तूरिकाकुङ्कुमरोचनं च। वरालरुद्राक्षमधूकबिल्वं कुष्ठं च खर्जूरपुनर्नवा च ॥२॥ द्राक्षा कणा नागरपुत्रजीवी सारङ्गशृङ्गं कतकस्य बीजम्। एरण्डमूलं शरशीर्षकं च मयूरिका श्वेतपु-

१ क. च। प्रवाल।

नर्नवा च ॥ स्तन्येन पिष्ट्वा कुरु संनिपाते लेपं सदा सर्वगदं निहन्ति ॥ ३ ॥ यवकोलकुलित्थानां मुद्गमूलकविश्वयोः । एकैकं मुष्टिमादाय पचेदष्टगुणे जले ॥ ४ ॥ पञ्चमुष्टिक इत्येष वातपित्तकफापहः । शस्यते गुल्मशूले च श्वासे कासे क्षये ज्वरे ॥ ५ ॥ इति पञ्चमुष्टिकः ॥

अथ सप्तमुष्टिकयूषः ।

कुलित्थयवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकशुष्ककैः । शुण्ठीधान्यकयुक्तैश्च यूषः श्लेष्मानिलापहः । सप्तमुष्टिक इत्येष संनिपातज्वराञ्जयेत् ॥ १ ॥

अथ सिद्धार्थादिप्रलेपकः ।

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जः सुरदारु च । मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक्कटुत्रयम् ॥ २ ॥ प्रियङ्गुश्च शिरीषं च निशा दार्वी समांशतः । अजामूत्रेण संपिष्टो गोमूत्रैर्वाऽथ चूर्णितः । सर्वज्वरं निहन्त्याशु सिद्धार्थादिप्रलेपकः ॥ ३ ॥ इति सिद्धार्थादिप्रलेपकः ॥

अथ क्वाथः ।

भार्ङ्गीभूनिम्बनिम्बैर्घनकटुकवचाब्द्योपवासाविशालारास्नानन्तापटोलीसुरतरुरजनीपाटलाटिण्टुकैश्च । ब्राह्मीदार्वीगुडूचीत्रिवृदतिविषिकापुष्करत्रायमाणैर्व्याघ्रीसिंहीकलिङ्गैस्त्रिफलसटियुतैः कल्पितस्तुल्यभागैः ॥ १ ॥ क्वाथो द्वात्रिंशदाख्यरुग्यधिकदशमहासंनिपातान्निहन्याच्छूलं कासादिहिक्काकसनगुदरुजो ध्मानविध्वंसकारी । ऊरुस्तम्भान्त्रवृद्धिं गलगदमरुचिं सर्वसंधिग्रहार्तिं मातङ्गं यो निहन्यान्मृगरिपुरिव चेद्रोगजालं तथैव ॥ २ ॥ भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रबीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्राप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलज्वरमाशु हन्यात् ॥ ३ ॥ इत्यष्टादशाङ्गः । क्षुद्रापौष्करभूनिम्बगुडूचीविश्वभेषजैः । पञ्चतिक्तकनामाऽयं क्वाथो हन्त्यष्टधा ज्वरम् ॥ ४ ॥ अथ च—दार्व्यम्बुदस्तिक्तफलत्रिकं च क्षुद्रा पटोली रजनी च निम्बः । क्वाथं विदध्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि निबोधनार्थम् ॥ ५ ॥ ग्रन्थीन्द्रजामरतरुक्रिमिशत्रुभार्गीभृङ्गत्रिकट्वनलकट्फलपौष्कराणाम् । रास्नाभयाबृहतिकाद्वयदीप्यभूतकेशीकिरातकवचाचविकावृकीणाम् ॥ ६ ॥ क्वाथो हन्यात्संनिपातान्समग्रान्बुद्धिभ्रंशस्वेदशैत्यप्रलापान् । शूलाध्मानं विद्रधिं श्लेष्मवातान्वातव्याधीन्सूतिकानां च तद्वत् ॥ ७ ॥ अर्कानन्ताकिरातामरतरुरसनासिन्धुवारोग्रगन्धातर्कारीशिग्रुपञ्चोषणघुणदयितामार्कवाणां कषायः । सप्तस्तीव्रांस्त्रिदोषानपह-

---

१ ख. 'लाटुण्टुकाभिः । ब्रा' । २ ख. 'पुरधिकं रोग' ।

रति धनुर्मारुतं दन्तबन्धं शैत्यं गात्रेषु गाढं श्वसनकसनकं सूतिकावातरोगान् ॥ ८ ॥ अथ च—अर्कग्रन्थिकशिग्रुदारुचविकानिर्गुण्डिकापिप्पलीरास्नाभङ्गपुनर्नवानलवचाभूनिम्बशुण्ठीकृतः । क्वाथः संहरति त्रिदोषमखिलं स्वापानिलं सूतिकानानामारुतशैत्यशान्तिकृदपस्मारस्मरत्र्यम्बकः ॥ ९ ॥ बिल्वोऽग्निमन्थः स्योनाकः काश्मरी पाटला स्थिरा । त्रिकण्टकः पृश्निपर्णी बृहती कण्टकारिका ॥ १० ॥ दशमूलमिदं श्वाससंनिपातज्वरापहम् । दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् ॥ ११ ॥ शुण्ठी कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष संनिपातज्वरापहः ॥ कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासहिक्कावमीहरः ॥ १२ ॥ इति दशमूल्याद्यष्टादशाङ्गः । लशुनं तिक्तकं काण्डं भार्गी चातिविषा तथा । नरमूत्रेण च क्वाथः संनिपाते सुदारुणे ॥ १३ ॥

इति लशुनादिः ।

अथ संधिकादीनां चिकित्सा ।

संधिस्थे हितमस्ति लङ्घनविधिस्वेदोपनाहादिकं रूक्षं कर्म समग्रमेव विहितं कुर्याद्यवागूरसम् । मूलीपञ्चककल्ककलिकतमिदं सन्मागधीमिश्रितं कौलत्थेन रसेन सैन्धवयुतं पेयं च विश्वौषधम् ॥ १ ॥ रास्नागुडूचीसटिवृद्धदारुसुराह्वविश्वात्रिफलावरीभिः । क्वाथं पिबेद्गुग्गुलुसंप्रयुक्तं समस्तसंधिग्रहसंनिपाते ॥ २ ॥ रास्नाशुण्ठीगुडूचीसहचरजलदैर्भार्गीरुपथ्यासुराह्वैस्तिक्ताकचूरवासानिलरिपुसहितैः पञ्चमूलीद्वयेन । एभिर्द्रव्यैः कषायस्त्वरितमपहरेत्पीतमात्रः प्रभाते मन्यास्तम्भान्त्रवृद्धि ज्वरपिटककटीसंधिसर्वाङ्गपीडाः ॥ ३ ॥ अमृतोरुबकाविश्वासुरतरुरास्नाहरीतकीक्वाथः । सकलसमीरणरोगान्प्रातः सद्यो हरेत्पीतः ॥ ४ ॥ ग्रन्थिककलितरुपथ्याकृतमालशिवाटरूषकैर्विहितः । एरण्डतैलयुक्तः क्वाथो हन्यान्मरुन्मान्द्यम् ॥ ५ ॥ इति संधिकचिकित्सा ॥

अथान्तकस्यासाध्यत्वादौषधं नास्ति ॥

अथ रुग्दाहकस्य चिकित्सा ।

जलधरमलयजनागरसवालकोशीरपर्पटैः कथितम् । यः पिबति पयः शीतं शाम्यति रुग्दाहकस्तस्य ॥ १ ॥ बदरीपल्लवलेपः श्रीखण्डारिष्टफेनसंयुक्तः । दातव्यः पदतलयो रुग्दाहकसंनिपातघ्नः ॥ २ ॥ पर्युषितधान्यसलिलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् । अन्तर्दाहं शमयति प्रवृद्धमपि तत्क्षणादेव ॥ ३ ॥

---

१ घ. सुदारुणः ।

ब्राह्मीद्राक्षाजलधरवचोशीरशम्याकतिक्तापथ्याधात्रीकालितं[1]रुबलानिम्बकोशा-
तकीभिः । भूनिम्बाद्यो भवति सहितः पञ्चमूलीद्वयेन पीतः क्काथः सकलप-
वनव्याधिरुग्दाहहन्ता ॥ ४ ॥ अगुरुघनसारसल्लककरुहनतनीरचन्दनैर्युक्तः ।
रुग्दाहसंनिपातं निहन्ति मधुमिश्रितो धूपः ॥ ५ ॥ निर्गुण्डीपुरसहितः
सिद्धार्थकनिम्बसंयुक्तः । सर्जरसेन समेतो धूपो रुग्दाहकं हन्ति ॥ ६ ॥ पयो-
धराभ्यां कुशलां सुरूपां नवयौवनाम् । प्रमदां स्वभुजाश्लेषैर्भजेद्रुग्दाहमू-
र्छितः ॥ ७ ॥ ॥ इति रुग्दाहकचिकित्सा ।

अथ चित्तविभ्रमचिकित्सा ।

पथ्यापर्पटकटुकामृद्वीकादारुजलदभूनिम्बा—शम्याकपटोलशिवाक्काथश्चित्त-
भ्रमं हन्ति ॥१॥ हरीतकीपर्पटहारहूराशम्बूकपुष्पी[2]कटुकापयोदैः ।शम्याकदेवा-
ह्वयभारतीभिश्चित्तभ्रमं हन्ति कृतः कषायः ॥ २ ॥ इति चित्तभ्रमचिकित्सा ।

शीताङ्गसंनिपातोऽसाध्यः ।

अथ तन्द्रिकचिकित्सा ।

ज्वरे प्रथममुत्पन्ने चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति । तन्द्रिकः संनिपातोऽयं कष्टसाध्यो
भवेत्ततः ॥ १ ॥ भार्गीपुष्करपथ्यानिदिग्धिकानागरामृताक्काथः । अपनयति
तन्द्रिकमिमं निःसंशयं प्रगे पीतः ॥ २ ॥ रास्नामनःशिलै[3]लाञ्जनमेतत्तन्द्रि-
के[4]ऽपीष्टम् । अमृतापटोलवासाव्योषयुं[5]तस्तन्द्रिके क्काथः ॥ ३ ॥ कुष्ठगवाक्षी-
नागरमरिचनिशाद्वयवचाकणायुक्तः । वस्तसलिलेन पिष्टं तन्द्रिकनिघ्नं भवेन्न-
स्यम् ॥ ४ ॥ इति तन्द्रिकचिकित्सा ।

अथ कण्ठकुब्जचिकित्सा ।

त्रिकटुककलिङ्गकटुकाहरीतकीविभीतकामलकैः । ध्वंसयति कण्ठकुब्जं वृष-
रजनीद्वययुतः क्काथः ॥ १ ॥ शृङ्गीवत्सकचेतकीघनसटीभूनिम्बभार्गीनिशा-
तिक्तापुष्कराचित्रकैः समरिचैर्व्याघ्रीवृषामिश्रितैः । धात्रीदारुविभीतकैश्च चवि-
काविश्वाकणाकट्फलैः पीतः कृन्तति कण्ठकुब्जमचिरात्कोष्णः कषायस्त्विह
॥ २ ॥ अपनयति कण्ठकुब्जं कृष्णापामार्गबीजजं नस्यम् । अथ हन्ति सलि-
लसहितं त्रिकटुककटुतुम्बिनीनस्यम् ॥ ३ ॥ इति कण्ठकुब्जचिकित्सा । *

---

* ज्वरपत्नी पिपासा स्याद्रुदनेच्छा भगंदरे । क्षुधा पत्नी च कुष्ठस्य निद्रा भार्या मृतस्य च ॥ १ ॥

---

१ ख. °तरजनीनि° । २ ख. ग. °पुष्पैः क° । ३ ख. °शिलातैलाञ्जन° । ४ क. ग. °के पिष्टम् । ५ ख. °युतं तन्द्रि° ।

अथ कर्णग्रन्थिचिकित्सा ।

रक्तस्रावो जलूकाभिर्घृतपानं च युज्यते । कर्णग्रन्थिविनाशार्थमायुर्वेदविदां वरः ॥ १ ॥ तत्र रक्तं हरेत्क्षिप्रं जलौकाभिरनन्तरम् । त्रिफलासर्पिषः पानं कार्यं जीर्णघृतस्य च ॥ २ ॥ प्रदेहाः कफपित्तघ्नाः कार्याः संशमनानि च । मुद्गपर्णनिभा पृष्ठे रक्तवर्णा तथोदरे । षडङ्गुलप्रमाणेन जलौका भद्रिका मता ॥ ३ ॥ रास्नाबृहतीपथ्याव्योषकटुकाघनपुष्कराह्वैश्च । शृङ्गीधाराभार्गीक्वाथः कर्णकरुजं हरेत्पानात् ॥ ४ ॥ मरीचदशमूलमगधाफलत्रयनिशामहौषधीतिक्ता—भूनिम्बसैन्धवयुतः कर्णकहन्ता भवेत्क्वाथः ॥ ५ ॥ हिङ्गुद्विनिशविशालासैन्धवसुरदारुकुष्ठरविदुग्धैः । दत्तः क्रमेण लेपो हन्ति महाकर्णकग्रन्थिम् ॥ ६ ॥ दशशतकरदुग्धारुष्करत्वक्समेतं दहनगुडानिकुम्भाकुष्ठकासीसरायुक्तम् । अपनयति वितीर्णं लेपनं सप्तरात्राच्छ्वयथुहरणयुक्तं कर्णकग्रन्थिमेतत् ॥ ७ ॥ अशिशिरजलयुक्तं नावनं कर्णकार्तौ जनयति सुखसिद्धिं घ्राणरन्ध्रप्रवेशात् । लवणपरमकृष्णाचूर्णयुक्तं प्रभाते सकलमुनिभिरुक्तं व्याधिविध्वंसकारि ॥ ८ ॥ दन्तीचित्रकयोर्मूलं स्नुह्यर्कपयसो गुणः । भल्लातकास्थि कासीसं लेपो भवति कर्णके ॥ ९ ॥ सनागरं देवदारुरास्नाचित्रकपेषितम् । प्रलेपनमिदं श्रेष्ठं गलशोथविनाशनम् ॥ १० ॥ इति नागरादिलेपनम् । कुलत्थः कट्फलं शुण्ठी कारवी च समांशकैः । सुखोष्णं लेपनं कार्यं कर्णमूले मुहुर्मुहुः ॥ ११ ॥ इति कुलित्थादिलेपः । बीजपूरंजमूलत्वग्वह्निमन्थस्तथैव च । शरपुङ्खाशिखीतुम्बीसकृष्णाविषमुष्टिभिः ॥ १२ ॥ प्रलेपो वा हिडम्बीभिः श्वयथौ कर्णमूलजे । वज्रमुष्टिभवः कन्दः शोथविध्वंसनक्षमः ॥ १३ ॥ कर्कटस्य च मांसेन स्वेदनं बन्धनं तथा । कर्णमूलभवं शोथं नाशयत्यविलम्बितम् ॥ १४ ॥ सिद्धार्थसैन्धववचाग्रहधूमविश्वैः पिष्टैर्जलेन निशया सहितश्च सूक्ष्मम् । लेपो हितो रुधिरनिष्क्रमणप्रतीतशोफव्रणस्य शमनः सरुजश्च कर्णे ॥ १५ ॥ इति कर्णग्रन्थिचिकित्सा ।

अथ भग्ननेत्रचिकित्सा ।

दार्व्यम्बुदातिक्तफलत्रिकं च क्षुद्रा पटोली रजनी सनिम्बा । क्वाथं विदध्याज्ज्वरसंनिपाते निश्चेतने पुंसि विबोधनार्थम् ॥ १ ॥ भूनिम्बमाक्षिकवचासहितं च कुर्याल्लेहं कणोषणरसोनसुराजिकाभिः । नेत्राञ्जनं च लवणोत्तमपिप्पलीभ्यां नस्यं वचामरिचहिङ्गुमधूकसारैः ॥ २ ॥ मरिचतुरगगन्धामागधी-

---

१ ख. गुडः । २ ख. ग. °रकम् ।

सिन्धुजातं लशुनमधुकसारैरुग्रगन्धार्द्रकाभ्याम् । छगलकजलपिष्टः संयुतः शाल्मिविद्भिः सपदि भवति नस्यो भग्ननेत्रप्रमाथी ॥ ३ ॥

इति भग्ननेत्रचिकित्सा ।

अथ रक्तष्ठीविचिकित्सा ।

पर्पटधन्वयवासकवासाभूस्तृणकैः कटुकीफलनस्यात् । शर्करया सहितोऽपि कषायो लोहितमास्यगतं विनिहन्ति ॥ १ ॥ जलदाह्वयपद्मकपर्पटकैर्मलयोद्भवजातिवरीमधुकैः । मधुनिम्बजलानलचन्दनकैः क्वथितं मुखरक्तहरं सलिलम् ॥ २ ॥ इति रक्तष्ठीविचिकित्सा ।

अथ प्रलापचिकित्सा ।

तगरतुरगगन्धा पर्पटी शङ्खपुष्पी त्रिदशविटपितिक्ता भारती भूतकेशी । जलधरकृतमालश्वेतकीगोस्तनीभ्यां सह हरति कषायो मङ्क्षु पानात्प्रलापम् ॥ जलधरदशमूलं वारि शुण्ठीसमेतं मलयजकृतमालं वासकं पर्पटं च । समधरणधृतांशः क्वाथ एष प्रभाते शमयति समुदीर्णं पीतमात्रः प्रलापम् ॥ २ ॥

इति प्रलापचिकित्सा ।

अथ जिह्वकचिकित्सा ।

सिंहीनागरपुष्करैः सकटुकैः रास्नागुडूचीयुतैर्भार्गीकर्कटशृङ्गिकाशटिसमैर्दुःस्पर्शवासाघनैः । पीतं जिह्वकहारि वारि भवति ब्राह्मीवचामिश्रितैः प्रोक्तं वैद्यवरेण वन्द्यमुनिभिर्भूनिम्बमिश्रं शृतम् ॥ १ ॥ सुरतरुकटुनिम्बैरक्षपथ्यापटोलीरजनियुगुलविश्वासिंहिकापुष्कराह्वैः । सलिलधरगुडूचीवासकैः सर्वमेभिः प्रशमयति कषायो जिह्वकं कष्टसाध्यम् ॥ २ ॥ तीक्ष्णद्रव्यैः सलवणैर्मातुलुङ्गरसप्लुतैः । जिह्वायां च सकृल्लेपः कटुतीक्ष्णेन संयुतैः ॥ ३ ॥

इति जिह्वकचिकित्सा ।

अथाभिन्यासः ।

रामठनागरसहितं भृङ्गरसाम्लं विलेहयेत्प्रातः । अथ कटुतिक्तोपयुतं भवति[1] सुखप्रबोधनं तस्य ॥ १ ॥ मरिचलवणकृष्णाभूतकेशीमधूकैः कटुफलमधु कृत्वा कोष्णनीरेण नस्यः । प्रकटयति विकीर्णश्चाष्टभिर्वा चतुर्भिः सकलकरणबोधं बिन्दुभिर्दीयमानः ॥ २ ॥ लशुनमरिचकृष्णामाणिमन्थोग्रगन्धाशुकतरुफलबीजैर्विश्वगोमूत्रपिष्टैः । कफपवनविकारे रक्तपित्तप्रभेदे गदितमगदवि-

---

१ ग. घ 'ति मुख'। २ ख. मृदु ।

ह्निर्नेत्रयोरञ्जनं स्यात् ॥ ३ ॥ संज्ञा यस्य न जायते चरणयो[1]र्द्वंद्वं समादह्यते भाले लोहशलाकया सेति कृते सर्वक्रियाकर्मणि । शृङ्गीधन्वयवासपुष्करजटाभार्गीशटीसिंहिकाक्काथः पानविधानतः कफहरोऽभिन्यासविध्वंसकः ॥ ४ ॥ त्रायन्तीदशमूलपुष्करजटावातारिभिः कारवी भार्गी स्यादमृताटरूषकशटीगोमूत्रसंयोजितैः । शृङ्गीव्योषपुनर्नवाभिरचिरादुष्णः कषायो हरेत्सोऽभिन्यासगदं कफज्वरहरो निःसंशयं पानतः ॥ ५ ॥ मञ्जिष्ठाशिखिबालबिल्वकशटीशुण्ठीकरञ्जानिशात्रायन्तीबृहतीद्वयोषणकणाक्काथस्तु पेपीयते । यैः प्रातः प्रणिधाय लक्षितगदैः सद्वैद्यराट्संनिधौ तस्यापि प्रशमं व्रजन्ति सहसा सर्वाङ्गजा व्याधयः ॥ ६ ॥ सुरभिसलिलयुक्तः सिंहिकाश्रीफलाभ्यां प्रवरलवणयासाविश्वपाषाणभेदैः । पवनरिपुजटाभिः संयुतः क्काथ एष प्रतिदिनमपि पीतो हन्त्यभिन्यासशूलम् ॥ ७ ॥ यावच्च श्वसते जीवो यावत्क्रामति भेषजम् । तावत्क्रिया प्रकर्तव्या दैवस्य कुटिला गतिः ॥ ८ ॥

इति त्रयोदशसंनिपातचिकित्सा ।

अथाऽऽगन्तुज्वरचिकित्सा ।

अभिचाराभिशापोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् । दानस्वस्त्ययनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडने ॥ १ ॥ भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः । जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं मनःशान्त्या च मानसम् ॥ २ ॥ मधूकसारं मरिचं सैन्धवं पिप्पली वचा । संज्ञाप्रबोधनं नस्यं देयं भूतज्वरे सदा ॥ ३ ॥ अभिघातज्वरी कुर्यात्क्रियामुष्णविवर्जिताम् । कषायान्मधुरान्स्निग्धान्यथादोषमथापि वा ॥ ४ ॥ अभिघातज्वरो नश्येत्पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः । मेध्यैर्द्रवैश्च सात्म्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ५ ॥ वधबन्धसमावेशभग्ननष्टसमुद्भवान् । ज्वरानुपाचरेत्पूर्वं मदिराक्षीरभोजनैः ॥ ६ ॥ औषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसादनैः । जयेत्कषायैर्मतिमान्सर्वगन्धकृतैर्भिषक् ॥७॥ *क्रोधजे पित्तजित्काम्ये [7]नार्यः सद्वाक्यमेव च । आश्वासनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥ ८ ॥ हर्षेण च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः । व्याघ्रचित्रकघातार्थं स्थापयेज्जलमध्यगम् ॥ ९ ॥ अनया

---

* चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम् । लवङ्गसहितं चैव सर्वगन्धं विनिर्दिशेत् ।

---

१ ख. °योर्लोहेन संद° । २ ख. शशिकृते । ३ ख. ग. °ङ्गोत्थमनुशान्त्या च मानवः (वम्)। म° । ४ ख. ग. °न्धप्रमा° । °न्धभ्रमा° । ५ ख. ग. °कृतं ज्वरम् । क्रो° । ६ ख. °त्कार्यो ना° । ७ ख. नार्थाः ।

शीतक्रियया भयरोगः प्रशाम्यति । कामात्क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात्कामसमुद्भवः । याति ताभ्यामुभाभ्यां वा भयशोकसमुत्थितः ॥ १० ॥

इत्यागन्तुकज्वरचिकित्सा ।

अथ विषमज्वरः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् । शीतपूर्वः स विज्ञेयो दाहपूर्वो निरन्तरम् ॥ १॥ आतङ्कमुक्तौ कृशताश्रयाणां विमुक्तपथ्याद्युचितक्रियाणाम् । अल्पोऽपि दोषो विषमं विदध्याज्ज्वरं प्रवृद्धं प्रतिपक्षरुद्धम् ॥ २ ॥ एकद्वित्रिचतुर्थः स्याद्विषमोऽन्यस्तु जीर्णकः । एते पञ्च ज्वराः पीडयन्त्येव बहुवासरम् ॥ ३ ॥ विषमज्वरनाशाय चिकित्सा वक्ष्यतेऽधुना । वातप्रधानं सर्पिर्भिर्बस्तिभिः सानुवासनैः ॥ ४ ॥ स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् । विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥ ५ ॥ विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् । वमनं पाचनं रूक्षमन्नपानं च लङ्घनम् ॥ ६ ॥ कषायोष्णं च विषमज्वरे शस्तं कफोत्तरे । त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः शृतं जलम् ॥ ७ ॥ संतताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये । षोडशाष्टचतुर्भागं वातपित्तकफार्तिषु ॥ ८ ॥ क्षौद्रं कषाये दातव्यं विपरीता तु शर्करा । वासापटोलत्रिफलाद्राक्षाशम्याकनिम्बतः ॥ समधुः ससितः क्वाथो हन्यादैकाहिकं ज्वरम् ॥ ९ ॥ इति वासादिः । उलूकदक्षिणः पक्षः सितसूत्रेण वेष्टितः । धारणाद्वामकर्णे तु हरत्यैकाहिकं ज्वरम् ॥ १० ॥ द्राक्षापटोलनिम्बाब्दशक्राह्वत्रिफलामृता । जलजं तु पिबेच्छीतमन्येद्युर्ज्वरशान्तये ॥ ११ ॥ इति द्राक्षादिः । सशिशिरः सघनः समहौषधः सनलदः सकणः सपयोधरः । समधुशर्कर एष कषायको जयति बालमृगाक्षि तृतीयकम् ॥ १ ॥ ऊर्णनाभिस्थजालेन कज्जलं ग्राहयेत्ततः । अञ्जयेन्नेत्रयुगुलं त्र्याहिकं तु ज्वरं जयेत् ॥ २ ॥ वासाधात्रीस्थिरादारुधान्यनागरसाधितम् । सितामधुयुतं कुर्याच्चातुर्थिकनिवारणम् ॥३॥ पथ्यास्थिरानागरदेवदारुधात्रीवृषैरुत्कथितः कषायः । सितोपलामाक्षिकसंप्रयुक्तश्चातुर्थिकं हन्त्यचिरेण पीतः ॥ ४ ॥ चातुर्थिको गच्छति रामठस्य घृतेन जीर्णेन युतस्य नस्यात् । लीलावतीनां नवयौवनानां मुखावलोकादिव साधुभावः ॥५॥ अखण्डितशरत्कालकलानिधिसमानने । चातुर्थिकहरं नस्यं मुनिद्रुमदलाम्बुना ॥ ६ ॥ कल्कः शिरीषपुष्पस्य रजनीद्वयसंयुतः । नस्ये सर्पिःसमायोगाज्ज्वरं चातुर्थिकं जयेत् ॥ ७ ॥ विवस्त्रेण धृता देवी मूलिका कर्णबन्धनात् । चातुर्थिकं ज्वरं हन्ति द्रोणपुष्पीरसाञ्जनात् ॥ ८ ॥ कन्याकर्तित-

सूत्रेण त्वपामार्गस्य मूलिका। रवौ बद्धा ज्वरं हन्ति तृतीयकचतुर्थकम् ॥ ९ ॥ काकजङ्घा बला श्यामा भृङ्गराजोऽपमार्गकः। एकैकं पुष्पयोगेण बद्ध्वा चातुर्थिकं हरेत् ॥ १० ॥ कृष्णाम्बरे दृढं बद्धो गुग्गुलूलूकपुच्छकः। धूपश्चातुर्थिकं हन्यात्तमः सूर्य इवोदितः ॥ ११ ॥ कुमारीमूलकर्षैकं पीत्वा कोष्णजलैर्वमेत्। विषमं तु ज्वरं हन्ति वमनेन चिरंतनम् ॥ १२ ॥ भवति विषमहन्त्री चेतकी क्षौद्रयुक्ता भवति विषमहन्त्री पिप्पली वर्धमाना। विषमरुजमजाजी हन्ति युक्ता गुडेन प्रशमयति तथाऽऽया सेव्यमाना गुडेन ॥ १३ ॥ त्रिभिरथ परिवृद्धं पञ्चभिः सप्तभिर्वा दशभिरथ विवृद्धं पिप्पली वर्धमाना। अनुपिबति पयो यस्तस्य न श्वासकासज्वरजठरगुदार्शोवातरक्तक्षयाः स्युः ॥ १४ ॥ क्षीरेण पिप्पलीं भुक्त्वा क्षीरान्नं भुज्यते यतः। दशाहं पञ्चवृद्धिः स्यादपकर्षस्तथैव च ॥ १५ ॥ इति वर्धमानपिप्पलीयोगः ॥ सर्पिः क्षौद्रं शृतं क्षीरं पिप्पल्यः सितशर्करा। पिबेत्खजेन मथितं पञ्चसारमिति स्मृतम्। विषमज्वरहृद्रोगश्वासकासक्षयापहम् ॥१७॥ इति पञ्चसारम्। निदिग्धिकानागरकामृतानां क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम्। जीर्णज्वरारोचककासशूलश्वासाग्निमान्द्यार्दितपीनसेषु ॥ २ ॥ पटोलयष्टीमधुतिक्तरोहिणीघनाभयाभिर्विषमज्वरघ्नः। कृतः कषायस्त्रिफलामृतावृषैः पृथक्पृथग्वा विषमज्वरापहः ॥ ३ ॥ इति पटोलपञ्चकं वा त्रिफलादित्रयम्। द्राक्षालवङ्गशुण्ठीत्वग्धनिका च हरीतकी। मिसी मुस्ताऽमृता चैव कृतमालकषायकः ॥ १ ॥ वातपित्तज्वरं हन्ति पाचनो लघुदीपनः। दशभिश्चौषधैरेतैः सर्वज्वरविनाशनः ॥ २ ॥ ग्रन्थान्तरे—भार्ग्यब्दपर्पटकधन्वयवासविश्वभूनिम्बकुष्णकणसिंह्यमृताकषायः। जीर्णज्वरं सततसन्ततकौ निहन्यादन्येद्युकं सहतृतीयचतुर्थकौ च ॥ १ ॥ धान्यनागरगोक्षुरत्वचां क्वाथः सशर्करः। अन्येद्युष्कं तृतीयं च ज्वरं हन्ति न संशयः ॥ २ ॥ भार्गीपर्पटविश्ववासककणाभूनिम्बनिम्बामृतामुस्ताधन्वयभेषजैस्तु दशभिर्हन्तीह सर्वज्वरान्। जीर्णान्धातुगतांस्तथा च विषमान्सोपद्रवान्दारुणान्क्वाथोऽयं यदि योगवासरमितं दत्तो यमाद्रक्षति ॥ ३ ॥ इति भार्ग्यादिः ॥ वाङ्माधुर्यजितामृतेऽमृतलता लक्ष्मीशिवाभे शिवा विश्वं विश्ववरे घनं घनकुचे सिंही च सिंहोदरि। एभिः पञ्चभिरौषधैर्मधुकणायुक्तः कषायः कृतः पीतश्चेद्विषमज्वरः किमु तदा तन्वङ्गि न क्षीयते ॥ १ ॥ अबले कृतकामबले चपले चलदृक्कमले खलु रत्नकले। अमृताब्दशिवं मधुमद्विषमे विषमेषुविलासविलासरते ॥ २ ॥ द्राक्षामृतानागरतोयमुष्णं कृष्णाविपाकं बहुरोगनिघ्नम्। श्वासं च शूलं कसनं च मान्द्यं जीर्णज्वरं चैव जलेन तृष्णाम् ॥ ३ ॥ दुःस्पर्शा-

१ ख. बद्ध्वा। २ ग. पुष्ययोगे। ३ ख. चातुर्थकं।

क्षीरसिंहीघनमधुकशिवाजाजिविश्वाटरूषच्छिन्नारेणूकषायः समधुमगधैको वापितश्चाष्टमांशम् । दाहं स्वेदं च शोषं क्रमिमथ रुधिरं शैत्यमुद्भ्रान्तचित्तं श्वासं शूलं च तृष्णामहरहरसमं हन्ति चातुर्थिकाद्यम् ॥४॥ मुस्तामलकगुडूचीविश्वौषधकण्टकारिकाक्काथः । पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥५॥ दार्वीदारुकलिङ्गलोहितलताशम्याकपाठाशटीशौण्डीवीरकिराततवारणकणात्रायन्तिकापद्मकैः । उग्राधान्यकनागराब्दसरलैः शिग्रुत्वगम्भःशिवाव्याघ्रीपर्पटदर्भमूलकटुकानन्तामृतापौष्करैः ॥ ६ ॥ धातुस्थं विषमं त्रिदोषजनितं चैकाहिकं द्व्याहिकं क्काथो हन्ति तृतीयकज्वरभयं चातुर्थिकं भूतजम् ॥ ७ ॥ इत्यारोग्यदर्पणतो दार्व्यादिः । शृङ्गीरामठरामसेनरजनीरुग्रेणुकारोहिणीरास्नैरण्डरसोनदारुरजनीराजद्रुराजीफलैः । त्रायन्तीत्रिवृताहुताशननतानन्तामृतामुद्रितादन्तीतुम्बुरुचित्रतण्डुलतृटीत्वक्तिक्तनक्तंचरैः ॥ १ ॥ वासावत्सकबीजवासवसुराबल्यावरीवल्लिजं ब्राह्मीब्राह्मणयष्टिवारणकणाविश्वावयस्थावृषैः । मूर्वामालविकासमूलमगधामुस्ताजमोदाद्वयैर्मिश्रेयागुरुचन्दनेन्द्रचविकास्फोतावचाकट्फलैः ॥ २ ॥ इत्येतैर्दशमूलयुग्निगदितः क्काथश्चतुःषष्टिकः शृङ्ग्यादिर्मदनाहिसिंहभिषजासर्वामयोन्मूलने । पुंसामष्टविधज्वरार्तिशमने वाताग्निसंधुक्षणे सर्वाङ्गेषु समीरणद्विपघटे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३ ॥ इति चतुःषष्टिशृङ्ग्यादिः । क्षुद्रानागरमुस्तपर्पटघनाभूनिम्बनिम्बामृताभार्गीचन्दनपुष्कराह्वकुलकैस्तिक्ताटरूषान्वितैः । पद्मास्थेन्द्रयवान्वितैश्च रचितः क्काथो निपीतः प्रगे शीताद्यं ज्वरमुच्छ्रितं तु विषमं त्रिद्व्येकघस्रोद्भवम् ॥ १ ॥ इति क्षुद्रादिः । अथ दुर्जलजनितज्वरचिकित्सा । हरीतकी निम्बपत्रं नागरं सैन्धवोऽनलः । एषां चूर्णं सदा खादेद्दुर्जलज्वरशान्तये ॥ १ ॥ भोजनादौ नरैर्भुक्तं शुण्ठीराज्यभयोत्थितम् । कल्कं तु सहते नित्यं नानादेशोद्भवं जलम् ॥ २ ॥ शक्राह्वदद्रुग्रविषामृतानां निर्गुण्डिकाभृङ्गमहौषधानाम् । क्षुद्रायवानीसहितः कषायः शीतज्वरारण्यहिरण्यरेताः ॥ ३ ॥ रसोनकल्कं तैलेन सर्पिषा वा तिलैरपि । सेवितं विषमं हन्ति वातश्लेष्मगदानपि ॥४॥ इति रसोनकल्कम् । रास्नानागरकृष्णानां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् । श्वासकासाग्निमान्द्यं च शीतज्वरहरं भवेत् ॥ ५ ॥ जीरकं लशुनं व्योषं पाठां पिष्ट्वोष्णवारिणा । शीतज्वरस्याऽऽगमने पिबेद्गुडयुतेन च ॥ २ ॥ पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः । द्रोणपुष्पीरसो वाऽपि निहन्ति विषमज्वरान् ॥ ३ ॥ इति स्वरसः । ज्वरेऽञ्जनं निशातैलकृष्णामरिचसैन्धवैः । वचाहरीतकीसर्पिर्धूपः स्याद्विषमज्वरे ॥ १ ॥ इत्यञ्जनधूपौ । अजागाश्वर्मरोमाणि

१ ग. °धजस्थापितः साष्टमांशः ।

वचा कुष्ठं पलंकषा । निम्बपत्राणि मधु च धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इति धूपनम् । सर्पत्वचा सर्षपहिङ्गुनिम्बपत्राण्यमीषां समचूर्णधूपः । विनिग्रहं राक्षसडाकिनीनां करोति रक्षां विषमज्वरस्य ॥ २ ॥ इति द्वितीयधूपः । पलंकषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इत्यष्टाङ्गधूपः । कार्पासास्थिमयूरपिच्छबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतकत्वङ्मांसीवृषदंशविण्नखवचाकेशाहिनिर्मोचनैः । नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैः कृतं धूपनं स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नं परम् ॥ १ ॥

इति माहेश्वरधूपः ।

अथ चूर्णानि ।

धान्यं लवङ्गं त्रितयं च शुण्ठी कोष्णाम्बु पीतं तरुणज्वरापहम् । तेभ्यः शृतं वारि तथाऽग्निगान्ध्यं श्वासाद्यजीर्णं विषमं च वातम् ॥ १ ॥ गोरोचनं च मरिचं रास्ना कुष्ठं च पिप्पली । उष्णोदकेन पीतं च सर्वज्वरविनाशनम् ॥ २ ॥ भार्ङ्गी कर्कटशृङ्गी च चव्यं तालीसपत्रकम् । मरीचं मागधीमूलं प्रत्येकं द्विपलं भवेत् ॥ ३ ॥ षट्पलं शृङ्गवेरं च द्विपलं पिप्पलीद्वयम् । चातुर्जातमुशीरं च पलमेकं पृथक् पृथक् ॥ ४ ॥ चातुर्जातसमा शुभ्रा शर्करा समयोजिता । ज्वरमष्टविधं हन्ति कासं श्वासं च दारुणम् ॥ ५ ॥ शोफशूलोदराध्मानदोषत्रयहरं परम् । अनन्ता वालकं मुस्ता नागरं कटुरोहिणी ॥ ६ ॥ सुखाम्बुना प्रागुदयात्पिबेदक्षसमं रवेः । एतत्सद्यो ज्वरान्हन्ति दीपयत्याशु चानलम् ॥ ७ ॥ द्राक्षाऽमृता सटी शृङ्गी मुस्तकं रक्तचन्दनम् । नागरं कटुका पाठा भूनिम्बः सदुरालभः ॥ ८ ॥ उशीरं पद्मकं धान्यं वालकं कण्टकारिका । पुष्करं पिचुमन्दं च दशाष्टाङ्गमिदं स्मृतम् । जीर्णज्वरारुचिश्वासकासश्वयथुनाशनम् ॥ ९ ॥ इति द्राक्षादि । धात्रीशिवासैन्धवचित्रकाणां कणायुतानां समभागचूर्णम् । जीर्णज्वरारोचकवह्निमान्द्ये विड्विग्रहे शस्तमिति प्रतिज्ञा ॥ १ ॥ इत्यामलक्यादिचूर्णम् । तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशरोचना । एकाद्वित्रिचतुष्पञ्चकर्षैर्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ एलात्वचोस्तु कर्षार्धं प्रत्येकं भागमावहेत् । द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ॥ २ ॥ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् । कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ३ ॥ शोफाध्मानहरं प्लीहग्रहणीपाण्डुरोगजित् । पक्त्वा वा शर्करां चूर्णं क्षिपेत्सा गुटिका भवेत् ॥ ४ ॥ इति तालीसाद्यं चूर्णम् । सितोपलाषोडशः स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना । पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा एला च स्याद्विकर्षिका ॥ १ ॥ एककर्षस्त्वचः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः । सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥ २ ॥ श्वासका-

क्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् । मन्दाग्निं सुप्तजिह्वं च पार्श्वशूलमरोचकम् । ज्वरमूर्ध्वगतं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति सितोपलादिचूर्णम् । कासश्वासज्वरहरा पिप्पली त्रिफलायुता । चूर्णिता मधुना लीढा भेदनी चाग्निबोधिनी ॥ १ ॥ इति त्रिफलापिप्पली । कट्फलं मुस्तकं तिक्ता सटी शृङ्गी च पौष्करम् । चूर्णमेषां च मधुना शृङ्गबेररसेन वा ॥ १ ॥ लिहेज्ज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासारुचीर्जयेत् । वायुं शूलं तथा छर्दिं क्षयं चैव व्यपोहति ॥ २ ॥

इति कट्फलादिचूर्णम् ।

अथ योगरत्नसमुच्चये लघुसुदर्शनचूर्णम् ।

गुडूची पिप्पलीमूलं कणा तिक्ता हरीतकी । नागरं देवकुसुमं निम्बत्वक्चन्दनं तथा ॥ १ ॥ सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः । एतत्सुदर्शनं नाम्ना लघु दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा॥२॥

इति लघुसुदर्शनचूर्णम् ।

अथ भेडादिप्रणीतं सुदर्शनचूर्णम् ।

तालीसत्रिफलात्रुटीत्रिकटुकं त्वक्त्रायमाणात्रिवृन्मूर्वाग्रन्थिनिशायुगं शटिबलारुकण्टकारीयुगम् । मुस्तापर्पटनिम्बपुष्करजटाभार्गीयवानीहिमं चव्यं चित्रकपुण्डरीकतगरं सेव्यं विडङ्गं वचा ॥ १ ॥ यासो वत्सककुण्डलीन्द्रयवकं देवद्रुमं वालकं बीजं शिग्रुभवं पटोलकटुकापद्माह्वपत्रं विषा । काकोली मधु कुङ्कुमं च सतवक्षीरीलवङ्गं पृथक्पर्णीशैलजशालिपर्णिसहितं शामन्तकीपुष्पकम् ॥ २ ॥ सर्वं समं चूर्णतदर्धभागं कैरातकं श्रेष्ठतमं हि चूर्णम् । सुदर्शनं नाम मरुद्बलासामयोद्भवान्हन्ति पृथक्कृताञ्ज्वरान् ॥ ३ ॥ संसर्गजान्सकलजान्विषमान्निहन्याद्धातूद्भवान्विषकृतानभिघातजांश्च । सामान्समानसकृतानतिदाहयुक्ताञ्छीतांस्तृतीयकचतुर्थविपर्ययांश्च ॥ ४ ॥ ऐकाहिकान्द्व्याहिकसंनिपातनानाविधान्पाक्षिकमासजातान् । तृड्दाहमोहभ्रमदैन्यतन्द्रासश्वासकासारुचिपाण्डुरोगान् ॥ ५ ॥ हलीमकं कामलपार्श्वशूलं पृष्ठोद्भवं जानुभवं तथैव । त्रिकग्रहं वातविकारजातं विनाशयत्येव शिरोग्रहं च ॥ ६ ॥ नानाप्रदेशोद्भववारिदोषान्दूषीविषादिप्रभवान्विकारान् । स्त्रीणां रजोदोषसमुद्भवांश्च विनाशयेदुष्णजलेन पीतम् ॥ ७ ॥ शीताम्बुना पित्तभवान्विकारान्नानामुनीन्द्रैर्गदितं जगद्धितम् । सुदर्शनं दानवनाशनं यथा सुदर्शनं रोगविनाशनं तथा ॥ ८ ॥ इति भेडादिप्रणीतं सुदर्शनं चूर्णम् । अथ शार्ङ्गधरात्—

त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं सटी । त्रिकटुग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची

---

१ ख. 'तमर्धं' ।

धन्वयासकः ॥ १ ॥ कटुका पर्पटो मुस्ता त्रायमाणा च वालकम् । निम्बः पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वत्सकः ॥ २ ॥ यवानीन्द्रयवा भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा । वचात्वक्पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला ॥ ३ ॥ शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा । चित्रको देवदारुश्च चव्यं पत्रं पटोलजम् ॥ ४ ॥ जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना । पुण्डरीकं च काकोली पत्रजं जातिपत्रकम् ॥ ५ ॥ तालीसपत्रं च तथा समभागानि चूर्णयेत् । सर्वचूर्णस्य चार्धांशं कैरातं प्रक्षिपेत्सुधीः ॥ ६ ॥ एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् । ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ७ ॥ पृथग्द्वंद्वागन्तुजांश्च धातुस्थान्विषमज्वरान् । संनिपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ॥ ८ ॥ जीर्णज्वरैकाहिकादीन्मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् । श्वासं कासं च पाण्डुं च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥ ९ ॥ त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् । शीताम्बुना पिबेद्धीमान्सर्वज्वरनिवृत्तये ॥ १० ॥ सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् । तद्वज्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ॥ ११ ॥

अथ लवङ्गादिचूर्णम् ।

लवङ्गजातीफलपिप्पलीनां भागं प्रकल्प्याक्षसमानमेषाम् । पलार्धमेकं मरिचस्य दद्यात्पलानि चत्वारि महौषधस्य ॥ १ ॥ सितासमं चूर्णमिदं प्रगृह्य रोगांश्च वातप्रभवान्निहन्ति । कासज्वरारोचकमेहगुल्मश्वासाग्निमान्द्यग्रहणीप्रदोषान् ॥ २ ॥ इति लवङ्गादिचूर्णम् ।

अथ कुरण्टकादिनामा लेहः ।

कुरण्टकं समूलं च कुठारच्छेदक्षुण्णकम् । पानीयमष्टप्रस्थं वा क्वाथमष्टावशेषकम् ॥ १ ॥ शेषक्वाथं भाण्डमध्ये पुनः क्वाथ्याग्निना पचेत् । क्वाथे त्रिभागपचिते चूर्णद्रव्याणि निक्षिपेत् ॥ २ ॥ एला लवङ्गं त्रिफला चव्यं पत्रककेसरम् । द्विभार्गी ग्रन्थिकं पाठा मागधी चित्रकुष्ठकम् ॥ ३ ॥ कोलाञ्जनं चाजमोदा वज्रवल्ली विडङ्गकम् । जीरद्वयं चेन्द्रयवं मुस्तादीप्यकसैन्धवम् ॥ ४ ॥ कटुकाऽतिविषा मूर्वा करञ्जस्त्वरलूप्रकम् । एतद्द्रव्यं सूक्ष्मचूर्णं पूर्वक्वाथेन संयुतम् ॥ ५ ॥ लेहपाकं च विधिवद्धात्रीफलसमानकम् । उष्णोदकानुपानेन सेवयेद्दिनविंशतिम् ॥ ६ ॥ द्वंद्वज्वरं पुराणं च त्वग्निमान्द्यमरोचकम् । त्वग्गतास्थिगतौ रक्तगतं मांसगतं ज्वरम् ॥ ७ ॥ संधिज्वरं च ह्यत्युग्रं रात्रिज्वरमथो हरेत् । त्रिदोषजं ज्वरं हन्ति श्वासकासज्वरापहः ॥ ८ ॥ गलरोगोपशमनो विषमज्वरनाशनः । कुरण्टकादिनामाऽयं लेहो रोगाहितः सदा ॥ ९ ॥

---

१ ख. °त् । शीतज्व° । २ ख. °लप्रमाणकम् ।

अथ घृतानि।

अथ पञ्चतिक्तकं घृतम्—ज्वराः कषायैर्वमनैर्लङ्घनैर्लघुभोजनैः। रूक्षस्य ये न शाम्यन्ति तेषां सर्पिर्भिषग्जितम् ॥ १ ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वरे। पक्केषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥ २ ॥ वृषनिम्बामृताव्याघ्रीपटोलानां शृतेन च। कल्केन पक्कं सर्पिस्तु निहन्याद्विषमज्वरान् ॥ पाण्डुं कुष्ठं विसर्पं च क्रुमीनर्शांसि नाशयेत् ॥ ३ ॥ इति पञ्चतिक्तकं घृतम्। अथामृताद्यं घृतम्—अमृतात्रिफलापटोलयासैः सपयस्कं विधिवद्घृतं विपक्वम्। विषमज्वरनाशनप्रधानं क्षयगुल्मारुचिकामलापहारि ॥ १ ॥ इत्यमृताद्यं घृतम्। अथ षट्पलं घृतम्—पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरैः। ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १ ॥ क्षीरं चतुर्गुणं दद्यात्तद्घृतं प्लीहनाशनम्। विषमज्वरमन्दाग्निहरं रुचिकरं परम् ॥ २ ॥ इति षट्पलं घृतम्। अथ महाषट्पलं घृतम्—पूतीकाग्निकपञ्चकोलरुचकैः साजाजियुग्मोद्भिदैः सक्षारैः सविडैः सहिङ्गुहपुषासिन्धूद्भवैः कल्कितैः। मुक्तेनाऽऽर्द्रकसंभवेन च रसेनैतन्महाषट्पलं सर्पिः पक्वमरोचकाग्निसदनप्लीहज्वरश्वासजित् ॥१॥

इति महाषट्पलं घृतम्।

अथ तैलानि।

अथाश्वगन्धादितैलम्—अश्वगन्धाबलालाक्षा(क्षं)प्रस्थं प्रस्थं पृथक्पृथक्। जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ १ ॥ तैलं त्रिमानकं दद्याद्दधिमस्तु चतुर्गुणम्। अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ २ ॥ निशा तिक्ता शताह्वा च लाक्षा मूर्वा सपूलकैः। सुरदारु च मञ्जिष्ठा मधुकोशीरसारिवाः ॥ ३ ॥ समभागानि कुर्वीत कल्कीकृत्य विपाचयेत्। सर्वज्वरं हरत्याशु सर्वधातुविवर्धनम् ॥ एतदभ्यञ्जनेनाऽऽशु क्षयरोगं विमुञ्चति ॥ ४ ॥ इत्यश्वगन्धादितैलम्। सुवर्चिकानागरकुष्ठमूर्वालाक्षानिशालोहितयष्टिकाभिः। तैलं ज्वरे षड्गुणतक्रसिद्धमभ्यञ्जनाच्छीतविदाहनुत्स्यात् ॥ १ ॥ दध्नः ससारकस्य स्यात्षट्तक्रे तक्रमुत्तमम् ॥ २ ॥ इति षट्तक्रतैलम्। लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचयेत्। षड्गुणेनाऽऽरनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥ १ ॥ इति लघुलाक्षादितैलम्। तैलं लाक्षारसं क्षीरं पृथक्प्रस्थं समं पचेत्। चतुर्गुणैरिति[2] काथ्य द्रव्यैरेतैः पलोन्मितैः ॥१॥ लोध्रकट्फलमञ्जिष्ठामुस्तकेसरपद्मकैः। चन्दनोत्पल[3]यष्ट्याह्वैस्तैलं गण्डूषधारणात् ॥२॥ दन्तरोगाः प्रणश्यन्ति लेपात्सर्वज्वराञ्जयेत्। एतल्लाक्षादिकं तैलं बलपुष्टिप्रदायकम् ॥३॥ इति बृहल्लाक्षादितैलम्।

---

१ ख. ग. 'युग्मौद्भि'। २ ख. 'गुणैरिति काथे द्र'। ३ ख. 'नोशीरय'।

लाक्षामधुकमञ्जिष्ठामूर्वाचन्दनसारिवा—तैलं षट्चरणं नाम त्वभ्यङ्गाज्ज्वरनाशनम् ॥ १ ॥ इति षट्चरणं तैलम् । लाक्षा मूर्वा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा चेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥ २ ॥ आरनालाढकेनात्र तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ ३ ॥ इत्यङ्गारकतैलम् ॥ तैलं प्रस्थमितं चतुर्गुणजतुक्राथं चतुर्मस्तुरुग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिस्यश्च कौन्तीहिमैः । रास्नाढ्यैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे सर्वस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सुगर्भासु च ॥ १ ॥

इति मध्यमलाक्षादितैलम् ॥

अथ चन्दनबलालाक्षादितैलम् ।

चन्दनं च बलामूलं लाक्षा लामज्जकं तथा । पृथक्पृथक्प्रस्थमात्रं द्रोणे च सलिले पचेत् ॥ चतुर्भागावशेषेऽस्मिंस्तैलं प्रस्थद्वयं क्षिपेत् ॥ १ ॥ चन्दनोशीरमधुकशताह्वाः कटुरोहिणी । देवदारुनिशाकुष्ठमञ्जिष्ठागुरुवालकम् ॥ २ ॥ अश्वगन्धा बला दार्वी मूर्वा मुस्ता समूलकाः । एला त्वङ्नागकुसुमं रास्ना लाक्षा सुगन्धिका ॥ ३ ॥ चम्पकं पीतसारं च सारिवा रोचकद्वयम् । कल्कैरेतैः समायुक्तं क्षीराढकसमन्वितम् ॥ ४ ॥ तैलमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सप्तधातुविवर्धनम् । कासश्वासक्षयहरं सर्वच्छर्दिनिवारणम् ॥ ५ ॥ असृग्दरं रक्तपित्तं हन्ति पित्तकफामयम् । कान्तिकृद्दाहशमनं कण्डूविस्फोटनाशनम् ॥ ६ ॥ शिरोरोगं नेत्रदाहमङ्गदाहं च नाशयेत् । वातामयहतानां च क्षीणानां क्षीणरेतसाम् ॥ ७ ॥ बालमध्यमवृद्धानां शस्यते शोफकामलाम् । पाण्डुरोगे विशेषेण सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ८ ॥ इति चन्दनबलालाक्षादितैलम् ॥

इति तैलानि ॥

अथ पाकाः ।

अथ सेवन्तीपाकः—श्वेतपुष्पसहस्राणि घृतप्रस्थे विपाचयेत् । घृतपक्के कृते तस्मिन्निक्षिपेदेतदौषधम् ॥ १ ॥ सितोपला चतुर्भागा चातुर्जातं पलं पलम् । मृद्वीकाषट्पलं चैव क्षिपेन्मधुपलाष्टकम् ॥ २ ॥ धारासत्त्वं चार्धपलं सर्वमेकत्र कारयेत् । कर्षप्रमाणं तत्सेव्यं सततं च गदातुरैः ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे क्षये कासे चाग्निमान्द्ये प्रमेहके । प्रदरं रक्तजान्रोगान्कुष्ठार्शांसि विनाशयेत् ॥ नेत्ररोगान्सुदुःसाध्यांस्तथा सर्वान्मुखोत्थितान् ॥ ४ ॥ इति सेवन्तीपुष्पपाकः ॥ अथ पिप्पलीपाकः—पिप्पलीप्रस्थमादाय क्षीरेणैवानुपेषयेत् । अर्धाढकं घृतं

---

१ ख. ग. °मला । पा° । २ ख. घृते प्र° ।

गव्यं शुद्धं खण्डाढकं तथा ॥ १ ॥ पचेन्मृद्वग्निना तावद्यावत्पाकमुपागतम् । शीतीभूते क्षिपेत्तस्मिंश्चातुर्जातं पलत्रयम् ॥ २ ॥ योजयेन्मात्रया युक्तं दोषधात्वग्निसाम्यतः । बल्यं वृष्यं तथा हृद्यं तेजोवृद्धिकरं तथा ॥ ३ ॥ जीर्णज्वरे क्षतक्षीणमश्रान्तं चैव बृंहयेत् । छर्दिस्तृष्णारुचिश्वासशोषहिक्काः स कामलाम् ॥ ४ ॥ हृद्रोगं पाण्डुरोगं च कण्ठरोगं त्रिदोषजम् । वातरक्तं प्रतिश्यायमामवातं विनाशयेत् ॥ संवत्सरप्रयोगेण वलीपलितवर्जितः ॥ ५ ॥

इति पिप्पलीपाकः ॥

अथ रसाः ।

अथ नवज्वरेभाङ्कुशो रसराजलक्ष्म्याः—सगन्धटङ्कं रसभूषणं च विमर्दितं भावय मीनपित्तैः । दिनत्रयं वल्लयुगं प्रदद्याद्वृन्ताकतक्रौदनपथ्यमत्र ॥१॥ नवज्वरेभाङ्कुशनामधेयः क्षणेन घर्मोद्गममातनोति ॥ २ ॥ अथ पञ्चामृतरसः—स्वर्णरौप्यरविपन्नगलोहं चन्द्रदृक्शिखिचतुःशरभागम् । मर्दितं तनुतरं दिनमेकं भावितं मकरपित्तरसेन ॥ १ ॥ वल्लयुग्ममखिलज्वरशान्त्यै शर्करार्द्रकरसेन ददीत ॥ २ ॥ इति पञ्चामृतरसः । अथ जीर्णज्वराङ्कुशः—मृतं सूताभ्रनागार्ककान्तवैक्रान्तमेव च । हिङ्गुलं टङ्कणं गन्धं विषं कुष्ठं समांशकम् ॥ १ ॥ त्रिकटुत्रिफलामुस्ताभृङ्गनिर्गुण्डिकाद्रवैः । भावयेत्रिदिनं चैव माषमात्रानुपानतः ॥ ४ ॥ जीर्णज्वरे क्षये कासे दोषे मन्दानलेषु च । पाण्डुं हलीमकं गुल्ममुदरं चार्दितं जयेत् ॥ ५ ॥ ग्रहणीमूलरोगांश्च त्वरोचकमनेकधा । कान्तिं तेजो बलं पुष्टिं वीर्यवृद्धिं विवर्धयेत् ॥ साध्यासाध्यं निहन्त्याशु रसो जीर्णज्वराङ्कुशः ॥ ६ ॥ इति जीर्णज्वराङ्कुशः ॥

अथ मुक्तापञ्चामृतरसः ।

मुक्ताप्रवालखुरवङ्गककम्बुशुक्तिभूर्तिं वसूदधिदृगिन्दुसुधांशुभागाम् । इक्षोरसेन सुरभेः पयसा विदारीकन्यावरीषु रसहंसपदीरसैश्च ॥ १ ॥ संमर्द्य यामयुगलं च वनोपलाभिर्दद्यात्पुटानि मृदुलानि च पञ्च पञ्च । पञ्चामृतं रसविभुं भिषजा प्रयुज्य गुञ्जाचतुष्टयमितं चपलारजश्च ॥ २ ॥ पात्रे निधाय चिरसूतपयस्विनीनां दुग्धेन च प्रपिबतः खलु चाल्पभोक्तुः । जीर्णज्वरः क्षयमियादथ सर्वरोगाः स्वीयानुपानकलिताश्च शमं प्रयान्ति ॥ ३ ॥

इति मुक्तापञ्चामृतरसः ।

---

१ ख. दरदं च । २ ङ. रसराजलक्ष्याः । ३ घ. दृढतरं । ४ घ. 'भूनिम्बम्' ।

अथ पञ्चामृतरसः ।

रसेन्द्रसिन्दूरसुवर्णकान्तसिन्दूरमभ्रं ससितं च तारम् । पञ्चामृताख्यं क्षयपाण्डुरोगगुदाङ्कुरार्शोग्रहणीर्निहन्ति ॥ १ ॥ इति पञ्चामृतरसः ॥

अथ त्रिभुवनकीर्तिरसः ।

हिङ्गुलं च विषं व्योषं टङ्कणं मागधीं शिफाम् । संचूर्ण्य भावयेत्त्रेधा सुरसार्द्रकहेमभिः ॥ १ ॥ रसस्त्रिभुवनकीर्तिर्गुञ्जैकार्द्रद्रवेण वै । विनाशयेज्ज्वरान्सर्वान्संनिपातांस्त्रयोदश । इति त्रिभुवनकीर्तिरसः ।

अथ महाज्वराङ्कुशः ।

शुद्धसूतं विषं गन्धं धूर्तबीजं त्रिभिः समम् । चतुर्णां द्विगुणं व्योषं हेमक्षीरविभावितम् ॥ १ ॥ चतुर्वारं घर्मशुष्कं चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् । पक्वजम्बीरकद्रावैर्युक्तार्द्रस्य द्रवैर्युतम् ॥ २ ॥ महाज्वराङ्कुशो नाम ज्वराणामन्तको भवेत् । ऐकाहिकं द्व्याहिकं वा त्र्याहिकं वा चतुर्थकम् । विषमं वा त्रिदोषोत्थं नाशयेद्याममात्रतः ॥ ३ ॥ इति महाज्वराङ्कुशः ।

अथ शीताङ्कुशः ।

तुत्थं टङ्कणसूतखर्परविषं स्याद्गन्धकं तालकं सर्वं खल्वतले विमर्द्य घटिकां तत्कारवल्लीरसैः । गुञ्जैका गुटिका सुशर्करयुता सज्जीरकेणाथवा एकद्वित्रिचतुर्थशीतहरणः शीताङ्कुशो नामतः ॥ १ ॥ इति शीताङ्कुशः ।

अथ ज्वरघ्नी गुटिका ।

भागैकं स्याद्रसाच्छुद्धाद्द्वौ पिप्पल्यास्ततस्त्रयः । अकारकरभाद्गन्धात्कटुतैलेन शोधितात् ॥ १ ॥ फलिन्याश्चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागैर्मिता अमी । एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ २ ॥ माषोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सद्योज्वरे बुधः । छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥ ३ ॥ इति ज्वरघ्नी गुटिका ।

अथ संनिपातभैरवरसः ।

रसो गन्धस्त्रिस्त्रिकर्षैः कुर्यात्कज्जलिकां द्वयोः । तारारताम्रवङ्गाहिसाराश्चैकैककार्षिकाः ॥ १ ॥ शिग्रुज्वालामुखीशुण्ठीबिल्वेभ्यस्तण्डुलीयकात् । प्रत्येकं स्वरसैः कुर्याद्यामैकैकं विमर्दनम् ॥ २ ॥ कृत्वा गोलं वृतं वस्त्रैर्लवणापूरिते न्यसेत् । काचभाण्डे ततः स्थाल्यां काचकुपीं निवेशयेत् ॥ ३ ॥ वालुकाभिः प्रपूर्याथ वह्नियामद्वयं भवेत् । तत उद्धृत्य तं गोलं चूर्णयित्वा विमिश्रयेत् ॥४॥ प्रवालचूर्णकर्षेण शाणमात्रविषेण च । कृष्णसर्पस्य गरलैर्द्विवारं भावयेत्तथा

॥ ५ ॥ तगरं मुसली मांसी हेमाह्वा वेतसः कणा । नलिनीपत्रकं चैला चित्रकश्च कुठेरकः ॥ ६ ॥ शतपुष्पा देवदाली धत्तूरागस्त्यमुण्डिकाः । मधूकजातिमदनरसैरेषां विमर्दयेत् ॥ ७ ॥ प्रत्येकमेकवेलं च ततः संशोष्य धारयेत् । बीजपूरार्द्रकद्रावैर्मरीचैः षोडशोन्मितैः ॥ ८ ॥ रसो द्विगुञ्जप्रमितः संनिपातेषु दीयते । प्रसिद्धोऽयं रसो नाम्ना संनिपातस्य भैरवः ॥ ९ ॥ अन्यच्च—सूतं गन्धं लोहकिट्टं विमर्द्य सर्वैस्तुल्यं वत्सनाभं नियुञ्ज्यात् । आर्द्रं भृङ्गं बीजपूरं जयन्त्या निर्गुण्डीकाव्यस्तराजद्रवैश्च ॥ १ ॥ युक्त्या वैद्यैर्भावयित्वा विधेयः शाणार्धार्धं संनिपातस्य नूनम् । शीतैर्वातैर्निर्मलं स्नानपानं पथ्यं दुग्धं शर्कराभिर्युतं च ॥ २ ॥ इति संनिपातभैरवरसः ।

अथ त्रैलोक्यतापहरः ।

सूतशुल्वत्रिवृताबलितिक्तादन्तिबीजचपला विषतिन्दुः । पथ्यया सह विचूर्ण्य समांशं हेमवारिसहितं दिनमेकम् ॥ १ ॥ वल्लयुग्मगुटिकार्द्रकवारा नाशयेदभिनवज्वरमाशु । विश्वतापहरणोऽत्र च पथ्यं मुद्गयूषसहितं लघु युक्तम् ॥ २ ॥

इति त्रैलोक्यतापहरः ।

अथामृतकलानिधिरसः ।

अमृतवराटकमरिचैर्द्विपञ्चनवमांशैः । मुद्गप्रमाणवटको ज्वरपित्तकफाग्निमान्द्यहारी स्यात् ॥ १ ॥

अथ ज्वरमुरारिः ।

रसबलिफणिलोहव्योमताम्राणि तुल्यान्यथ रसदलभागो नाग एतत्प्रघृष्टम् । भवति गदमुरारिश्चास्य गुञ्जार्द्रवारा क्षपयति दिवसेन प्रौढमामज्वराख्यम् ॥१॥ अथ च—त्रिःसप्तजम्भजलभावितखर्परस्य चूर्णं त्रिसप्तनवनीतविमर्दितं स्यात् । वल्लद्वयं हरति शर्करयाऽनुपानं सद्यो ज्वरं ज्वरमुरारिरसश्च पुंसाम् ॥ १ ॥ इति ज्वरमुरारिः ।

अथ चन्द्रशेखररसः ।

शुद्धसूतसमं गन्धं मरिचं टङ्कणं तथा । चतुस्तुल्या सिता योज्या मत्स्यपित्तेन भावयेत् ॥ १ ॥ द्विगुञ्जामार्द्रकद्रावैर्देयं शीतोदकं पुनः । तक्रभक्तं च हन्ताकं पथ्यं तत्र विधापयेत् ॥ २ ॥ त्रिदिनाच्छ्लेष्मपित्तोत्थमत्युग्रं नाशयेज्ज्वरम् ॥ ३ ॥ इति चन्द्रशेखररसः ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. °णा । नीलि° । २ ख. ग. घ. ङ. अमृतं वराटिका । ३ ख. °गो नाग एतत्प्रभृष्टम् । ग. °गो वत्सनागं प्रदिष्टम् । ४ ख. ग. घ. ङ. त्रिःशोधन° ।

अथ स्वर्णमालिनीवसन्तः ।

स्वर्णं मुक्तादरदमरिचं भागवृद्ध्या प्रदेयं खर्परयष्टौ प्रथमनवनीते निम्बुनी-रेण तावत् । यावत्स्नेहो व्रजति विलयं मर्दयेद्दीयतेऽसौ गुञ्जाद्वंद्वं मधुचपलया सर्वरोगे वसन्तः ॥ १ ॥

अथ लघुमालिनीवसन्तः ।

रसकयुगलभागं वल्लिजं भागमेकं द्वितयमथ सुखल्वे मर्दयेन्म्रक्षणेन । भवति घृतविमुक्तो निम्बुनीरेण यावज्ज्वरहरमधुकुल्या(?) मालिनीप्राग्वसन्तः ॥१॥ जीर्णज्वरे धातुगतेऽतिसारे रक्तान्विते रक्तभवे विकारे । घोरव्यथे पित्तभवे च दोषे वल्लद्वयं दुग्धयुतं च पथ्यम् ॥ २ ॥ प्रदरं नाशयत्याशु तथा दुर्नाम-शोणितम् । विषमं नेत्ररोगं च गजेन्द्रमिव केसरी ॥ ३ ॥ वसन्तो मालिनी-पूर्वः सर्वरोगहरः शिशोः । गर्भिण्यै तत्र देयो वै जयन्त्याः पुष्पकैः सह: ॥ सर्वज्वरहरः श्रेष्ठो गर्भपोषण उत्तमः ॥ ४ ॥ इति लघुमालिनीवसन्तः । अन्यच्च—नराम्बुमध्ये रसकस्य चूर्णं दिनानि सप्त त्रिगुणानि पूर्वम् । धृत्वाऽऽ-तपे शोषितमेतदेव नृवारि जीर्णं भवतीति यावत् ॥ १ ॥ पलप्रमाणं मरिचं च निस्तुषं पलद्वयं स्याद्रसकस्य तस्य । एकत्र संचूर्ण्य कृतं तदेव पलार्धकं गोनव-नीतकं च ॥ २ ॥ निम्बूत्थतोयेन विमर्दनीयं शतैकमानं भिषजा वरिष्ठम् । वल्लद्वयं चास्य कणामधुभ्यां प्रदापयेद्व्याधिगजस्य केसरी ॥ ३ ॥ नाम्ना प्रसिद्धो रसराज एष सद्यो ग्रहण्यामतिसारके च । ज्वरे क्षयेऽर्शःसु तथैव तापे शूलाग्निमान्द्यानिलजे विकारे ॥ ४ ॥ अन्यच्च—खर्परं मानुषे मूत्रे स्थितं घस्र-त्रिसप्तकम् । निस्त्वक्तदर्धमरिचं नवनीतेन मर्दयेत् ॥ १ ॥ शतधा भावये-न्निम्बुरसैः स्याद्रसकेश्वरः । पिप्पलीमधुयुग्दत्तः ससितो वाऽस्य भेषजम् ॥२॥ ज्वरं धातुगतं पित्तं भ्रमं पित्तास्रजान्गदान् । रक्तातिसारं ग्रहणीं दुर्नामास्रं नितारयेत् ॥ अनम्लं दधि वा दुग्धं पथ्यं चास्मिन्प्रयोजयेत् ॥ ३ ॥

अथापूर्वमालिनीवसन्तः ।

वैक्रान्तमभ्रं रवितापरौप्यं वङ्गं प्रवालं रसभस्म लोहम् । सुटङ्कणं कम्बुक-भस्म सर्वं समांशकं सेव्यवरी हरिद्रा ॥ १ ॥ द्रव्यैर्विभाव्यं मुनिसंख्यया च मृगाङ्कजाशीतकरेण पश्चात् । वल्लप्रमाणो मधुपिप्पलीभिर्जीर्णज्वरे धातुगते नियोज्यः ॥ गुडूचिकासत्त्वसितायुतश्च सर्वप्रमेहेषु नियोजनीयः ॥२॥ कृच्छ्रा-

---

१ म. 'वनिते निम्बुनीरेण ता' । घ. 'वनीतेन निम्बाम्बुना ता' । ङ. 'वनीतेन निम्बम्बु-नाथ । या' । २ ख. 'शपाकं चव' । ग. 'शकं पाच्यव' ।

भ्रमरीं निहन्त्याशु मातुलुङ्गाङ्घ्रिजैर्द्रवैः । रसो वसन्तनामाऽयमपूर्वो मालिनीपदः ॥ ३ ॥ इत्यपूर्वमालिनीवसन्तः ॥

अथ पञ्चवक्त्रः ।

शुद्धसूतं विषं गन्धं मरीचं टङ्कणं कणाम् । मर्दयेद्धूर्तजद्रावैर्दिनमेकं च शोषयेत् ॥ १ ॥ पञ्चवक्त्ररसो नाम द्विगुञ्जः संनिपातजित् । अर्कमूलं कषायं तु त्र्यूषणं चानुपानयेत् ॥ २ ॥ युक्तं दध्योदनं पथ्यं जलयोगं च कारयेत् । रसेनानेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफादयः ॥ ३ ॥ मधु त्वर्करसं चानुपिबेदग्निविवृद्धये । यथेष्टं घृतमत्याशु दीप्तो भवति पावकः ॥ ४ ॥ इति पञ्चवक्त्रः ॥

अथ चन्द्रकलारसः ।

गगनदरदयुक्तं शुद्धसूतं च गन्धं प्रहरमथ सुपिष्टं वल्लयुग्मं नरोऽद्यात् । ज्वरहरगजसिंहः शृङ्गवेरोदकेन प्रथमजनितदाहे तक्रभक्तं च भोज्यम् ॥ १ ॥ मुस्तादाडिमदूर्वोत्थैः केतकीस्तनजद्रवैः । सहदेव्याः कुमार्याश्च पर्पटस्यापि वारिणा ॥ २ ॥ रामशीतलिकातोयैः शतावर्या रसेन च । भावयित्वा प्रयत्नेन दिवसे दिवसे पृथक् ॥ ३ ॥ तिक्ता गुडूचिकासत्त्वं पर्पटोशीरमाधवी । श्रीगन्धं सारिवा चैषां समानं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥ ४ ॥ द्राक्षाफलकषायेण सप्तधा परिभावयेत् । ततः पोताश्रयं कृत्वा वट्याः कार्याश्चणोपमाः ॥ ५ ॥ अयं चन्द्रकलानाम्ना रसेन्द्रः परिकीर्तितः । सर्वपित्तगदध्वंसी वातपित्तगदापहः ॥ ६ ॥ अन्तर्बाह्यमहादाहविध्वंसनमहाघनः । ग्रीष्मकाले शरत्काले विशेषेण प्रशस्यते ॥ ७ ॥ कुरुते नाग्निमान्द्यं च महातापज्वरं हरेत् । भ्रममूर्च्छाहरं चाऽऽशु स्त्रीणां रक्तं महास्रवम् ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वाधो रक्तपित्तं च रक्तं वान्ति विशेषतः । मूत्रकृच्छ्राणि सर्वाणि नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ९ ॥

इति चन्द्रकलारसः । इति रसाः ।

अथ सप्तधातुगतज्वराणां लक्षणम् ।

गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ । रसस्थे च ज्वरे लिङ्गं दैन्यं चास्योपजायते ॥ १ ॥ रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिटिका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् ॥ २ ॥ पिण्डिकोद्वेष्टनं मूर्छा सृष्टमूत्रपुरीषता । ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ॥ ३ ॥ भृशं स्वेदस्तृषा मूर्छा प्रलापश्छर्दिरेव च । दौर्गन्ध्यारोचकौ(के) ग्लानिर्मेदस्थे चासहिष्णुता ॥ ४ ॥ भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च । विक्षेपणं च गात्राणां विद्यादस्थिगतज्वरे ॥ ५ ॥ तमःप्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा ।

अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्मच्छेदश्च मज्जगे ॥ ६ ॥ मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुक्रस्थान-गते ज्वरे । शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य च विशेषतः ॥ ७ ॥

इति सप्तधातुगतज्वरलक्षणम् ।

अथैषां चिकित्सा ।

रसस्थे च ज्वरे तस्मिन्कुर्याद्वमनलङ्घने । सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षास्त्व-सृग्गते ॥ १ ॥ तीक्ष्णान्विरेकांश्च तथा कुर्यान्मांसगते ज्वरे । मेदोगे मेदसो नाशमस्थिस्थे कान्तमासनम् ॥ २ ॥ बस्तिकर्म प्रयोक्तव्यमभ्यङ्गोद्वर्तनं तथा । मज्जशुक्रे क्रिया नोक्ता मरणं तत्र भाषितम् ॥ ३ ॥ कटुका रोहिणी मुस्ता पिप्पलीमूलमेव च । हरीतकी च तत्तोयमामाशयगते ज्वरे ॥ ४ ॥

इति सप्तधातुगतज्वरचिकित्सा ॥

अथ मधुरज्वरलक्षणम् ।

ज्वरो दाहो भ्रमो मोहो ह्यतीसारो वमिस्तृषा । अनिद्रा मुखरोगश्च तालु जिह्वा च शुष्यति ॥ १ ॥ ग्रीवायां परिदृश्यन्ते स्फोटकाः सर्षपोपमाः । एभिस्तु लक्षणैर्विद्यान्मन्थराख्यं ज्वरं नृणाम् ॥ २ ॥ मुस्ता पर्पटको यष्टी गोस्तनी समभागतः । अष्टावशेषतः क्वाथो निपीतो मधुना सह ॥ ३ ॥ पित्त-भ्रमं ज्वरं दाहं हन्ति च्छर्दिं समन्थराम् । चन्दनोशीरधान्यं च वालकं पर्पटं तथा ॥ ४ ॥ मुस्ता शुण्ठीसमं युक्तं मन्थरज्वरनाशनम् । मक्षिका गुडसंयुक्ता ज्वरे मन्थरके तथा । भ्रममोहातिसारांश्च नाशयत्यविलम्बतः ॥ ५ ॥ इति मधुरज्वरचिकित्सा ॥ चलदलतरुसेवाहोममन्त्रास्त्रिनेत्रद्विजगुरुजनपूजा विष्णु-नाम्नां सहस्रम् । मणिधृतिरपि दानान्याशिषस्तापसानां सकलमिदमरिष्टं स्पष्टमष्टज्वराणाम् ॥ १ ॥ समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विरदो नाम वानरः । तस्य स्मरणमात्रेण ज्वरा यान्ति दिगन्तरम् ॥ २ ॥ इति ज्वरचिकित्साकथनम् ॥

अथ पथ्यापथ्यविधिमाह—

आलोक्य वैद्यतन्त्राणि यत्नादेष निबध्यते । व्याधितानां चिकित्सार्थं पथ्यापथ्यविनिश्चयः ॥ १ ॥ निदानौषधपथ्यानि त्रीणि यत्नेन चिन्तयेत् । तेनैव रोगाः शीर्यन्ते शुष्के नीर इवाङ्कुराः ॥ २ ॥ रुक्षु सर्वास्वपथ्यानि यथास्वं परिवर्जयेत् । तास्त्वपथ्यैर्विवर्धन्ते दोहदैरिव वीरुधः ॥ ३ ॥ विनाऽपि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव विलीयते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतै-रपि ॥ ४ ॥ दोषान्दूष्यान्देशकालौ सात्म्यं सत्त्वं बलं वयः । विकृतिं भेषजं वह्निमाहारं च विशेषतः ॥ ५ ॥ निरीक्ष्य मतिमान्वैद्यश्चिकित्सां कर्तुमुद्यतः ।

पथ्यानि योजयेन्नित्यं यथास्वं सर्वरोगिषु ॥६॥ मतः सर्वेषु रोगेषु प्रायः श्रेष्ठतमो ज्वरः । अतस्तस्यैव प्रथमं पथ्यापथ्यं वदाम्यहम् ॥ ७ ॥

अथ तरुणज्वरे दोषादीन्वीक्ष्य वमनादीनि कार्याणीत्याह—

वमनं लङ्घनं काले यवागूस्वेदनानि च । कटुतिक्तरसैश्चैव पाचनं तरुणे ज्वरे ॥ १ ॥ संनिपाते हितान्याह—संनिपाते त्विदं सर्वं कुर्यादामकफापहम् । अवलेहोऽञ्जनं नस्यं गण्डूषाश्च रसक्रियाः ॥ २ ॥ अन्यान्यपि हितान्याह—पादयोर्हस्तयोर्मूले कण्ठकूपे च गण्डयोः । स्वेदे भृष्टकुलत्थानां चूर्णघर्षणमाचरेत् ॥ १ ॥

अथ तरुणज्वरेऽहितान्याह—

स्नानं विरेकं सुरतं कषायं व्यायाममभ्यञ्जनमह्नि निद्राम् । दुग्धं घृतं वैदलमामिषं च तक्रं सुरां स्वादुगुरुद्रवं च ॥ अन्नं प्रवातं भ्रमणं प्रकोपं त्यजेत्प्रयत्नात्तरुणज्वरार्तः ॥ १ ॥

अथ मध्यमज्वरे हितान्याह—

पुरातनाः षष्टिकशालयश्च वार्ताकसौभाञ्जनकारवेल्लम् । वेत्राग्रमाषाढपलं पटोलं कर्कोटकं मूलकपोतिका च ॥ १ ॥ मुद्गैर्मसूरैश्चणकैः कुलत्थैर्मकुष्ठकैर्वा विहितश्च यूषः । पाठामृतावास्तुकतण्डुलीयजीवन्तिशाकानि च काकमाची ॥२॥ द्राक्षाकपित्थानि च दाडिमानि वैकङ्कतान्येव पचेलिमानि । लघूनि सात्म्यानि च भेषजानि पथ्यानि मध्यज्वरिणाममूनि ॥ ३ ॥

अथ पुराणज्वरे हितान्याह—

विरेचनं छर्दनमञ्जनं च नस्यं च धूमोऽप्यनुवासनं च । शिराव्यधः संशमनं प्रदेहोऽभ्यङ्गोऽवगाहः शिशिरोपचारः ॥ १ ॥ अन्यान्यपि पुराणज्वरे हितानि—एणः कुलिङ्गो हरिणो मयूरो लावः शशस्तित्तिरकुक्कुटौ च । क्रौञ्चः कुरङ्गः पृषरश्चकोरः कपिञ्जलो वर्तककालपुच्छौ ॥ १ ॥ गवामजायाश्च पयो घृतं च हरीतकी पर्वतनिर्झराम्भः । एरण्डतैलं सितचन्दनं च द्रव्याणि सर्वाणि पुरेरितानि । ज्योत्स्ना प्रियालिङ्गनमप्ययं स्याद्वर्गः पुराणज्वरिणां सुखाय ॥ २ ॥

अथाऽऽगन्तुकज्वरे हितानि ।

आगन्तुके ज्वरे नैव नरः कुर्वीत लङ्घनम् । अभिचाराभिशापोत्थे जप-

होमादिभेषजम् ॥ १ ॥ उत्पातग्रहपीडोत्थे दानस्वस्त्ययनादिभिः । कामशोकभयोद्भूते सर्वा वातहरी क्रिया ॥ २ ॥ आश्वासनं चेष्टलाभो हर्षदायीनि यानि च । हर्षेण च समायान्ति कामशोकभयज्वराः ॥ ३ ॥ क्रोधजे पित्तजित्कार्यं प्रियासद्वाक्यमेव च । ओषधी गन्धविषजौ विषपित्तप्रसादनैः ॥४॥ अध्वश्रान्तेषु चाभ्यङ्गं दिवा निद्रां च कारयेत् । मनःक्षोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनानि च ॥ ५ ॥ अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः । रक्तावसेकमद्यैश्च तथा मांसरसौदनैः ॥ ६ ॥ क्षतजे व्रणजे चापि क्षतव्रणचिकित्सितम् । इत्यागन्तुज्वरे पूर्वं भिषग्भिः पथ्यमीरितम् ॥ ७ ॥

अथ विषमज्वरे हितानि ।

विष्णोर्नामसहस्रस्य पठनं श्रवणं श्रुतेः । देवानां ब्राह्मणानां च गुरूणामपि पूजनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः । साधूनां दर्शनं श्रेष्ठं रत्नौषधिविधारणम् ॥ मङ्गलाचरणं चेति वर्गः सर्वज्वराञ्जयेत् ॥ २ ॥ व्यायामं च व्यवायं च स्नानं चङ्क्रमणानि च । ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्नो बलवान्भवेत् ॥ ३ ॥ इति ज्वरचिकित्साकथनं समाप्तम् ॥

अथातीसारनिदानम् ।

क्षीरमत्स्यादि यद्भुक्तं तद्विरुद्धाशनं मतम् । भुक्तस्योपरि यद्भुक्तं तदध्यशनमुच्यते ॥ १ ॥ गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः । विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चातिभोजनैः ॥ २ ॥ स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः । शोकदुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यविपर्ययैः ॥ ३ ॥ जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥ ४ ॥ संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धो वर्चोमिश्रो वायुनाऽधः प्रणुन्नः । सरत्यतीवातिसारं[1] तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति ॥ ५ ॥ एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ आमेन चोक्तः । केचिच्चाऽऽहुर्नैकरूपप्रकारं[2] नेत्येवं तं काशिराजस्त्ववोचत् ॥६॥ हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधाः । विट्संगमाध्मानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ ७ ॥ अरुणं फेनिलं रूक्षमल्पमल्पं मुहुर्मुहुः । शकृदामं सरुक्शब्दं मारुतेनातिसार्यते ॥ ८ ॥ पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकोपपन्नम् । शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मजुष्टं विस्रं शीतं हृष्टरोमा मनुष्यः ॥ ९ ॥ वराहस्नेहमांसाम्बुसदृशं सर्वरूपिणम् ।

---

१ ख. सारत्यतीवातिसारं । ग. सार्येतार्तीवातिसारं । २ ख. °कारमित्येवं तं ।

कृच्छ्रसाध्यमतीसारं विद्याद्दोषत्रयोद्भवम् ॥ १० ॥ तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः। कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत्तस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकणन्तीप्रकाशम् ॥ ११ ॥ निर्गच्छेद्वै विड्विमिश्रं ह्यविड्वा निर्गन्धं वा गन्धवद्वाऽतिसारः। शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥ १२ ॥ अन्नाजीर्णात्प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान्मलांश्च। नानावर्णं प्रायशः सारयन्ति शूलोपेतं कष्टमेनं वदन्ति ॥ १३ ॥ संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु न्यस्तमप्स्ववसीदति। पुरीषं भृशदुर्गन्धि पिच्छिलं चाऽऽमसंज्ञितम् ॥ १४ ॥ आमाशयस्थः कायाग्नेर्दौर्बल्यादविपाचितः। अपक्काहारधातुर्यः स आम इति संज्ञितः ॥ १५ ॥ ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्। दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥ १६ ॥ एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य वै। लाघवं च विशेषेण तस्य पक्कं विनिर्दिशेत् ॥ १७॥ नात्युपद्रवतायुक्तं नातिदुष्टेषु धातुषु। बाले वृद्धेऽप्यसाध्योऽयं रूपैरेतैरुपद्रवैः॥१८॥ अपि यूनामसाध्यः स्यादतिदुष्टेषु धातुषु ॥ १९ ॥ लशुनकुणपगन्धं पूतिगन्धं घनं वा पललजलसमानं पक्कजम्बूफलाभम्। घृतमधुपयआभं तैलशैवालनीलं सुघनदधिसवर्णं वर्जयेच्चातिसारम् ॥ २० ॥ शोफं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम्। छर्दिं मूर्छां च हिक्कां च दृष्ट्वाऽतीसारिणं त्यजेत् ॥ २१ ॥ पित्तकृन्ति यदाऽत्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके। तदोपजायते तीव्रो रक्तातीसार उल्बणः ॥ दोषलिङ्गेन मतिमान्संसर्गं तत्र लक्षयेत् ॥ २२ ॥ वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य। प्रवाहतोऽल्पं बहुशो मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २३ ॥ प्रवाहिका वातकृताः सशूलाः पित्तात्सदाहाः सकफाः कफाच्च। सशोणिताः शोणितसंभवाश्च ताः स्नेहरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥ तासामतीसारवदादिशेच्च लिङ्गं क्रमं चाऽऽमविपक्कतां च ॥ २४ ॥ यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति। दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥ २५ ॥ ज्वरातिसारयोरुक्तं निदानं च पृथक्पृथक्। तस्माज्ज्वरातिसारस्य तेन नात्रोदितं पुनः ॥ २६ ॥ स्तम्भो वेपथुराध्मानमुष्णगात्रविपर्ययः। गतायुषामतीसारे व्यञ्जनान्युपलक्षयेत् ॥ २७ ॥ तृट्कासशोषज्वरदाहमूर्छाहिक्कान्नविद्वेषणवान्तिशूलैः। युक्तोऽतिसारी स्मरतु प्रसह्य गोविन्द गोपाल गदाधरेति ॥ २८ ॥ इत्यतीसारनिदानम् ॥

अथैतच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः।

हितं लङ्घनमेवाऽऽदौ पूर्ववत्तेन मानवः। पडङ्गं चाऽथवा यूषं पिप्पल्यादिं

१ ख. 'हतुल्यां बहुशो मलाक्तां प्र°।

प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ मुद्गयूषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । षडङ्गं यूषमित्याहुः सैन्धवेन समन्वितम् ॥ २ ॥ अग्निसंदीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् । अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेव प्रवाहिके ॥ ३ ॥ बिल्वं च धान्यं च सजीरकं च पाठां च शुण्ठीं तिलसंयुतां च । पिष्ट्वा षडङ्गः स हितो नराणां यूषो ह्यतीसारहरः प्रदिष्टः ॥ ४ ॥ इति षडङ्गयूषः । तृष्णापनयनी लघ्वी दीपनी बस्तिशोधिनी । चिरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥ ५ ॥

इत्यतीसारपूर्वरूपचिकित्सा ॥

अथाऽऽमातिसारचिकित्सा ।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया हिता । अतः सर्वातिसारेषु ज्ञेयं पक्वामलक्षणम् ॥ १ ॥ आमे विलङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव च । कार्यं वाऽनशनस्यान्ते सद्रवं लघु भोजनम् ॥ २ ॥ लङ्घनमेकं मुक्त्वा नान्यदस्तीह भेषजं बलिनाम् । समुदीर्णदोषचयं शमयति तत्पाचयत्येव ॥ ३ ॥ ह्रीबेरशृङ्गबेराभ्यां मुस्तपर्पटकेन वा । मुस्तोदीच्यशृतं तोयं देयं चापि पिपासवे ॥ ४ ॥ न तु संग्रहणं दद्यात्पूर्वमामातिसारिणाम् । दोषो ह्यादौ वर्धमानो जनयत्यामयान्बहून् ॥ ५ ॥ शोफपाण्ड्वामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान् । दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ ६ ॥ डिम्भकः स्थविरो वाऽपि वातपित्तात्मकश्च यः । क्षीणधातुर्ज्वरार्तश्च बहुदोषोऽतिविस्रुतः ॥ ७ ॥ आमोऽपि स्तम्भनीयः स्यात्पाचनान्मरणं भवेत् । अतिसारे ज्वरे चैव रक्तपित्ते दृगामये ॥ ८ ॥ आदौ न प्रतिकुर्वीत व्याधिवेगो हि दुस्तरः । स्तोकं स्तोकं विबद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥ ९ ॥ अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् । दीप्ताग्निर्बहुदोषो यो विबन्धमतिसार्यते ॥ १० ॥ विडङ्गत्रिफलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् । क्षुत्क्षामस्य विरिक्ते तु पेयान्युञ्ज्याद्विचक्षणः ॥ १० ॥ भेषजैर्मारुतघ्नैश्च दीपनीयैश्च कल्पिताम् । योऽतिबद्धं प्रभूतं च पुरीषमतिसार्यते ॥१२॥ तस्याऽऽदौ वमनं योज्यं पश्चाल्लङ्घनमुच्यते । देवदारुवचामुस्तं नागरातिविषाभयम् । सर्वाजीर्णप्रशमनं पेयमेतैः शृतं पयः ॥ १३ ॥ त्र्यूषणातिविषाहिङ्गुवचासौवर्चलाभयाः । पीत्वोष्णेनाम्भसा जह्यादामातीसारमुद्धतम् ॥ १४ ॥ पाठाहिङ्ग्वजमोदोग्रापथ्याकोलाब्दजं रजः । उष्णाम्बुपीतं सरुजं जयत्यामं ससैन्धवम् ॥१५॥ चित्रकं पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणी । पाठावत्सकबीजानि हरीतक्यो महौषधम् ॥ १६ ॥ एतदामसमुत्थानमतिसारं सवेदनम् । कफात्मकं सपित्तं च सवातं हन्ति वै ध्रुवम् ॥ १७ ॥ विश्वाभयाघनवचातिविषासुराह्वकाथोऽथ विश्वजलदातिविषाशृतो वा । आमातिसा-

रशमनः कथितः कषायः शुण्ठीघनातिविषामृतवल्लिजो वा ॥ १८ ॥ धान्यवालकबिल्वाब्दनागरैः साधितं जलम् । आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ॥ १९ ॥ पित्ते धान्यचतुष्कं तु शुण्ठीत्यागाद्वदन्ति हि । चूर्णं किंचिद्घृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः । वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना॥२०॥ तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितासमम् । तेन याति शमं पीडा आमातीसारसंभवा ॥ २१ ॥ कुक्षिशूलामशूलघ्नं विबन्धाध्मातिसारजित् । सेवितं सगुडं बिल्वं बिल्वतुल्यपयोधरे ॥ २२ ॥ शुण्ठी जीरं सैन्धवं हिङ्गु जातीबीजं तद्वत्साइकारं प्रशस्तम् । ज्ञेयं सद्भिः साखरूडं सबिल्वं मार्कण्ड्यार्यैर्योजितं सूक्ष्मचूर्णम् ॥ २३ ॥ दध्ना च वटिकां कुर्यात्तेनैव सह लेहयेत् । आमातीसारमान्द्यं च अरुचिं हन्ति च क्षणात् ॥ २४ ॥ सत्त्वाशुण्ठ्योषणं भृङ्गीसमांशं सूक्ष्मं चूर्णयेत् । यथासात्म्यं सेवनीयं शीततोयानुपानतः ॥ २५ ॥ सशूलमामदोषं च नाशमायाति सत्वरम् । दध्योदनं पथ्यमत्र उचितं रोगशान्तये ॥ २६ ॥ जयाखण्डं साखरूडं जीरकं दधिमिश्रितम् । आमातिसाररक्तं च हन्ति वेगेन कौतुकम् ॥ २७ ॥ शुण्ठीसातिविषाहिङ्गुमुस्ताकुटजचित्रकैः । चूर्णमुष्णाम्बुना पीतमामातीसारनाशनम् ॥ २८ ॥ हरीतकी प्रतिविषा सिन्धुसौवर्चलं वचा । हिङ्गु चेति कृतं चूर्णं पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ २९ ॥ आमातीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रदीपनम् । पयस्युत्क्वाथ्य मुस्तानां विंशतिं त्रिगुणाम्भसि ॥ ३० ॥ क्षीरावशेषं तत्पीतं हन्त्यामं शूलमेव च । धान्यनागरजः क्वाथः पाचनो दीपनस्तथा ॥ ३१ ॥ एरण्डमूलयुक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम् । यवानी नागरोशीरधनिकातिविषाघनैः ॥ ३२ ॥ बालबिल्वद्विपर्णीभिर्दीपनं पाचनं भवेत् । कलिङ्गातिविषाहिङ्गुपथ्यासौवर्चलं वचा ॥ ३३ ॥ शूलस्तम्भविबन्धघ्नं देयं दीपनपाचनम् । निरामरूपं शूलार्तं लङ्घनाद्यैश्च कर्षितम् ॥ ३४ ॥ क्षारनागरचाङ्गेरीकोलदध्याम्लसाधितम् । सर्पिरच्छं पिबेद्वाऽपि शूलातीसारशान्तये ॥ ३५ ॥ इत्यामातिसारचिकित्सा ।

अथ पक्वातिसारचिकित्सा ।

सलोध्रं धातकीबिल्वं मुस्ताम्रास्थिकलिङ्गकम् । पिबेन्माहिषतक्रेण पक्वातीसारनाशनम् ॥ १ ॥ पद्मं समङ्गामधुकं बिल्वजं तु शलाटु च[1] । पिबेत्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदं परम् ॥ २ ॥ कुटजातिविषाचूर्णं मधुना सह लेहितम् । चिरोत्थितमतीसारं पक्वं पित्तास्रजं जयेत् ॥३॥ मोचरसमुस्तनागरपाठारलुधातकीकुसुमैः । चूर्णं मथितसमेतं रुणद्धि गङ्गाप्रवाहमपि ॥ ४ ॥ इति लघुगङ्गा-

१ ग. बिल्वं जतु श° ।

धरचूर्णम् । मुस्तमोचरसलोध्रधातकीपुष्पबिल्वगिरिकौटजैः फलैः । चूर्णितैः सगुडतक्रसेवितैर्निम्नगाजलरयोऽपि रुध्यते ॥ ५ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् । अङ्कोलमूलकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना पीतः । सेतुरिव वारिवेगं झटिति निरुन्ध्यादतीसारम् ॥ १ ॥ अजमोदामोचरसं सशृङ्गबेरं सधातकीकुसुमम् । करमथितसंप्रयुक्तं गङ्गामपि वाहिनीं रुन्ध्यात् ॥ २ ॥ विश्वजीरकसिन्धूत्थं हिङ्गुजातीफलानि च । साम्रास्थिशङ्खखण्डं च दध्नाऽऽम्लेन प्रपेषयेत् ॥ ३ ॥ ईषदङ्गारकैर्भृष्टा वटिका कर्षसंमिता । पक्वापक्वमतीसारं सशूलं ग्रहणीगदम् । चिरोत्थमचिरोत्थं च नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ वटप्ररोहं संपिष्टं श्लक्ष्णं तण्डुलवारिणा । तं पिबेत्तक्रसंयुक्तमतीसारप्रशान्तये ॥ ५ ॥

इति पक्वातिसारचिकित्सा ।

अथ वातातिसारचिकित्सा ।

कपित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाडिमसाधिता । ग्राहिणी पाचनी पेया वाते वा पञ्चमूलिका ॥ १ ॥ पञ्चमूलबलाविश्वधान्यकोत्पलबिल्वजा । वातातिसारिणे देया सक्तुनाऽन्यतमेन वा ॥ २ ॥ वचा प्रतिविषा मुस्ता बीजानि कुटजस्य च । श्रेष्ठो वातातिसारे च योगोऽयं वैद्यपूजितः ॥ ३ ॥ पूतिकं मागधी शुण्ठी बला धान्यं हरीतकी । पक्वाम्बुना पिबेत्सामवातातीसारशान्तये ॥ ४ ॥

इति वातातिसारचिकित्सा ॥

अथ पित्तातिसारचिकित्सा ।

आमान्वयमतीसारं पैत्तिकं लङ्घनैर्जयेत् । लङ्घितस्य यथासात्म्यं यवागूमण्डतर्पणैः ॥ १ ॥ शृतचन्दनमुस्ताभ्यां पटोलोदीच्यनागरैः । पेयामाम्लामतक्रां वा पाचनीं ग्राहिणीं पिबेत् ॥ २ ॥ धान्योदीच्यशृतं तोयं तृष्णादाहातिसारवान् । ताभ्यामेव सपाठाभ्यां सिद्धमाहारमाचरेत् ॥ ३ ॥ बिल्वशक्रयवाम्भोदवालकातिविषाकृतः । कषायो हन्त्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥ ४ ॥ रसाञ्जनं प्रतिविषं कुटजस्य फलत्वचौ । धातकी शृङ्गबेरं च पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ५ ॥ माक्षिकेण युतं हन्यात्पित्तातीसारमुल्बणम् । मन्दं संदीपयेदग्निं शूलं चाऽऽशु निवर्तयेत् ॥ ६ ॥ मधुकं कट्फलं लोध्रं दाडिमस्य फलत्वचम् । पित्तातिसारे मध्वक्तं पाययेत्तण्डुलाम्बुना ॥ ७ ॥ समङ्गा धातकीपुष्पं बिल्वं सौवर्चलं बिडम् । सक्षौद्रं दाडिमं चैव पीतं तण्डुलवारिणा ॥ ८ ॥ चूर्णं पित्तातिसारघ्नं शूलं चाऽऽशु च निर्हरेत् । सक्षौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलं त्वचम् ॥ ९ ॥ तण्डुलोदकसंयुक्तं पेयं पित्तातिसारनुत् ।

कट्फलातिविषाम्भोदवत्सकं नागरान्वितम् ॥ १० ॥ शृतं पित्तातिसारघ्नं पातव्यं मधुसंयुतम् । पलं वत्सकसंसिद्धं चतुर्गुणजले घृतम् ॥ पित्तातिसारे भिषजा देयं दीपनपाचनम् ॥ ११ ॥ इति धान्याकघृतम् ॥

इति पित्तातिसारचिकित्सा ॥

अथ रक्तातिसारचिकित्सा ।

जम्ब्वाम्रामलकीनां च पल्लवैश्च रसो जयेत् । मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्तातीसारनाशनः ॥ १ ॥ गुडेन खादयेद्बिल्वं रक्तातीसारनाशनम् । आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगविनाशनम् ॥ २ ॥ कुटजातिविषामुस्तं वालकं लोध्रचन्दनम् । धातकीदाडिमं पाठा क्वाथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ ३ ॥ दाहे रक्ते सशूले च आमरोगे च दुस्तरे । कुटजाष्टमिदं ख्यातं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ इति कुटजाष्टकक्वाथः ॥ सवत्सकः सातिविषः सबिल्वः सोदीच्यमुस्तश्च कृतः कषायः । सामे सशूले च सशोणिते च चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥ १ ॥ लघुचेतकिजीरके समे मृदुभृष्टे च सुचूर्णितेऽर्पिते । सह तण्डुलवारिणा मतेऽतिसृतिघ्ने इति सिद्धयोग एषः ॥ २ ॥ अयि कन्दुकनिन्दकस्तनि प्रमदारूपमदापहारिणि । रुधिरातिसृतौ कषायकः समधुर्दाडिमवत्सकत्वचः ॥ ३ ॥ चन्दनं विमलतण्डुलाम्बुना संयुतं मधुयुतं सितायुतम् । तृड्विखण्डनमसृग्विखण्डनं खण्डनं प्रचुरदाहमेहयोः ॥४॥ ह्रीवेरातिविषामुस्तं बिल्वधान्यकवत्सकम् । समङ्गाधातकीलोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् ॥ ५ ॥ हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं चातिवेदनम् । सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् ॥६॥ बिल्वं छागपयः सिद्धं सितामोचरसान्वितम् । कलिङ्गचूर्णसंयुक्तं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ७ ॥ रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलत्वचम् । धातकी शृङ्गवेरं च पिबेत्तण्डुलवारिणा ॥ ८ ॥ क्षौद्रेण युक्तं तद्देयं रक्तातीसारमुल्बणम् । जलमष्टगुणं दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलान् । धावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि ॥ ९ ॥ सहरीतकीप्रतिविषारुचकं सवचं सहिङ्गु सकलिङ्गयुतम् । इति तत्कलिङ्गयुतषट्कमिदं रुधिरातिसारगुदशूलहरम् ॥ १० ॥ इति चिकित्साकलिकातः । अथ पिच्छबस्तिः—अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते । यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छबस्तिस्तदा हितः ॥ १ ॥ शाल्मलेरार्द्रपुष्पाणि पुटपाकीकृतानि च । संकुट्योलूखले सम्यग्गृह्णीयात्पयसि शृते ॥ २ ॥ गृहीत्वा च पलं तस्य त्रिपलं घृततैलयोः । युक्तं मधुककल्केन माक्षिकत्रिपलेन च ॥ ३ ॥ तैलाक्तवपुषो दद्याद्बस्तौ प्रत्यागते रसे । भोजयेत्पयसा वाऽपि पित्तातीसारपीडितम्

१ ख. कृतेऽतिसृतिर्नश्यति । २ ख. 'ह्रयवप' ।

क्रिया ॥ १ ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वधान्यकोत्पलनागरैः । विडङ्गातिविषामुस्ता दारुपाठा कलिङ्गकम् । मरीचेन समायुक्तं शोकातीसारनाशनम् ॥ २ ॥

इति भयशोकजातिसारचिकित्सा ॥

अथ प्रवाहिका ।

कल्कः स्याद्बालबिल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः । दध्नः सारोऽम्लस्नेहाढ्यः षट् च हन्यात्प्रवाहिकाः ॥ १ ॥ मुद्गयूषरसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् । षडूषणमिति प्रोक्तं सैन्धवेन समन्वितम् ॥ २ ॥ अग्निसंदीपनं प्रोक्तं ग्रहणीदोषनाशनम् । अरोचके ज्वरे चैव श्रेष्ठमेतत्प्रवाहिके ॥ ३ ॥ बालबिल्वं गुडं तैलं पिप्पली विश्वभेषजम् । लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूले सप्रवाहिके ॥ ४ ॥ पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्भवः । त्र्यहान्निर्वाहिकां हन्याच्चिरकालानुबन्धिनीम् ॥ ५ ॥ तैलं सर्पिर्दधि क्षौद्रं विषा विश्वं सफाणितम् । सर्वमालोड्य पातव्यं सद्यो निर्वाहिकां हरेत् ॥ ६ ॥ त्र्यूषणं त्रिफला चैव चित्रको गजपिप्पली । बिल्वकर्कटिकाहिंसाविडङ्गं सनिदिग्धिकम् ॥ ७ ॥ घृतप्रस्थं पचेदेभिर्गवां मूत्रे चतुर्गुणे । तत्प्रयोगं पिबेत्काले हन्यात्तेन प्रवाहिकाम् ॥ ८ ॥

इति प्रवाहिका ॥

अथ पुरीषक्षयः ।

दीप्ताग्न्यतिपुरीषो यः सार्यते फेनिलं शकृत् । स पिबेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोन्वितम् ॥ १ ॥ दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारकपीडितस्तु । सुतक्रशुण्ठीक्वथितेन वाऽपि क्षीरेण शीतेन मधुप्लुतेन ॥ २ ॥ बलाविश्वशृतं क्षीरं गुडतैलानुयोजितम् । दीप्ताग्निं पाययेत्प्रातः सुखदं वर्चसः क्षये ॥ ३ ॥ शशमांसं रुचिकरं सखण्डं सघृतं दधि । विपाच्य खादेत्सेवेच्च मुद्गस्नं शकृतः क्षये ॥ ४ ॥ इति पुरीषक्षयः । विबद्धवातो विट्शूलपरीतः सप्रवाहिकः । सरक्तपिच्छश्च पयः पिबेत्तृष्णासमन्वितः ॥ १ ॥ यथामृतं तथा क्षीरमतिसारेषु पूजितम् । सरक्तोत्थेषु तत्पेयमपां भागेषु संस्कृतम् ॥ २ ॥

अथ ज्वरातिसारः ।

ज्वरातिसारयोरुक्तं भेषजं यत्पृथक्पृथक् । न तन्मिलितयोः कार्यमन्योन्यं वर्धयेद्यतः ॥ १ ॥ अतस्तौ प्रतिकुर्वीत विशेषोक्तचिकित्सितैः ॥ २ ॥ लङ्घनमुभयोरुक्तं मिलिते कार्यं विशेषतस्तदनु । उत्पलषष्टिकसिद्धं लाजकमण्डादिकं पेयम् ॥३॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः । ज्वरातिसारी पेयां

---

१ ख. सरक्तपित्तश्च ।

वा पिबेत्साम्लां शृतां नरः ॥ ४ ॥ धातकीक्वाथसंसिद्धा विश्वभेषजकल्किता । दाडिमाम्लयुता पेया ज्वरातीसारशूलिनाम् ॥ ५ ॥ पाठेन्द्रयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकाः शृताः । जयन्त्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥ ६ ॥ नागरातिविषामुस्तभूनिम्बामृतवत्सकैः । सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ ७ ॥ धान्यकातिविषामुस्तागुडूचीबिल्वनागरैः । दत्तः कषायः शमयेदतिसारं चिरोत्थितम् ॥ ८ ॥ अरोचकामशूलास्रज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः । कलिङ्गातिविषाशुण्ठीकिराताम्बुयवासकम् ॥ ९ ॥ ज्वरातीसारसंतापं नाशयेदविकल्पतः । गुडूच्यतिविषाधान्यशुण्ठीबिल्वाब्दवालकैः ॥ १० ॥ पाठाकुटजभूनिम्बचन्दनोशीरपर्पटैः । पिबेत्कषायं सक्षौद्रं ज्वरातीसारशान्तये ॥ ११ ॥ हृल्लासारोचकच्छर्दिपिपासादाहनाशनम् । वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥ १२ ॥ श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यबिल्वपाठा यवानिका । द्वावप्युक्ताविमौ योगौ श्लोकार्धेनावभाषितौ ॥ १३ ॥ ज्वरातीसारशमनौ विशेषाद्दाहनाशनौ । व्योषं वत्सकबीजानि निम्बभूनिम्बमार्कवम् ॥ १४ ॥ चित्रकं रोहिणी पाठा दार्वी ह्यतिविषा समम् । श्लक्ष्णचूर्णीकृतानेतांस्तत्तुल्यां वत्सकत्वचम् ॥ १५ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्य पिबेत्तण्डुलवारिणा । सक्षौद्रं वा लिहेदेवं पाचनं ग्राहि भेषजम् ॥ १६ ॥ तृष्णारुचिप्रशमनं ज्वरातीसारनाशनम् । कामलां ग्रहणीरोगं गुल्मं प्लीहानमेव च ॥ १७ ॥ प्रमेहं पाण्डुरोगं च श्वयथुं च विनाशयेत् । उशीरं वालकं मुस्तं धान्यकं बिल्वमेव च ॥ १८ ॥ समङ्गा धातकी लोध्रं विश्वं दीपनपाचनम् । हन्त्यरोचकपिच्छामं विबन्धं सातिवेदनम् ॥ १९ ॥ सशोणितमतीसारं सज्वरं वाऽथ विज्वरम् । बिल्ववालकभूनिम्बगुडूचीधान्यनागरैः । कुटजाब्दामृताक्वाथो ज्वरातीसारशूलनुत् ॥ २० ॥ पञ्चाङ्घ्रिग्रन्थ्यब्दबलेन्द्रबीजत्वक्सेव्यतिक्तामृतविश्वबिल्वैः । ज्वरातिसारान्सवमीन्सकासान्सश्वासशूलाञ्शमयेत्कषायः ॥ २१ ॥ अरल्वतिविषा मुस्ता शुण्ठी बिल्वं सदाडिमम् । सर्वज्वरहरः क्वाथः सर्वातीसारनाशनः ॥ २२ ॥ इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

अथ सर्वातीसारे ।

यथा शृतं भवेद्वारि तथाऽतीसारनाशनम् । अतिसारं निहन्त्येव शतभागशृतं जलम् ॥ १ ॥

अथ दाडिमावलेहः ।

दाडिमादिफलप्रस्थं चतुष्प्रस्थजले पचेत् । चतुर्भागकषायेऽस्मिञ्शर्कराप्रस्थमेव च ॥ १ ॥ नागरं पिप्पलीमूलं कणाधान्यकदीप्यकम् । जातीफलं

जातिपत्रं मरिचं जीरकं तुगा ॥ २ ॥ विजया निम्बपत्रं च समङ्गा कूटशाल्मली । अरलुविषिपा पाठा लवङ्गं च पृथक्पलम् ॥ ३ ॥ घृतस्य मधुनः प्रस्थं सर्वलेहं विपाचयेत् । दाडिम्बलेहकं नाम ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ आमरक्तं चाऽऽमशूलं मान्द्यशोफक्षयापहम् । धातुलीनं धातुगतमश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ५ ॥ इति दाडिमावलेहः ।

अथ कुटजाद्यवलेहः ।

वत्सकस्यामृतायाश्च द्वे पले प्रस्थमम्भसः । श्रपयित्वा रसे तस्मिन्पादशेषावतारिते ॥ १ ॥ अष्टौ पलानि शक्रस्य यवाश्चूर्णीकृताश्च ते । भुक्त्वा पाकं विदित्वा तु यथावह्नि च खादयेत् ॥ २ ॥ जयेत्सर्वातिसारांश्च सर्वांश्च ग्रहणीगदान् । नाशयेद्दीपयेच्चाग्निं कृष्णात्रेयस्य शासनात् ॥ ३ ॥ अन्यच्च—शतं कुटजमूलस्य क्षुण्णं तोयार्मणे पचेत् । क्वाथे पादावशेषेऽस्मिँल्लेहं पूते पुनः पचेत् ॥ १ ॥ सौवर्चलयवक्षारविडसैन्धवपिप्पली—धातकीन्द्रयवाजाजीचूर्णं दत्त्वा पलद्वयम् ॥ २ ॥ लिह्याद्बदरमात्रं तु तच्छीतं मधुसंयुतम् ॥ ३ ॥ पक्वापक्वमतीसारं नानावर्णं सवेदनम् । दुर्वारं ग्रहणीरोगं जयेच्चैतत्प्रवाहिकाम् ॥ ४ ॥ अन्यच्च—कुटजस्य पलं ग्राह्यमष्टभागजले शृतम् । तथैव विपचेद्भूयो दाडिमोदकसंयुतम् ॥ १ ॥ कुटजक्वाथतुल्योऽत्र दाडिमस्य रसो मतः । यावच्च रसिकाभासं शृतं तमुपकल्पयेत् ॥ २ ॥ तस्यार्धकर्षं तक्रेण पिबेद्रक्तातिसारवान् । अवश्यं मरणीयोऽपि न मृत्योर्याति गोचरम् ॥ ३ ॥

इति कुटजावलेहः ।

अथ कुटजाष्टकम् ।

पक्त्वार्द्रां कुटजात्तुलां जलघटेऽष्टांशं पुनः पालिकैः पाठाशाल्मलिधातकीघनविषालज्जामबिल्वैः सह । तल्लिह्यात्कुटजाष्टकं जलगवां क्षीरेण मण्डानुपोऽतीसारं ग्रहणीमसृग्दरमसृक्पित्तासृगर्शो जयेत् ॥ १ ॥ इति कुटजाष्टकम् ।

अथ कपित्थाष्टकम् ।

यवानीपिप्पलीमूलचातुर्जातकनागरैः । मरीचाग्निजलाजाजीधान्यसौवर्चलैः समैः ॥ १ ॥ वृक्षाम्लधातकीकृष्णाबिल्वदाडिमदीप्यकैः । त्रिगुणैः षड्गुणसितैः कपित्थाष्टगुणीकृतैः ॥ २ ॥ चूर्णोऽतीसारग्रहणीक्षयगुल्मगलामयान् । कासश्वासारुचिं हिक्कां कपित्थाष्टमिदं जयेत् ॥ ३ ॥ इति कपित्थाष्टकम् ।

---

१ च. युक्त्या । २ ख. ग. 'जातुलां । ३ च. 'लज्जालुबि' ।

अथ दाडिमाष्टकम्।

कर्षोन्मिता तुगा क्षीरी चातुर्जातं तु कार्षिकम्। यवानीधान्यकाजाजीग्रन्थिव्योषं पलांशकम् ॥ १ ॥ पलानि दाडिमस्याष्टौ सितायाश्चैकतः कृतम्। गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः ॥ २ ॥ इति दाडिमाष्टकम् ॥

अथ दाडिमपुटपाकौ।

पुटपाकेन विपचेत्सुपक्कं दाडिमीफलम्। तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥ १ ॥ जातीफलं सर्पफेनं टङ्कं गन्धकजीरके। एतानि समभागानि बालदाडिमबीजकैः ॥ २ ॥ पेषयेत्तेन कल्केन पूरयेद्दाडिमीफलम्। अङ्गारे तच्च गोधूमचूर्णेनाऽऽलेपयेद्दृढम् ॥ अतीसारे स्तम्भनं स्यात्परं दीपनपाचनम् ॥ ३ ॥ इति दाडिमपुटपाकौ। भल्लातानां द्विखण्डानां द्वे पले भर्जिते क्षिपेत्। शुण्ठ्याः पलं तु चेतक्याः पलार्धं सुमनाफलम् ॥१॥ कर्षं मेथीवेल्लजीरसर्षपान्कोलमात्रतः। ततो यवान्यर्धपलं पिप्पलीरामठोपणम् ॥ २ ॥ विडसैन्धवजीरं च किर्माणीसंज्ञकं तथा। कर्षप्रमाणं विज्ञेयं वैद्यविद्याविशारदैः ॥ ३ ॥ सर्वमेकत्र संचूर्ण्य यथासात्म्यं तु भक्षयेत्। दध्ना सह तथा खादेत्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४ ॥ इति भल्लातादिचूर्णम् ॥

अथ रसाः।

कम्बूभस्म चतुष्कर्षं कर्पकमहिफेनकम्। जातीफलं टङ्कणं च पृथक्कर्षं विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ अतिसूक्ष्मं विमर्द्याथ नवनीतेन गुञ्जकम्। रसः शङ्खोदरो नाम सर्वातीसारनाशनः ॥ २ ॥ इति शङ्खोदरः। सूतं गन्धं त्रिकटुकं दीप्यकं जीरकद्वयम्। सौवर्चलं सैन्धवं च रामठं विडमेव च ॥ १ ॥ शक्राह्वयस्य चूर्णं तु चूर्णतुल्यं प्रदापयेत्। संग्रहं शूलमानाहं हन्यान्नानातिसारजित् ॥२॥ इति लघुलाइचूर्णम्। रसगन्धौ विषं सूतं पादभागं समं च तत्। गगनं भावयेदेभी रसैः सर्वं विचूर्णयेत् ॥ १ ॥ सर्पाक्षीधातकीस्वर्णविषाविश्वजयाम्बुदम्। यवानीबिल्वधान्याकजीरपाठाकणाशिवाः ॥ २ ॥ कुटजत्वक्कपित्थं च दाडिमं सकलिङ्गकम्। इत्येषां गोलकं कृत्वा वालुकायन्त्रगं पचेत् ॥ ३ ॥ मृतसंजीवनो नाम रसः स्यादस्य वल्लकः। षट्प्रकारमतीसारं हन्ति वै चानुशीलितः ॥ ४ ॥ विश्वाब्दधातकीदारुयवान्यम्बुकणा वचा। कुटजो धान्यकं बिल्वं पाठेन्द्रयवशाल्मली। विश्वाभया समं चैषां चूर्णेन मधुना सह ॥ ५ ॥ इति मृतसंजीवनो रसः ॥ अथ चन्द्रप्रभावटी—मृतं सूतं मृतं स्वर्णं मृतं चाभ्रं समं समम्। तुल्यं च खादिरं सारं तथा मोचरसं क्षिपेत् ॥ १ ॥ द्रवैः शाल्म-

लिमूलोत्थैर्मर्दयेत्प्रहरद्वयम् । चणमात्रां वटीं कृत्वा खादेज्जीरकसंयुताम् । त्रिदोषोत्थमतीसारं सज्वरं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ २ ॥ इति चन्द्रप्रभावटी ॥

इति रसाः ॥

लङ्घनं वमनं निद्रा पुराणाः शालिषष्टिकाः । विलेपी लाजमण्डश्च मसूरी तुवरी रसाः ॥ १ ॥ शशैणलावहरिणकपिञ्जलभवा रसाः । सर्वे क्षुद्रझषाः शृङ्गीडिण्डिशो मधुनालिका ॥ २ ॥ तैलं छागघृतं क्षीरं दधि तक्रं गवामपि । दधिजं वा पयोजं वा नवनीतं गवाजयोः ॥ ३ ॥ नवं रम्भापुष्पफलं क्षौद्रं जम्बूफलानि च । भव्यं महार्द्रकं विश्वं शालूकं च विकङ्कतम् ॥४॥ कपित्थं बकुलं बिल्वं तिन्दुकं दाडिमद्वयम् । शालुकं कण्टकाढ्या च चाङ्गेरी विजयाऽरुणा ॥ ५ ॥ जातीफलमफेनं च जीरकं गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बुरुमहानिम्बः कषायः सकलो रसः ॥ ६ ॥ अन्नपानानि सर्वाणि दीपनानि लघूनि च । नाभेर्द्व्यङ्गुलतोऽधस्ताच्छस्त्रेणार्धेन्दुवद्दहेत् । तथा वंशास्थिमूलेऽपि पथ्यवर्गोऽतिसारिणाम् ॥ ७ ॥ अथातिसारेऽपथ्यानि--स्वेदोऽञ्जनं रुधिरमोक्षणमम्बुपानं स्नानं व्यवायमपि जागरधूमनस्यम् । अभ्यञ्जनं सकलवेगविधारणं च रुक्षाण्यसात्म्यशमनं च विरुद्धमन्नम् ॥ १ ॥ गोधूममाषयववास्तुककाकमाचीनिष्पावकं च मधुशिग्रुरसालपूगम् । कूष्माण्डतुम्बिबदरं गुरु चान्नपानं ताम्बूलमिक्षुगुडमद्यमुपोदकी च ॥ २ ॥ द्राक्षाम्लवेतसफलं लशुनं च धात्री दुष्टाम्बु मस्तु गृहवारि च नारिकेलम् । सस्नेहनं मृगमदोऽखिलपत्रशाकं क्षीरं सराणि सकलानि पुनर्नवा च ॥ ३ ॥ उर्वारुकं लवणमम्लमपि प्रकोपी वर्गोऽतिसारगदपीडितमानवेषु । स्नानावगाहमभ्यङ्गगुरुस्निग्धान्नभोजनम् ॥ व्यायाममग्निसंतापमतीसारी विवर्जयेत् ॥ ४ ॥ इत्यतीसारचिकित्सा ॥

अथ ग्रहणीनिदानम् ।

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताशिनः । भूयः संदूषितो वह्निर्ग्रहणीमभिदूषयेत् ॥ १ ॥ ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीं श्रितः । तस्मात्संदूषिते वह्नौ ग्रहणी संप्रदुष्यति ॥ २ ॥ नाभेरुपर्यग्निबलेनोपस्तब्धोपबृंहिता । षष्ठी कला पित्तधरा या पूर्वं समुदाहृता ॥ ३ ॥ पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्तिता । अपक्वं धारयत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ॥ ४ ॥ एकैकशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमुच्छ्रितैः । सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥ ५ ॥ पक्वं वा सरुजं पूति मुहुर्बद्धं मुहुर्द्रवम् । ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः

---

१ ग. ङ. च. ग्रहण्यां ।

॥६॥ पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः । विदाहोऽन्नविपाकश्च चिराद्देहस्य गौरवम् ॥ ७ ॥ कटुतिक्तकषायातिरूक्षसंदुष्टभोजनैः । प्रमितानशनात्यर्थवेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ८ ॥ मारुतः कुपितो वह्निं संछाद्य कुरुते गदान् । तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुष्कपाकः खराङ्गता ॥ ९ ॥ कण्ठास्यशोषः क्षुत्तृष्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः । पार्श्वोरुवङ्क्षणग्रीवारुगभीक्ष्णं विषूचिका ॥ १० ॥ हृत्पीडा कार्श्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका । गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ११ ॥ जीर्णे जीर्यति चाऽऽध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यमुपैति च । सवातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ १२ ॥ चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् । पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासार्दितोऽनिलात् ॥ १३ ॥ कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणम् । संप्लावयद्धन्त्यनलं जलं तप्तमिवानलम् ॥ १४ ॥ सोऽजीर्णं नीलपीताभं पित्ताभः सृजति द्रवम् । पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचितृडर्दितः ॥ १५ ॥ गुर्वतिस्निग्धमधुरमन्दशीतातिभोजनात् । भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ १६ ॥ तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः । अस्योपलेपमाधुर्यकासष्ठीवनपीनसाः ॥ १७ ॥ हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु । दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ १८ ॥ भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टं गुरुवर्चःप्रवर्तनम् । अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ १९ ॥ पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे । त्रिदोषं निर्दिशेदेवं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २० ॥ अन्त्रकूजनमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् । द्रवं घनं सितं स्निग्धं सकटीवेदनं शकृत् ॥ २१ ॥ आमं बहु सपैच्छिल्यं सशब्दं मन्दकूजनम् । पक्षान्मासाद्दशाहाद्वा नित्यं वाऽपि प्रमुञ्चति ॥ २२ ॥ दिवा प्रकोपमायाति रात्रौ शान्तिं व्रजेच्च सा । दुर्विज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धिनी ॥ २३ ॥ सा भवेदामवातेन ग्रहणाद्ग्रहणी मता । संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ॥ २४ ॥ आपन्नग्रहणीरोगः सोऽर्धमासं न जीवति । स्वपतः पार्श्वयोर्यस्य गलज्जलवदध्वनिः ॥ २५ ॥ तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीगदम् । अत्याहारस्य संक्षोभाद्विदग्धाहारमूर्छितात् ॥ २६ ॥ स्थानात्प्रमुच्यते श्लेष्मा आममित्यभिधीयते । अतिसारातिदिष्टानि ग्रहण्यामपि लक्षयेत् ॥ २७ ॥ बालके ग्रहणी साध्या यूनि कृच्छ्रा समीरिता । वृद्धे त्वसाध्या विज्ञेया मतं धन्वन्तरेरिदम् ॥ २८ ॥

इति ग्रहणीनिदानम् ॥

---

१ ख. ग. चिराद्दुष्णं । ङ. चिन्तादुःखं ।

अथातो ग्रहणीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अथ वातग्रहणी—ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् । अतिसारोक्तविधिना तस्य त्वामं विपाचयेत् ॥ १ ॥ पेयादिपञ्चलवणं पञ्चकोलादिभिर्युतम् । दीपनानि च तक्रं च ग्रहण्यां संप्रयोजयेत् ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तु परिपक्वं च वातजं ग्रहणीगदम् । दीपनैर्भेषजैः पक्वैः सर्पिर्भिः समुपाचरेत् ॥ ३ ॥ धान्यबिल्वबलाशुण्ठीशालिपर्णीशृतं जलम् । स्याद्वातग्रहणीदोषे सानाहे सपरिग्रहे ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमूलाद्यं घृतम्—पञ्चमूल्यभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः । रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडङ्गसटिभिर्घृतम् ॥ १ ॥ पक्वेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च । शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥ २ ॥ तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः । काञ्जिकेन च तत्पक्त्वा पीतमग्निकरं परम् ॥ शूलगुल्मोदरानाहकाऽर्शोऽनिलगदापहम् ॥ ३ ॥ इति पञ्चमूलाद्यं घृतम् । अथ शुण्ठीघृतम्—घृतं नागरकल्केन सिद्धं वातानुलोमनम् । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥ १ ॥

इति शुण्ठीघृतम् । इति वातग्रहणी ।

अथ पित्तग्रहणी ।

अथ रसाञ्जनादिचूर्णम्—रसाञ्जनं प्रतिविषा वत्सकस्य फलत्वचौ । नागरं धातकी चैवं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ॥ पित्तग्रहण्यांदोषार्शोरक्तपित्तातिसारनुत् ॥ १ ॥ इति रसाञ्जनादिचूर्णम् । श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णेन मिश्रितः सगडः । ग्रहणीगदमत्युग्रं तक्रभुजा शीलितो जयति ॥ १ ॥ नागरातिविषामुस्तं धातकी सरसाञ्जनम् । वत्सकत्वक्फलं बिल्वं पाठा तिक्तकरोहिणी ॥ २ ॥ पिबेत्समांशं तच्चूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना । पित्तजे ग्रहणीदोषे रक्तं यश्चोपवेश्यते ॥ ३ ॥ अर्शांसि हृद्गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् । नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ ४ ॥ इति नागराद्यं चूर्णम् । भूनिम्बकटुकाव्योषमुस्तानिन्द्रयवान्समान् । द्वौ चित्रकान्वत्सकत्वग्भागान्षोडश चूर्णयेत् ॥ १ ॥ गुडशीताम्बुना पीतं ग्रहणीपित्तदोषनुत् । कामलाज्वरपाण्डुघ्नं मेहतीव्रातिसारनुत् ॥ २ ॥ इति वृन्दात् ।

इति पित्तग्रहणीचिकित्सा ।

अथ श्लेष्मग्रहणीचिकित्सा ।

शटी व्योषाभयं क्षारौ ग्रन्थिकं बीजपूरकम् । लवणाम्लाम्बुना पेयं श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ॥ १ ॥ रास्ना पथ्या शटी व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।

ग्रन्थिकं मातुलुङ्गस्य सममेकत्र चूर्णयेत् ॥ पिबेदुष्णेन तोयेन श्लैष्मिके ग्रहणीगदे ॥ २ ॥ इति रास्नादिचूर्णम् । इति श्लेष्मग्रहणी ॥ शुण्ठी समुस्तातिविषां गुडूचीं पिबेज्जलेन कथितां समांशाम् । मन्दानलत्वे सततामवाते सामानुबन्धे ग्रहणीगदे च ॥ १ ॥ इति शुण्ठ्यादिकाथः ।

अथ चित्रकादिगुटिका।

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च । व्योषं हिङ्ग्वजमोदा च चव्यमेकत्र चूर्णयेत् ॥ १ ॥ गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा । कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥ २ ॥ इति चित्रकादिगुटिका । चूर्णं चव्यकचित्रश्रीविश्वभेषजनिर्मितम् । तक्रेण सहितं हन्ति ग्रहणीं दुःखकारिणीम् ॥ १ ॥ अथ भल्लातकक्षारः—भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफला लवणत्रयम् । अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥ २ ॥ स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः । हृद्रोगपाण्डुग्रहणीगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥ ३ ॥

इति भल्लातकक्षारः।

अथ तक्रहरीतकी।

सप्ताहं वा दशाहं वा मासं मासार्धमेव वा । बलकालविकालज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ न तक्रदानात्प्रभवन्ति रोगा न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् । यथा सुराणाममृतं प्रधानं तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ २ ॥ तक्रं नोरक्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्छाभ्रमदाहे च न रोगे रक्तपैत्तिके ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् । ग्रहणीदोषिणां तक्रं दीपनं ग्राहि लाघवात् । पथ्यमम्लमपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम् ॥ १ ॥ अरुचौ मातुलुङ्गस्य केसरं साज्यसैन्धवम् । दद्याद्भोजनकाले तु प्रातस्तक्रं च रोगिणाम् ॥ २ ॥ दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचं पिबाम्लतक्रेण । सप्ताहादग्निबलं ग्रहण्यतीसारशूलघ्नम् ॥३॥ त्रिकंसे तक्रस्य द्विकुडवपटोः षष्टिरभयाः पचेद्यर्थाः सार्धं घृततिलजविश्वाग्निकुडवैः । समावाप्याजाजीमरिचचपलादीप्यकपलैर्लिहन्सन्नं वह्निं द्रढयति विकारांश्च जयति ॥ ४ ॥ इति तक्रहरीतकी ।

अथ कल्याणकावलेहः।

पाठाधान्ययवान्यजाहिहपुषाचव्याग्निसिन्धूद्भवैः सश्रेयस्यजमोदकीटरिपुभिः कृष्णाजटासंयुतैः । सव्योषैः सफलत्रिकैः सतृटिभिस्त्वक्पत्रकैरौषधैरित्यक्षमपितैः सतैलकुडवैः सार्धं त्रिवृन्मुष्टिभिः ॥ १ ॥ एतैरामलकीरसस्य

१ ख. °चेव्यस्थ्यः सा° ।

तुलया सार्धं तुलार्धं गुडात्पक्वव्यं भिषजावलेहवदयं प्राग्भोजनाद्भक्षितः । ये केचिद्ग्रहणीगदाः सगुदजाः कासाः सशेषामयाः सश्वासाः श्वयथुस्वरोदररुजः कल्याणकस्ताञ्जयेत् ॥ २ ॥ इति कल्याणकावलेहः । भूनिम्बकौटजकटुत्रिकमुस्ततिक्ताः कर्षांशकाः सशिखिमूलपिचुद्वयाश्च । त्वक्कौटजा पलचतुष्कमिता गुडाम्भः पीतं नृणामिह हरेद्ग्रहणीविकारान् ॥ १ ॥ बिल्वाब्दशक्रयववालकमोचसिद्धमाजं पयः पिबति यो दिवसत्रयं च । सोऽतिप्रवृद्धचिरकृद्ग्रहणीविकारं मांसं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥ २ ॥ व्योषं दीप्याजमोदाकृमिरिपुदहनं रामठं चाश्वगन्धं सिन्धूत्थं जीरके द्वे रुचकफलयुतं धान्यकं तुल्यभागम् । भृङ्गीचूर्णं लवङ्गं घृतमधुसहितं शाणमात्रं च दद्याद्दीप्तिं पुष्टिं च कान्तिं बलमपि कुरुते नाशयेत्संग्रहण्याम् ॥ ३ ॥

अथ वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

मुस्तावालकलोध्रवत्सकयुक्ताविश्वारलुश्रीमदालज्जामोचरसाम्रकौटजवृषाचूर्णस्तु गङ्गाधरः । पीतस्तण्डुलवारिमाक्षिकयुतः कर्षोन्मितो वाहिकामुग्रां च ग्रहणीं निहन्ति सहसा सर्वातिसारामयान् ॥ १ ॥ इति वृद्धगङ्गाधरचूर्णम् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीसोग्रतुगापटूपणनिशाबिल्वाजमोदासटीचातुर्जातलवङ्गधातकिविषाजातीफलं दीप्यकम् । पाठा मोचरसालपञ्चलवणाजाजीद्वयं वेल्लकं वृक्षाम्लाम्लवरापलाशतरुजं मांस्यम्बुदं वालुकम् ॥ १ ॥ ऐन्द्री ब्रह्मसुवर्चला दृढपदा कुष्ठं समस्तैः समं वल्या सर्वसमा जयाऽखिलसमा मत्स्यण्डिका वासिता । चूर्णोऽयं ग्रहणीक्षयादिकसनश्वासारुचिप्लीहहृद्दुर्नामातिसृतिज्वरार्तिपवनस्थौल्यप्रमेहप्रणुत् ॥ २ ॥ तीव्रापस्मृतिपाण्डुगुल्मजठरश्लेष्मोत्थपित्तोद्भवोन्मादध्वंसविधायको विजयते सर्वामयध्वंसकः । बालानां च विशेषतो हितकरः संस्पृष्टवाणीप्रदः पुष्ट्यायुर्बलकान्तिधीस्मृतिमहामेधाविलासप्रदः ॥ ३ ॥

इति तालीसाद्यं चूर्णम् ।

अथ जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

जातीफलं लवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेसरम् । कर्पूरं चन्दनं लोध्रं त्वक्क्षीरीतगरामलैः ॥ १ ॥ तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकैः । शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागैर्विचूर्णितैः ॥ २ ॥ यावन्त्येतानि चूर्णानि दद्याद्भङ्गां च तावतीम् । सर्वचूर्णसमा देया शर्करा सुभिषग्वरैः ॥ ३ ॥ कर्षमात्रं ततः खादेन्म-

---

१ ग. ङ. च. छ. °श्च । कौटबीजप° । २ ख. घ. ङ. °म् । शृङ्गी° । ३ ग. च. °सालप° । ४ क. ऐन्द्रं । ५ च. छ. ङ. समन्तैः ।

धुना प्लावितं सुधीः । अस्य प्रभावाद्ग्रहणीकासश्वासारुचिक्षयाः । वातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति सर्वथा ॥ ४ ॥ इति जातीफलाद्यं चूर्णम् ।

अथ बिल्वाद्यं घृतम् ।

बिल्वाग्निचव्यार्द्रकशृङ्गवेरकाथेन कल्केन च सिद्धमाज्यम् । सच्छागदुग्धं ग्रहणीगदोत्थे शोफाग्निसादारुचिनुद्वरं तत् ॥ १ ॥ इति बिल्वाद्यं घृतम् । कृच्छ्रेण कठिनत्वेन यः पुरीषं विमुञ्चति । सघृतं लवणं तस्य पाययेत्क्लेशशान्तये । बिडं यवानीविष्टम्भे पिबेदुष्णेन वारिणा ॥ १ ॥

अथ द्राक्षासवः ।

मृद्वीकायाः पलशतं चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । द्रोणशेषे तु शीते च पूते तस्मिन्प्रदापयेत् ॥ १ ॥ द्विशते क्षौद्रखण्डाभ्यां धातक्याः प्रस्थमेव च । कक्कोलकलवङ्गं च जातीसस्यं तथैव च ॥ २ ॥ पलांशकानि मरिचं त्वगेलापत्रकेसरैः । पिप्पली चित्रकं चव्यं पिप्पलीमूलरेणुकम् ॥ ३ ॥ घृतभाण्डस्थितमिदं चन्दनागुरुधूपितम् । कर्पूरवासितो ह्येष ग्रहणीदीपनः परम् ॥ ४ ॥ अर्शसां नाशनः श्रेष्ठ उदावर्तास्रगुल्मनुत् । जठरक्रिमिकुष्ठानि व्रणांश्च विविधांस्तथा ॥ ५ ॥ अक्षिरोगशिरोरोगगलरोगविनाशनः । ज्वरमामं महाव्याधिं पाण्डुरोगं सकामलम् । नाम्ना द्राक्षासवो ह्येष बृंहणो बलवर्णकृत् ॥ ६ ॥

इति गदनिग्रहाद्द्राक्षासवः ।

अथ रसाः ।

सूतकं गन्धकं लोहं विषं चित्रकपत्रकम् । वरारी रेणुका मुस्ता एला ग्रन्थिककेशरम् ॥ १ ॥ फलत्रयं त्रिकटुकं शुल्बभस्म तथैव च । एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥ २ ॥ ग्रहण्यां पाण्डुरोगे च दातव्यं मधुना सह । अतिसारे क्षये कासे प्रमेहे विषमज्वरे । नानानुपानैर्दातव्यश्चतुर्मूर्ती रसोत्तमः ॥ ३ ॥ अथ सुवर्णरसपर्पटी—शुद्धसूतं पलमितं तुर्यांशस्वर्णसंयुतम् । मर्दयेन्निम्बुनीरेण यावदेकत्वमाप्नुयात् ॥ १ ॥ प्रक्षाल्योष्णाम्बुना पश्चात्पलमात्रे सुगन्धके । द्रुते लोहमये पात्रे बादरानलयोगतः ॥ २ ॥ प्रक्षिप्य चालयेल्लोहां मन्दं लोहशलाकया । ततः पाकं विदित्वा तु रम्भापत्रे शनैः क्षिपेत् ॥ ३ ॥ गोमयस्थे तदुपरि रम्भापात्रेण यन्त्रयेत् । शीतं तच्चूर्णितं गुञ्जाक्रमवृद्धं निषेवयेत् ॥ ४ ॥ माषमात्रं भवेद्यावत्ततो मात्रां न वर्धयेत् । सक्षौद्रेणोषणेनैव लेहयेद्भिषगुत्तमः ॥ ५ ॥ ग्रहणीं हन्ति शोषं च सुवर्णरसपर्पटी । सद्योबलकरी शुक्रवर्धनी वह्निदीपनी । क्षयकासश्वासमेहशूलातीसारपाण्डुनुत् ॥ ६ ॥ इति सुवर्णरसपर्पटी । अथ ग्रहणीकपाटः—तारमौक्तिक-

हेमानि सारश्चैकैकभागिकम्। द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ॥ १ ॥ कपित्थस्वरसैर्गाढं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत्। पुटेन्मध्ये पुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ २ ॥ बलारसैः सप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा। लोध्रप्रतिविषामुस्तधातकीन्द्रयवामृताः ॥ ३ ॥ प्रत्येकमेतत्स्वरसैर्भावना स्यात्त्रिधा त्रिधा। माषमात्रं रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ॥ ४ ॥ हन्यात्सर्वानतीसारान्ग्रहणीं सर्वजामपि। कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥ ५ ॥ अन्यश्च—रसेन्द्रगन्धातिविषाभयाभ्रं क्षारत्रयं मोचरसो वचा च। जया च जम्बीररसेन पिष्टं पिण्डीकृतं स्याद्ग्रहणीकपाटः ॥ १ ॥ अन्यश्च रसराजलक्ष्म्याः—शुद्धैः कर्कवराटकैर्गणनया भल्लातकास्तत्समाञ्ज्ञोतान्बब्बुलकण्टकैर्लघुपुटैस्तस्याङ्घ्रिभागं रसम्। लेलीतेन समं विचूर्ण्य जयया सप्तानुभाव्यं शिवः प्रोक्तोऽयं ग्रहणीकपाटकरसस्त्वैवल्लकस्त्वौषधैः ॥ १ ॥ इति ग्रहणीकपाटः। अथ ग्रहणीगजकेसरी रसः—गन्धं पारदमभ्रकं च दरदं लोहं च जातीफलं बिल्वं मोचरसं विषं प्रतिविषां व्योषं तथा धातकीम्। शृङ्गाभयां कपित्थजलदौ दीप्यानलौ दाडिमं टङ्काङ्करसकलिङ्गकार्कनकजं बीजं च पक्षेक्षणम् ॥ १ ॥ एतत्तुर्यमफेनमेतदखिलं संमर्द्य संचूर्णयेद्धत्तूरच्छदजै रसैश्च मतिमान्कुर्यान्मरीचाकृतिम्। दत्ता सा ग्रहणीगदं सरुधिरं सामं सशूलं चिरातीसारं विनिहन्ति ज्वरसहितां तीव्रां विषूचीमपि ॥ २ ॥ दुःसाध्यामपि बिम्बसीं परिहरेदुक्तानुपानैरयं नाम्ना तु ग्रहणीमतङ्गजमदध्वंसीभकण्ठीरवः ॥ ३ ॥ इति ग्रहणीगजकेसरी रसः। अथ रसपर्पटी—शुद्धपारदगन्धाभ्यां कृता पर्पटिका नृणाम्। निहन्ति ग्रहणीं क्षौद्रयुक्ता पथ्यभुजां भृशम् ॥ १ ॥ इति रसपर्पटी। अथ पञ्चामृतपर्पटीरसः—लोहाभ्रार्करसं समं द्विगुणितं गन्धं पचेत्कोलिकाकाष्ठाग्नौ मृदुले निधाय सकलं लोहस्य पात्रे भिषक्। सर्वे गोमयमण्डले विनिहिते[3] रम्भादले विन्यसेत्तस्योर्ध्वं कदलीदलं द्रुततरं वैद्येश्वरो विन्यसेत् ॥ १ ॥ स्यात्पञ्चामृतपर्पटी ग्रहणिकायक्ष्मातिसारज्वरस्त्रीरुक्पाण्डुगराम्लपित्तगुदजक्षुन्मान्द्यविध्वंसिनी ॥ २ ॥ ग्रहण्यामनुपानं हि हिङ्गु सैन्धवजीरकम्। जीरकं पाण्डुगरयोरितरेषु स्वयुक्तितः ॥ ३ ॥ इति पञ्चामृतपर्पटीरसः। अथ कनकसुन्दररसः—मरीचबलिहिङ्गुलैर्गरलपिप्पलीटङ्कणैः सुवर्णभवबीजकैः समलवैर्दिनार्धावधि। जयारसविमर्दितैः कनकसुन्दरः सुन्दरि स्मृतो ग्रहणिकाज्वरातिसृतिवह्निमान्द्यापहः ॥ १ ॥ इति कनकसुन्दररसः। अथ शङ्खवटी—चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बूरसे कल्कितं तस्मिञ्शङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि। हिङ्गुव्योषपलं रसामृतबली-

१ च. 'मास्यूतान्ब'। २ घ. 'स्कमलजं'। ३ ग. ङ. विनिहितं।

निक्षिप्य निष्कांशकान्बद्ध्वा शङ्खवटी क्षयग्रहणिकारुक्पक्तिशूलादिषु ॥ १ ॥ इति शङ्खवटी । अथाग्निसूनुरसः—भागो दग्धकपर्दकस्य च तथा शङ्खस्य भागद्वयं भागो गन्धकसूतयोर्मिलितयोः पिष्ट्वा मरीचादपि । भागस्य त्रितयं नियोज्य सकलं निम्बूरसे चूर्णितं नाम्ना वह्निसुतो रसोऽयमचिरान्मान्द्यं जयेद्दारुणम् ॥ १ ॥ घृतेन खण्डात्सह भक्षितेन क्षीणाञ्नरान्हस्तिसमान्करोति । समागधीचूर्णघृतेन लीढ्वा नरः प्रमुञ्चेद्ग्रहणीविकारात् ॥ २ ॥ शोषज्वरारोचकशूलगुल्मान्पाण्डूदराशोंग्रहणीविकारान् । तक्रानुपानो जयति प्रमेहान्युक्त्या प्रयुक्तोऽग्निसुतो रसेन्द्रः ॥ ३ ॥ इत्यग्निसूनुरसः ॥ अथागस्तिसूतराजो रसः—रसबलिसमभागं तुल्यहिङ्गुलयुक्तं द्विगुणकनकबीजं नागफेनेन तुल्यम् । सकलविहितचूर्णं भावयेद्भृङ्गनीरैर्ग्रहणिजलधिशोषे सूतराजो ह्यगस्तिः ॥ १ ॥ त्रिकटुकमधुयुक्तः सर्ववान्तिं च शूलं कफपवनविकारं वह्निमान्द्यं च निद्राम् । घृतमरिचयुतोऽयं गुञ्जमात्रः प्रवाहीं हरति षडतिसाराञ्जीरजातीफलेन ॥ २ ॥ इत्यगस्तिसूतराजो रसः ॥ अथ क्षारताम्ररसः—शङ्खक्षारार्कभूतिं च वराटं लोहभस्मकम् । अयोमलं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च ॥ १ ॥ त्रिकटुं सैन्धवं[1] तुल्यं भृङ्गतोयेन मर्दयेत् । आटरूषरसैर्मर्द्यमार्द्रकस्वरसेन च ॥ २ ॥चणमात्रां वटीं कृत्वा रसोऽयं क्षारताम्रकः । श्वासे कासे प्रतिश्याये पुराणज्वरपीडिते ॥ ३ ॥ मन्दाग्नौ ग्रहणीदोषे त्वनुपानं यथोचितम् । सेवयेत्सप्तरात्रेण नाशयेन्नात्र संशयः ॥ ४ ॥ चिरकालानुबन्धे च सेवयेन्मण्डलावधि । तत्तद्व्याधिहरं पथ्यं नियमेन समाचरेत् ॥ ५ ॥

इति क्षारताम्ररसः ॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यम् ।

मुद्गषष्टिकशाली च आढकी माक्षिकं तथा । छाग्याः पयो दधि घृतं नवनीतं कपित्थकम् ॥ १ ॥ निःसारं दधि गोर्बिल्वं रम्भायाः कुसुमं फलम् । दाडिमं लाजकूष्माण्डः शृङ्गाटं क्षुद्रमत्स्यकः ॥ २ ॥ एणतित्तिरलावानां शशानां क्रव्यमेव च । ग्रहण्यामातुरे पथ्यं कथितं मुनिभिर्हितम् ॥ ३ ॥ पिच्छिलानि कठोराणि गुरूण्यन्नानि यानि च । आमकृन्ति न सेव्यानि ग्रहणीरोगिभिः कचित् ॥ ४ ॥ इति ग्रहणीचिकित्सा ॥

अथार्शोरोगनिदानम् ।

पृथग्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि च । अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये ॥ १ ॥

---

[1] ड. च. 'वं शृङ्गं भृङ्गीतो' ।

अथार्शसां स्वरूपमाह—

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि संदूष्य विविधाकृतीन्। मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान्जगुः ॥ १ ॥

अथार्शसां हेतुमाह—

कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च। प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मद्यं मैथुनसेवनम् ॥ १ ॥ लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च। शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वातार्शसां मतः ॥ २ ॥ कट्वम्ललवणोष्णानि व्यायामाग्न्यातपप्रभाः। देशकालावशिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥ ३ ॥ विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नभेषजम्। पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥ ४ ॥ मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरूणि च। अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतिः ॥ ५ ॥ प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम्। श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत्कारणमर्शसाम् ॥ ६ ॥ हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वंद्वोल्बणानि च। सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥ ७ ॥

अथार्शसां पूर्वरूपमाह—

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च। कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥ १ ॥ ग्रहणीरोगपाण्डुर्वर्तिराशङ्का चोदरस्य च। पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धये ॥ २ ॥

अथ वातार्शसो लक्षणमाह—

गुदाङ्कुरा बह्वनिलाः शुष्काश्चिमिचिमान्विताः। म्लानाः श्यावारुणाः स्तब्धा विशदाः परुषाः खराः ॥ १ ॥ मिथो विसदृशा वक्रास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः। बिम्बीकर्कन्धुखर्जूरकार्पासीफलसंनिभाः ॥ २ ॥ केचित्कदम्बपुष्पाभाः केचित्सिद्धार्थकोपमाः। शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ ३ ॥ क्षवथूद्गारविष्टम्भहृद्ग्रहारोचकप्रदाः। कासश्वासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः ॥ ४ ॥ तैरार्तो ग्रथितं स्तोकं सशब्दं सप्रवाहिकम्। रुक्फेनपिच्छानुगतं विबद्धमुपवेश्यते ॥ ५ ॥ कृष्णत्वङ्नखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्च जायते। गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्तत एव च ॥ ६ ॥

अथ पित्तार्शोलक्षणम्।

पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः। तन्वस्रस्राविणो विस्रास्तनवो मृदवः श्लथाः ॥ १ ॥ शुकजिह्वायकृत्खण्डजलौकावक्त्रसंनिभाः। दाहपाक-

---

१ च. 'पत्रमाः' इ°।

ज्वरस्वेदतृण्मूर्छारतिमोहदाः ॥ २ ॥ सोष्माणो द्रवनीलोष्णपीतरक्तामवर्चसः। यवमध्या हरित्पीता हारिद्रत्वङ्नखादयः ॥ ३ ॥

अथ कफोल्बणार्शोलक्षणम्।

श्लेष्मोल्बणा महामूला घना मन्दरुजः सिताः। उत्सन्नोपचिताः स्निग्धाः स्तब्धवृत्तगुरुस्थिराः ॥ १ ॥ पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्ड्वाढ्याः स्पर्शनप्रियाः। करीरपनसास्थ्याभास्तथा गोस्तनसंनिभाः ॥ २ ॥ वङ्क्षणानाहिनः पायुबस्तिनाभ्यवकर्षिणः। सकासश्वासहृल्लासप्रसेकारुचिपीनसाः ॥ ३ ॥ मेहकृच्छ्रशिरोजाड्यशिशिरज्वरकारिणः। क्लैब्याग्निमार्दवच्छर्दिरामप्रायविकारदाः ॥ ४ ॥ वसाभाः सकफप्राज्यपुरीषाः सप्रवाहिकाः। न स्रवन्ति न भिद्यन्ते पाण्डुस्निग्धत्वगादयः ॥ ५ ॥

अथ त्रिदोषजसहजार्शसोर्लक्षणम्।

सर्वैः सर्वात्मकान्याहुर्लक्षणैः सहजानि च ॥ १ ॥

अथ रक्तार्शोलक्षणम्।

रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः। वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसंनिभाः ॥ १ ॥ तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णं च गाढविट्कप्रपीडिताः। स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥ २ ॥ भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसंभवैः। हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः। विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न गच्छति ॥ ३ ॥

अथ रक्तार्शसि वातादीनामनुबन्धमाह—

तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम्। कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाऽधिकम् ॥ १ ॥ तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम्। शिथिलं श्वेतपीतं च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ॥ २ ॥ यद्यर्शसां घनं चासृक्तन्तुमत्पाण्डुपिच्छिलम्। गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम्। श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥ ३ ॥

अथ सर्वशरीरव्यापित्वमाह—

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रये। सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥ १ ॥ तस्मादर्शांसि दुःखानि बहुव्याधिकराणि च। सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥ २ ॥ बाह्यायां तु बलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च। अर्शांसि सुखसाध्यानि न चिरोत्पतितानि च ॥ ३ ॥

---

१ च. वर्तते।

अथ कृच्छ्रसाध्यान्याह—

द्वंद्वजानि द्वितीयायां वलौ यान्याश्रितानि च । कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ १ ॥

अथासाध्यान्याह—

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् । जायन्तेऽर्शांसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् ॥ १ ॥ शेषत्वादायुषस्तानि चतुष्पादसमन्विते । याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ २ ॥

अथोपद्रवादसाध्यत्वमाह—

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा । शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्यार्शसो हि सः ॥ १ ॥ हृत्पार्श्वशूलसंमोहौ छर्दिरङ्गस्य रुग्ज्वरः । तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्युर्गुदजातुरम् ॥ २ ॥ तृष्णारोचकशूलार्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोथातीसारसंयुक्तमर्शांसि क्षपयन्ति च ॥ ३ ॥

अथ स्थानान्तरेऽर्शांस्याह—

मेढ्रादिष्वपि लक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि च । गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ॥ १ ॥

अथ चर्मकीलप्राप्तिपूर्वकमर्शोलक्षणमाह—

व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः । कीलोपमं स्थिरखरं चर्मकीलं तु तं विदुः ॥ १ ॥

अथ तस्यैव वातादिभेदेन लक्षणमाह—

वातेन तोदरूक्षत्वं पित्तादसितरक्तता । श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य ग्रथितत्वं सवर्णता ॥ १ ॥ अरिवत्प्राणिनो मांसकीलका विवसन्ति यत् । अर्शांसि तस्मादुच्यन्ते गुदमार्गनिरोधतः । इत्यर्शोनिदानम् ।

अथार्शश्चिकित्सां व्याख्यास्यामः—

स्नेहः स्वेदादयो वाते पित्ते स्यू रेचनादयः । कफे वान्त्यादयोऽर्शःसु मिश्रे मिश्रा प्रतिक्रिया । पित्तवद्रक्तजे कार्यः प्रतीकारोऽर्शसि ध्रुवम् ॥ १ ॥ अर्शोऽतिसारग्रहणीविकाराः प्रायेण चान्योन्यनिदानभूताः । सन्नेऽनले सन्ति न सन्ति दीप्ते रक्षेदतस्तेषु विशेषतोऽग्निम् ॥ २ ॥ दुर्नाम्नां साधनोपायश्चतुर्धा परिकीर्तितः । भेषजक्षारशस्त्राग्निसाध्यत्वं याप्यमुच्यते ॥ ३ ॥

---

१ च. चाभ्यन्तरे वलौ । २ च. गुदास्यपा ।

अथ तिलादिमोदकः ।

तिलभल्लातकं पथ्या गुडश्चेति समांशकम् । दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्डुज्वरापहम् ॥ १ ॥ इति तिलादिमोदकः ।

अथ मरीच्यादिमोदकः ।

मरिचमहौषधचित्रकसूरणभागा यथोत्तरं द्विगुणाः । सर्वसमो गुडभागः सेव्योऽयं मोदकः प्रसिद्धफलः ॥ १ ॥ इति मरिचादिमोदकः ।

अथ प्राणदो मोदकः ।

तालीसज्वलनोषणाः सचविकास्तुल्या द्विभागा भवेत्कृष्णामूलसमन्विता त्रिपलिका शुण्ठी चतुर्जातकम् । स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडत्रिगुणितैरेभिः कृता मोदकाः कासश्वासमदाग्निमान्द्यगुदजप्लीहप्रमेहापहाः ॥ ३ ॥ इति प्राणदो मोदकः ॥

अथ काङ्कायनगुटिका ।

पथ्यादलस्य पलपञ्चकमेकमेवमेकं पलं तु मरिचादपि जीरकस्य । कृष्णातदुद्भवजटाचविकाग्निशुण्ठ्यः कृष्णादिपञ्चकमिदं पलतः प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ पलाष्टभल्लातकसंप्रयुक्तं कन्दस्त्वरुष्कर[1]फलाद्द्विगुणः प्रकल्प्यः[2] । स्याद्यावशूककुडवार्धमतः समस्तैर्योज्यो[3] गुडो द्विगुणितो वटकीकृतश्च ॥ २ ॥ काङ्कायनेन मुनिना वटकः किलायमुक्तः प्रजाहिततमेन गुदामयघ्नः । क्षाराग्निशस्त्रपतनैरपि ये न सिद्धाः सिध्यन्त्यनेन वटकेन गुदामयास्ते ॥ ३ ॥ इति काङ्कायनगुटिका ।

अथ सूरणमोदकः ।

चित्रकस्य पलं त्वेकं द्विपलं सूरणस्य च । पलार्धं नागरस्यापि मरिचं कोलमात्रकम् ॥ १ ॥ भल्लातकं कणामूलं विडङ्गं त्रिफला कणा । तालीससहितान्सर्वानक्षमात्रान्प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ द्वे पले वृद्धदारस्य तालमूल्याः पलं भवेत् । त्वगेलामरिचांशं[5] च सर्वानेकत्र चूर्णयेत् ॥ ३ ॥ गुडेन मर्दयित्वा तु द्विगुणेनेह बुद्धिमान् । मोदकः सूरणो नाम त्वक्षमात्रप्रमाणतः ॥ ४ ॥ उपयुक्तो निहन्त्याशु गुदकीलान्न संशयः । अग्निवृद्धिकरः पुंसां सेव्यमानो महागुणः ॥ ५ ॥ अथ द्वितीयः—शुष्कात्सूरणकन्दतोऽर्धमिलितं व्योषं तथा चित्रकं श्रेष्ठाजीरकरामठं समलवं दीप्याजमोदान्वितम् । सर्वस्वाङ्घ्रिकसिन्धुजं परि-

---

१ ग. ङ. छ. °रपला° । २ ग. च. छ. °ल्प्यः । सद्या° । ३ ग. छ. समस्तयोगो । च. समस्तगायो । च. शपस्तायोज्यो । ४ छ. गुडद्विगु° । ५ ग. च. °मरीचांसे । छ. °मरिचांशे । ज. °मरिचांशेन ।

भवेन्निम्बुद्रवैर्वासरं सिद्धः सूरणमोदको गदहरः श्रेष्ठो भवेत्प्राणिनाम् ॥ १ ॥ शूलं संग्रहणीगदं त्वतिसृतिं दुष्टां प्रवाहीं जयेद्दीप्ताग्निं कुरुते बलं वितनुते गुल्मप्रणाशं तथा । अर्शांस्युद्धतमारुतामयहरो बाले च वृद्धे हितो गर्भिण्यां च न शस्यते न निपुणैर्नो रक्तपित्तेऽपि च ॥ २ ॥ इति सूरणमोदकः ।

अथ सूरणपुटपाकः ।

मृल्लिप्तं सौरणं कन्दं पक्त्वाऽग्नौ पुटपाकवत् । दद्यात्सतैललवणं दुर्नामविनिवृत्तये ॥ १ ॥ सौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् । सतैलगुडसंयुक्तो रसश्चार्शोविकारनुत् ॥ २ ॥ इति सूरणपुटपाकः ।

अथ बाहुशालगुडः ।

इन्द्रवारुणिका मुस्ता शुण्ठी दन्ती हरीतकी । त्रिवृत्सटी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥ १ ॥ तेजोह्वा च द्विकर्षाणि पृथग्द्रव्याणि कारयेत् । सूरणस्य पलान्यष्टौ वृद्धदारश्चतुष्पलम् ॥ २ ॥ चतुष्पलं स्याद्भल्लातं क्वाथयेत्सर्वमेकतः । जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात्क्वाथमुत्तमम् ॥ ३ ॥ क्वाथ्यद्रव्यात्त्रिगुणितं गुडं क्षिप्त्वा पुनः पचेत् । सम्यक्पक्वं च तं ज्ञात्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥ ४ ॥ चित्रकस्त्रिवृता दन्ती तेजोह्वा पलिकाः पृथक् । पृथक्त्रिपलिकाः कार्या व्योषैलामरिचत्वचः ॥ ५ ॥ निक्षिपेन्मधु शीते च तस्मिन्प्रस्थप्रमाणकम् । एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान्बाहुशालो गुडः शुभः ॥ ६ ॥ जयेदर्शांसि सर्वाणि गुल्मान्वातोदरं तथा । आमवातं प्रतिश्यायं ग्रहणीक्षयपीनसान् । हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहे च रसायनम् ॥ ७ ॥ इति बाहुशालगुडः ।

अथागस्तिमोदकः ।

हरीतकीनां त्रिपलं त्रीण्याम्राणि कटुत्रिकम् । त्वक्पत्रकं चार्धपलं गुडस्याष्टपलं मतम् ॥ १ ॥ अगस्तिमोदकानेतान्कल्पितान्परिभक्षयेत् । शोफार्शोग्रहणीदोषकासोदावर्तनाशनात् ॥ २ ॥ इत्यगस्तिमोदकः ।

अथ लघुसूरणमोदकः ।

कणामरीचविश्वाग्निसूरणैस्तु गुडैः क्रमात् । द्विगुणैर्मोदकोऽर्शोघ्नः परं पाचनदीपनः ॥ १ ॥ इति लघुसूरणमोदकः ।

अथ बृहद्भल्लातकलेहः ।

सुपक्वभल्लातफलानि सम्यग्द्विधा विधायाऽऽढकसंमितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषे व्यपनीय तानि ॥ १ ॥ पुनः पचेत्क्षीरचतुर्गुणेन घृतांश-

---

१ ग. च. 'तुष्फलम्' । २ ग. ङ. च. छ. क्वाथद्र' ।

युक्तेन घनं यथा स्यात् । सितोपला षोडशभिः पलैश्च विमर्द्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ २ ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां जयेद्विकारानखिलान्गुदोत्थान् । कचान्सुनीलान्घनकुञ्चिताग्रान्सुपर्णदृष्टिं च शशाङ्ककान्तिम् ॥ ३ ॥ जवं हयानां बलमुत्तमं च स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं विविधप्रभावं नीरोगतां द्वित्रिशतायुषं च ॥ ४ ॥ न चान्नपाने परिहार्यमस्ति न चाऽऽतपे नाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले सकलामयानां राजाधिराजश्च रसायनानाम् ॥ ५ ॥ इति बृहद्भल्लातकलेहः ।

अथार्शसि शर्करासवः ।

दुरालभायाः प्रस्थस्य चित्रकस्य वृषस्य च । पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥१॥ दद्याद्द्विपलिकान्भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् । पादशेषे रसे पूते सुशीते शर्कराशतम् ॥ २ ॥ दत्त्वा कुम्भे दृढे स्थाप्यं मासार्धं घृतभाजने । प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुमधुसर्पिषा ॥ ३ ॥ तस्य मात्रां पिबेत्काले शार्करस्य यथाबलम् । अर्शांसि ग्रहणीरोगमुदावर्तमरोचकम् ॥ ४ ॥ शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दवम् । हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वरोगान्प्रणाशयेत् ॥ ५ ॥

इति शर्करासवः ॥

अथ द्राक्षासवः ।

द्राक्षादलशतं दत्त्वा चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् । द्रोणशेषे रसे तस्मिन्पूतशेषे प्रदापयेत् ॥ १ ॥ शर्करायास्तुलां दत्त्वा तत्तुल्यं मधुनस्तथा । पलानि सप्त धातक्याः स्थापयेदाज्यभाजने ॥ २ ॥ जातीलवङ्गककोलवलीफलचन्दनैः । कृष्णा त्रिगन्धसंयुक्ता भागैरर्धपलांशकैः ॥ ३ ॥ त्रिःसप्ताहाद्भवेत्पेयं तत्र मात्रा यथाबलम् । नाम्ना द्राक्षासवो ह्येष नाशयेद्गुदकीलकान् ॥ ४ ॥ शोषारोचकहृत्पाण्डुरक्तपित्तभगंदरान् । गुल्मोदरकृमिग्रन्थिक्षतशोषज्वरान्तकृत् ॥ वातपित्तप्रशमनः शस्तश्च बलवर्णकृत् ॥ ५ ॥ इति द्राक्षासवः ॥

अथ समशर्करचूर्णम् ।

शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् । खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यगुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगुदोद्भवेषु ॥ १ ॥

इति समशर्करचूर्णम् ॥

अथ व्योषाद्यं चूर्णम् ।

व्योषाग्न्यरुष्करविडङ्गतिलाभयानां चूर्णं गुडेन सहितं सततं प्रयोज्यम् ।

---

१ ग. च. छ. मात्रां । २ ग. ङ. च. 'न्दुगदो' ।

दुर्नामशोफगरकुष्ठशकृद्विबन्धमग्नेर्जयत्यबलतां कृमिपाण्डुतां च ॥१॥ चूर्णे चूर्णसमो देयो मोदके द्विगुणो गुडः । गुडव्योषवरावेल्लतिलारुष्करचित्रकैः ॥ अर्शांसि हन्ति गुटिका त्वग्विकारं च शीलिता ॥ २ ॥ गुडेन शुण्ठीमथवोपकुल्यां पथ्यां तृतीयामथ दाडिमं च ॥ आमेष्वजीर्णेषु गुदामयेषु वर्चोविबन्धेषु च नित्यमद्यात् ॥ ३ ॥ शर्करया युतसूरणकन्दः कुञ्जरकेसरमेव तथाऽन्यत् । क्षौद्रयुतं नवनीतमथो वा सूदनकारणमर्शस एव ॥ ४ ॥ समूलपत्रकोकम्बं पलद्वयमितं शुभम् । भल्लातफलमज्जाया मरीचस्य पलं पलम् ॥ ५ ॥ एतच्चूर्णीकृतं सूक्ष्मं भक्षयेत्कर्षसंमितम् । अर्शोङ्कुरान्निहन्त्याशु सबाह्याभ्यन्तरानपि ॥ ६ ॥ दुःस्पर्शकेन बिल्वेन यवान्या नागरेण वा । एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ॥ ७ ॥ अपामार्गस्य बीजानां कल्कं तण्डुलवारिणा । पीतं रक्तार्शसां नाशं कुरुते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः क्वथिताः । रक्तार्शसां प्रशमना दार्वीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥९॥ विड्विबन्धे हितं तक्रं यवानीविश्वसंयुतम् । न प्ररोहन्ति गुदजाः प्रायस्तक्रसमन्विताः॥१०॥ यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निमूलावचूर्णितात् । पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजाङ्कुरान् ॥ ११ ॥ पिबेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा सकामतः । सप्ताहं वा दशाहं वा मासार्धं मासमेव च ॥ १२ ॥ बलकालविकारज्ञो भिषक्तं च प्रयोजयेत् । हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत्॥ १३ ॥ चित्रकं हपुषां हिङ्गु दद्याद्वा तक्रसंयुतम् । पञ्चकोलकयुक्तं वा तक्रेणैव प्रदापयेत् ॥ १४ ॥ त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् । तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् । तक्रेणार्शांसि हन्यन्ते मुसलीकटुकाग्निना ॥ १५ ॥ अरलुत्वगग्निसुरेन्द्रयवांश्चिरिबिल्वससैन्धवशुण्ठियुतान् । मथितेन पिबेद्यदि सप्तदिनं गुदजानि पतन्ति समूलबलात् ॥ १६ ॥

अथ हपुषादितक्रारिष्टः ।

हपुषा कुञ्चिका धान्यमजाजी कारवी सटी । पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको गजपिप्पली ॥ १ ॥ यवानी चाजमोदा च तच्चूर्णं तक्रसंयुतम् । मन्दाम्लकटुकं विद्वान्स्थापयेद्घृतभाजने ॥ २ ॥ व्यक्ताम्लं कटुकं जातं तक्रारिष्टं कटुप्रियम् । प्रपिबेन्मात्रया काले त्वन्नस्य तृषितस्तथा ॥ ३ ॥ दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् । गुदश्वयथुकण्ड्वार्तिनाशनं बलवर्धनम् ॥ ४ ॥

इति हपुषादितक्रारिष्टः ॥

---

१ ग. ङ. च. छ. त्वग्निकरी च । २ ग. ङ. च. छ. °केशर° । ३ क. छ. ग. निघ्नन्ति ।

अथ घृतानि।

चव्यं त्रिकटुकं पाठा क्षारं कुस्तुम्बरूणि च। यवानी पिप्पलीमूलमुभे च बिडसैन्धवे ॥ १ ॥ चित्रकं बिल्वमभयां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत्। शकृद्वाता-नुलोमार्थं जले दधिचतुर्गुणे ॥ २ ॥ प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं परिस्रवम्। गुदवङ्क्षणशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ३ ॥ इतिचव्यादिघृतम्। अथ शुण्ठी-घृतम्—त्रिंशत्पलानि शुण्ठीनां जलद्रोणे विपाचयेत्। तेन पादावशेषेण कल्के तासां पचेद्घृतम् ॥ १ ॥ दुर्नामश्वासकासघ्नं प्लीहपाण्ड्वामयापहम्। विषम-ज्वरशान्त्यर्थं तृष्णारोचकनाशनम् ॥ २ ॥ शुण्ठीघृतमिदं ख्यातं कृष्णात्रेयेण पूजितम्। नागरेण जले पक्वं वस्तिकुक्षिगदापहम् ॥ ३ ॥ इत्यर्शसि शुण्ठीघृ-तम्। अथ लघुचव्यादिघृतम्—चव्यतिक्ताकलिङ्गानि शताह्वा लवणानि च। सर्पिरर्शोविकारघ्नं ग्रहणीदीपनं परम् ॥ १ ॥ इतिलघुचव्यादिघृतम् ॥ अथ ह्रीबेरादिघृतम्—ह्रीवेरमुत्पलं लोध्रं समङ्गाचव्यचन्दनम्। पाठा साति-विषा विल्वं धातकी देवदारु च ॥ १ ॥ दार्वीत्वङ्नागरं मांसी मुस्तं क्षारो यवाग्रजः। चित्रकश्चेति पेष्याणि चाङ्गेरीस्वरसे घृतम् ॥ २ ॥ एकत्र साधये-त्सर्वं तत्सर्पिः परमौषधम्। अर्शोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥ ३ ॥ मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहप्रवाहिके। पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतत्त्रि-दोषहृत् ॥ ४ ॥ इति ह्रीबेरघृतम्। इति घृतानि ॥

अथ लेपः।

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः। करञ्जो बस्तमूत्रेण लेपनं श्रेष्ठ-मर्शसाम् ॥ १ ॥ सिन्धूत्थं देवदाल्याश्च वीजं काञ्जिकपेषितम्। गुदाङ्कुरा-न्प्रलेपेन पातयत्यचलानपि ॥ २ ॥ कृष्णाशिरीषबीजार्कक्षीरैः सामरसैन्धवैः। हरिद्रा ऋक्षविड्गुञ्जा गोमूत्रे पिप्पलीयुतैः ॥ ३ ॥ एतल्लेपत्रयं योज्यं शीघ्रम-र्शोविनाशनम्। ज्योतिष्कावीजकल्केन लेपो रक्तार्शसां हितः ॥ ४ ॥ कोशा-तकीरजोघर्षान्निपतन्ति गुदोद्भवाः। निशाकोशातकीचूर्णं स्नुक्पयः सैन्धवान्वि-तम्। गोमूत्रेण समायुक्तं लेपो दुर्नामनाशनः ॥ ५ ॥ इति लेपः ॥

अथ धूपः।

नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च। अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥ १ ॥ रालचूर्णस्य तैलेन सार्षपेण युतस्य च। धूमदानेन युक्त्याऽर्शो-

---

१ क. ख. 'त्। सकृ'। २ क. जाते।

रक्तस्रावो निवर्तते ॥ २ ॥ गोधूमपिष्टं पलमेव हिङ्गु शाणार्धमारुष्करमब्धिसं-
ख्यम् । स्याद्धूपदानाद्गुदशूलनाशः स्यात्संनिपातो* गुदसंभवानाम् ॥ ३ ॥

इति धूपः ।

अथ रसाः ।

विषरविगगनायःसूतगन्धं समांशं समहुतभुगथाऽऽर्द्रं कन्दकैः सप्तवारम् । प्रबलगुदजकीलं हन्ति नित्योदितोऽसौ[२] नलहतिमलबन्धे मुद्गमात्रः ससर्पिः ॥ १ ॥ इति नित्योदितो रसः । अथार्शःकुठारो रसः—भागः शुद्धरसस्य भागयुगुलं गन्धस्य लोहाभ्रयोः पड्बिल्वाग्निहलोषणाभयरजोदन्ती च भागैः पृथक् । पञ्च स्युः स्फुटटङ्कणस्य च यवक्षारस्य सिन्धूद्भवाद्भागाः पञ्च गवां जलं सुविमलं द्वात्रिंशदेतत्पचेत् ॥ स्नुग्दुग्धं च गवां जलावधि शनैः पिण्डीकृतं तद्भवेद्द्वौ माषौ गुदकीलकाननुजटाछेदे[३] कुठारो रसः ॥ १ ॥

इत्यर्शःकुठारो रसः । इति रसाः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

कुलित्था यवगोधूमाः शालयो रक्तभा हिताः । पुनर्नवा सूरणं च तक्रं धात्री कपित्थकम् ॥ १ ॥ नवनीतं तु वास्तूकं पटोलं मरिचं तथा । मृगमांसमजादुग्धं वृन्ताकं काञ्जिकं तथा ॥ २ ॥ अर्शोरोगे तु पथ्यानि मुनिभिः कथितानि तु । वेगावरोधः स्त्रीपृष्ठयानमुत्कटकासनम् ॥ [४]यथास्वं दोषलं चान्नमर्शसः परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥ इत्यर्शश्चिकित्सा समाप्ता ॥

अथाग्निमान्द्यम् ।

तत्र संनिकृष्टनिदानपूर्वकोदराग्निविकारानाह—

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जाठरोऽनलः ॥ १ ॥

अथ समविषमाद्यग्निलक्षणान्याह—

समा समाग्नेरशिता मात्रा सम्यग्विपच्यते । स्वल्पाऽपि नैव मन्दाग्नेर्विषमाग्नेस्तु देहिनः ॥ कदाचित्पच्यते सम्यक्कदाचिन्नैव पच्यते ॥ १ ॥ मात्राऽतिमात्राऽप्यशिता सुखं यस्य विपच्यते । तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात्समाग्निः श्रेष्ठ

* संनिपातः-पतनम् ।

१ ग. छ. 'र्धभल्लातकवेदयुक्तः । स्या' । २ ख. नित्यादित्यो रसः । ३ ख. 'लकद्रुमज' । ४ घ. यथादोषं चान्नपानं ।

उच्यते ॥ २ ॥ विषमो वातजान्रोगांस्तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ॥ करोत्य-ग्निस्तथा मन्दो विकारान्कफसंभवान् ॥ ३ ॥

अथैषां चिकित्सामाह—

समस्य रक्षणं कार्यं विषमे वातनिग्रहः । तीक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ॥ १ ॥ सममग्निं भिषग्रक्षेदन्नपानैर्नृणां हितैः । मन्दं संव-र्धयेदग्निं कटुतिक्तकषायकैः ॥ २ ॥ तीक्ष्णमग्निं दधिक्षीरपायसैः समतां नयेत् । स्नेहाम्ललवणाद्यैश्च विषमाग्निमुपाचरेत् ॥ ३ ॥ जरणरुचकशुण्ठीपि-प्पलीतीक्ष्णवेल्लं सुलवणमजमोदाहिङ्गुपथ्येतिकर्षम् । पृथगथ पलमात्रं स्यात्त्रिवृच्चूर्णमेषां जननमुदरवह्नेः पाचनं रेचनं च ॥ ४ ॥ इत्यग्निमान्द्यम् ।

अथ भस्मकलक्षणमाह—

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् । तीव्रं प्रवर्तयत्यग्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥ कट्वादिरूक्षान्नभुजां नराणां क्षीणे कफे मारुतपित्त-वृद्धौ । अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्निः क्षणाद्रसं शोषयति प्रसह्य ॥ २ ॥ भुक्तं क्षणाद्भस्म करोति यस्मात्तस्मादयं भस्मकसंज्ञकोऽभूत् । तृड्दाहमूर्छाभ्रमकास-शोफविट्शोषमोहश्रमकर्मकारी ॥ ३ ॥ तृड्दाहश्वासकासादीन्कृत्वाऽन्यानग्नि-संभवान् । पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्स क्षिप्रं नाशयेद्ध्रुवम् ॥ ४ ॥

अथ चरकपाठे भस्मकः ।

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् । सोष्मणः पाचकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥ १ ॥ तदा लब्धबलो देहं रूक्षयेत्सोऽनिलोऽनलम् । अभिभूय पचत्यन्नं तैक्ष्ण्यादाशु मुहुर्मुहुः ॥२॥ पक्त्वाऽन्नं स ततो धातूञ्शोणितादीन्प-चत्यपि । ततो दौर्बल्यमातङ्कं मृत्युं चोपनयेत्परम् ॥ ३ ॥ भुक्ते न लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति । तृड्दाहकासमोहाः स्युर्व्याधयोऽत्यग्निसं-भवाः ॥ ४ ॥

अथाजीर्णनिदानम् ।

अविपक्वोऽग्निमान्द्येन यो रसः स निगद्यते । रोगाणां प्रथमो हेतुः सर्वेषा-मामसंज्ञया ॥ १ ॥ आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥ २ ॥ अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिन-पाकि च । वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥ ३ ॥

अथ तेषां कारणमाह—

ग्लानिर्गौरवविष्टम्भभ्रममारुतमूढताः । विड्बन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम् । अजीर्णाज्जायते रोगस्तस्मादृक्षेदजीर्णकात् ॥ १ ॥ अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च संधारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ २ ॥ ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक्पचते नरस्य ॥ ३ ॥ मात्रया चाभ्यवहृतं पथ्यं चान्नं न जीर्यते । चिन्ताशोकभयक्रोधदुःखशय्याप्रजागरैः ॥ ४ ॥ तत्राऽऽमे गुरुतोत्क्लेदः शोफो गण्डाभिकूटयोः । उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्तते ॥ ५ ॥ विदग्धे भ्रमतृण्मूर्छाः पित्ताच्च विविधा रुजः । उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥ ६ ॥ विष्टब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः । मलवाताप्रवृत्तिश्च मोहः स्तम्भोऽङ्गपीडनम् ॥ ७ ॥

अथ रसशेषलक्षणमाह—

उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण चतुर्थमेतत्क्वचित्त्वजीर्णं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १ ॥ रसशेषेऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्ध्यरोचकौ । मूर्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ॥ २ ॥ उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चात्यजीर्णतः । यावत्संतिष्ठते तस्य दुष्टोऽप्यन्नरसो हृदि । तावन्मर्माणि भिद्यन्ते विषं पीतवतो यथा ॥ ३ ॥ अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः । रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ॥ ४ ॥ स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामलीनं न तेजःपथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥ ५ ॥ प्रायेणाऽऽहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् । तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ ६ ॥

अथाजीर्णोपद्रवानाह—

अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं यदुदीरितम् । विषूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥ १ ॥ अथ विषूचीमाह—सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्यामजीर्णात्सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ॥ १ ॥ न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः । मूढास्तामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोलुपाः ॥ २ ॥ मूर्छातिसारौ वमथुः पिपासा शूलभ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः । वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥ ३ ॥ अथालसकमाह—कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं मुह्यते परिकूजति । निरुद्धो मारुतश्चैव कुक्षावुपरि धावति ॥ १ ॥

---

१ क. 'न हृदे' ।

वातवर्चोनिरोधस्तु तस्यात्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ तु यस्य हि ॥ २ ॥ अथ विलम्बिकामाह—दुष्टं तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य । विलम्बिकां तां भृशदुश्चिकित्स्यामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥ १ ॥ अथाजीर्णजन्यामस्य कार्यान्तरमाह—यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः । दोषेण येनावततं शरीरं तल्लक्षणैरामसमुद्भवैश्च ॥ १ ॥ विषूच्यलसयोरसाध्यत्वमाह—यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञो वम्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेत्रः । क्षामस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥ १ ॥ निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मूत्राघातो विसंज्ञिता । अमी ह्युपद्रवा घोरा विषूच्याः पञ्च दारुणाः ॥ २ ॥ अथ जीर्णाहारलक्षणमाह—उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ इत्यजीर्णनिदानम् ।

अथाजीर्णचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

प्रायेणाऽऽहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणाम् । तन्मूलो रोगसंघातस्तद्विनाशाद्विनश्यति ॥ १ ॥ तत्राऽऽमे वमनं कार्यं विदग्धे लङ्घनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं शस्तं रसे शेषे शयीत च ॥ २ ॥ वचालवणतोयेन वान्तिरामे प्रशस्यते । धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं बस्तिशोधनम् ॥ ३ ॥ अन्नं विदग्धं[1] तु नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तदाऽस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥ ४ ॥ विष्टब्धे स्वेदनं कार्यं पेयं च लवणोदकम् । रसशेषे दिवा स्वापं लङ्घनं वातवर्जनम् ॥ ५ ॥ एरण्डतैले प्रविपाच्य पथ्यां खादेत्तदेवानु पिबेच्च तैलम् । स शूलविष्टम्भकृतान्विकारान्सर्वाञ्जयेत्पित्तकफानिलोत्थान् ॥ ६ ॥ आलिप्य जठरं प्राज्ञो हिङ्गुत्र्यूषणसैन्धवैः । दिवा स्वापं प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम् ॥ ७ ॥ व्यायामप्रमदाध्ववाहनरतान्क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वासवतस्तृषापरिगतान्हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान्क्षीणकफाञ्शिशून्मदहतान्वृद्धांस्तथाऽजीर्णिनो रात्रौ जागरितान्नरान्निरशनान्कामं दिवा स्वापयेत् ॥ ८ ॥

अथ चूर्णानि ।

पथ्यापिप्पलिसंयुक्तं चूर्णं सौवर्चलं पिबेत् । मस्तुनोष्णोदकेनाथ मत्वा दोषगतिं भिषक् ॥ १ ॥ चतुर्विधमजीर्णं च मन्दानलमथारुचिम् । आध्मानं वातगुल्मं च शूलं चाऽऽशु विनाशयेत् ॥ २ ॥ इति पथ्यादिचूर्णम् । सिन्धूत्थ-

---

[1] ख. ग. घ. विदग्धस्य ।

पथ्यमगधोद्भववह्निचूर्णमुष्णाम्बुना पिबति यः खलु नष्टवह्निः । तस्याऽऽमिषेण सघृतेन सहान्नपानं भस्मी भवत्यशितमात्रमपि क्षणेन ॥ १ ॥ इति लघुवैश्वानरचूर्णम् । अथ हिङ्ग्वादिचूर्णम्—त्रिकटुकमजमोदा सैन्धवं जीरके द्वे समचरणकृतानामष्टमो हिङ्गुभागः । प्रथमकवलभोजी सर्पिषा चूर्णमेतज्जनयति जठराग्निं वातगुल्मं निहन्ति ॥ १ ॥ अन्यच्च—कर्षं हिङ्गु द्विकर्षं बिडमथ मरिचं सैन्धवं विश्वकृष्णादीप्याजीराजमोदासितजरणविभीताभया वेदकर्षाः । अष्टौ मार्कण्डिधात्र्योरथ बदरकपित्थोद्भवाः षोडश स्युः सर्वं लुङ्गोदकार्द्रं हरति रुचिवधाध्माविबन्धाग्निसादान् ॥ १ ॥ इति हिङ्ग्वादिचूर्णम् । अथ लवणभास्करचूर्णम्—पिप्पली पिप्पलीमूलं धान्यकं कृष्णजीरकम् । सैन्धवं च बिडं चैव पत्रतालीसकेसरान् ॥ १ ॥ एषां द्विपलकान्भागान्पञ्च सौवर्चलस्य च । मरीचाजाजिशुण्ठीनामेकैकस्य पलं पलम् ॥ २ ॥ त्वगेला चार्धभागा स्यात्सामुद्रं कुडवद्वयम् । दाडिमं कुडवं चैव द्विपलं चाम्लवेतसम् ॥ ३ ॥ एतच्चूर्णीकृतं श्लक्ष्णं गन्धाढ्यममृतोपमम् । लवणं भास्करं नाम भास्करेण विनिर्मितम् ॥ ४ ॥ श्लेष्मवातं वातगुल्मं शूलं मन्दाग्न्यरोचकम् । अन्यानपि निहन्त्याशु रोगाँल्लवणभास्करः ॥ ५ ॥

अथाग्निमुखचूर्णम् ।

हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत् । पिप्पली त्रिगुणा ज्ञेया शृङ्गवेरं चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ यवानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी । चित्रकः सप्तगुणितः कुष्ठं चाष्टगुणं भवेत् ॥ २ ॥ एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नया । पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा ॥ ३ ॥ सोदावर्तमजीर्णं च प्लीहानमुदरं तथा । अङ्गानि यस्य शीर्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ ४ ॥ अर्शोहरो दीपनश्च शूलघ्नो गुल्मनाशनः । कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव क्षयनाशनः ॥ ५ ॥ चूर्णो ह्यग्निमुखो नाम्ना न क्वचित्प्रतिहन्यते ॥ ६ ॥ अथ सामुद्राद्यं चूर्णम्—सामुद्रसौवर्चलसैन्धवानां क्षारो यवानामजमोदकं च । हरीतकीपिप्पलिशृङ्गबेरं हिङ्गुं विडङ्गं च समानि दद्यात् ॥ १ ॥ संचूर्ण्य चैतानि घृतप्लुतानि भुञ्जीत चाऽऽदौ कवलानि पञ्च । अजीर्णवातं गुदगुल्मवातं वातप्रमेहं विषमं च वातम् । विषूचिकाकामलपाण्डुरोगाञ्श्वासं च कासं च जयेदवश्यम् ॥ २ ॥ अथ व्योषाद्यं चूर्णम्—व्योषैलाहिङ्गुभार्गीबिडलवणयवक्षारपाठायवानीचिञ्चात्वग्भस्मचव्यं दहनकरिकणात्वक्पटुग्रन्थ्य-

१ च. कुर्यात् ।

जाजी । एतच्चूर्णं घृताढ्यं त्रिदिवसमशनाद्धन्यते रोगजातं विश्वं वैश्वानरोऽसौ दहति सरभसं किं पुनर्भुक्तमन्नम् ॥ १ ॥ इति चूर्णानि ।

अथ गुटिकाः ।

विडङ्गं नागरं कृष्णा पथ्या वह्निर्विभीतकः[1] । वचा गुडूची भल्लातं विषं चात्र प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेषयेत् । गुञ्जाभा गुटिकाः कार्या दद्यादार्द्रकजै रसैः ॥ २ ॥ एकामजीर्णयुक्तस्य द्वे विषूच्यां प्रदापयेत् । तिस्रो भुजङ्गदष्टस्य चतस्रः संनिपातिनः । गुटिका जीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ॥ ३ ॥ इति संजीवनी गुटिका । अथ धनंजयवटी— जीरकं चित्रकं चव्यं ससुगन्धं वचात्वचौ । एलाकर्चूरहपुषा कारवी नागकेसरम् ॥ १ ॥ पृथक्कर्षमिता ह्येते मिश्री[2] कर्षार्धसंमिता । यवानी पिप्पलीमूलं स्वर्जिका च हरीतकी ॥ २ ॥ जातीफलं लवङ्गं च पृथक्कर्षयुगं मतम् । धान्यकं चित्रकं[3] चापि कर्षत्रयमितं पृथक् ॥ ३ ॥ कृष्णा पलप्रमाणा स्यात्पलमानं तु रामठम्[4] । मरीचात्पिचवः सप्त त्रिवृन्मूलात्पलद्वयम् ॥४॥ पृथग्दशाक्षं सामुद्रं सैन्धवं नागरं तथा । शरावसंमितं चुक्रं तदर्धं तिन्तिणीफलम् ॥ ५ ॥ धनंजयवटी ह्येषा धनंजयविवर्धनी । अजीर्णं जरयत्याशु शूलमुन्मूलयेद्द्रुतम् ॥ ६ ॥ हरेद्विबन्धसंबन्धमाध्मानं कर्षयत्यपि । ग्रहण्या निग्रहं कुर्याद्रुचयेद्रुचिमुत्तमाम् ॥ ७ ॥ इति धनंजयवटी । अथ शङ्खवटी रसार्णवतः—चिञ्चाश्वत्थस्नुहीक्षारादपामार्गार्कतस्तथा । लवणं पञ्च संगृह्य ततो लवणपञ्चकम् ॥ १ ॥ सैन्धवाद्यं समादाय सर्वमेतत्पलद्वयम् । द्वौ द्वौ कर्षौ पृथक्कार्यौ तथा द्वौ शङ्खचूर्णतः ॥ २ ॥ कर्षं कर्षं विषं गन्धं रसं टङ्कणमेव च । हिङ्गुपिप्पलिशुण्ठीनां तथा मरिचजीरयोः ॥ ३ ॥ फलत्रयाच्च कर्षकं द्विकर्षं तु लवङ्गतः । एतत्सर्वं समासाद्य श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ॥ ४ ॥ भावयेदम्लयोगेन सप्तधा च प्रयत्नतः । रसः शङ्खवटी नाम्ना सेवितः सर्वरोगजित् ॥ ५ ॥ गुञ्जामात्रमिदं खादेद्भवेद्दीपनपाचनम् । अजीर्णे वातसंभूतं पित्तश्लेष्मभवं तथा । विषूचीं शूलमानाहं हन्यादत्र न संशयः ॥ ६ ॥ इति शङ्खवटी । अथ द्वितीया शङ्खवटी—चिञ्चाक्षारपलं पटुव्रजपलं निम्बुद्रवे कल्कितं तस्मिञ्शङ्खपलं प्रतप्तमसकृन्निर्वाप्य शीर्णावधि । हिङ्गुव्योषपलं रसामृतबलीन्क्षिप्य निष्कांशकान्बद्ध्वा शङ्खवटी ज्वरग्रहणिकारुक्पक्तिशूलादिषु ॥ १ ॥

इति गुटिकाः ।

---

[1] ख. °तकाः । व° । [2] च. मिशी क° । [3] ख. पत्रकं । [4] ख. छ. रामठम् ।

अथामृतहरीतकी ।

तक्रे समुत्स्वेद्य शिवाशतानि तद्बीजमुद्धृत्य च कौशलेन । षडूषणं पञ्च पटूनि हिङ्गुक्षारावजाजीमजमोदकं च ॥ १ ॥ षडूषणादेस्त्रिवृदर्धभागा गणस्य देयाऽम्बरगालितस्य । विभाव्य चुक्रेण रजांस्यमीषां क्षिपेच्छिवाबीजनिवासगर्भे ॥ २ ॥ समूह्य घर्मे च विशोष्य तासां हरीतकीमन्यतमां निषेवेत् । अजीर्णमन्दानलजाठरामयान्सगुल्मशूलग्रहणीगुदाङ्कुरान् । विबन्धमानाहरुजो जयत्यसौ तथाऽऽमवातांस्त्वमृता हरीतकी ॥ ३ ॥ इत्यमृतहरीतकी ।

अथावलेहः ।

विडङ्गभल्लातकचित्रकाभयाः सनागरास्तुल्यगुडेन सर्पिषा । अश्नन्ति ये मन्दहुताशना नरा भवन्ति ते वाडवतुल्यवह्नयः ॥ १ ॥ इति विडङ्गाद्यवलेहः । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रं दह्यन्ति हृत्कोष्ठगतामलाश्च । द्राक्षां सितामाक्षिकसंप्रयुक्तां लीढ्वाऽभयां वा स सुखं लभेत ॥ १ ॥

अथ यवागूः ।

चित्रकचविकानागरमागधिकोग्रैर्यवागूः स्यात् । गुल्मानिलशूलहरी चित्राद्या वह्निजननी च ॥ १ ॥ इति चित्रकादिः ।

अथ क्वाथः ।

लवङ्गपथ्ययोः क्वाथः सैन्धवेनावधूलितः । पीतः प्रशमयेत्याशु त्वजीर्णं रेचयत्यपि ॥ १ ॥ धान्यनागरसिद्धं वा तोयं दद्याद्विचक्षणः । आमाजीर्णप्रशमनं शूलघ्नं वह्निदीपनम् ॥ २ ॥

अथ घृतानि ।

अथाग्निकरं घृतम्—पञ्चमूल्यभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः । रास्नाक्षार[3]द्वयाजाजीविडङ्गसटिभिर्घृतम् ॥ १ ॥ शुक्तेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनाऽऽर्द्रकस्य च । तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ॥ २ ॥ काञ्जिकेन च यत्पक्वं पीतमग्निकरं स्मृतम् । शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ॥ ३ ॥ इत्यग्निकरं घृतम् । अथ मूलघृतम्—मरीचं पिप्पलीमूलं नागरं पिप्पली तथा । भल्लातकं यवानीं च विडङ्गं गजपिप्पली ॥ १ ॥ हिङ्गु सौवर्चलं चैव त्वजाजी बिडधान्यकम् । सामुद्रं सैन्धवं क्षारं चित्रकं वचया सह ॥ २ ॥ एभिरर्धपलैर्भागै-

---

१ ग. छ. सचित्रदा । च. सुखप्रदा । २ ग. छ. °यत्युग्रमजी° । ३ क. ग. ड. °क्षाक्षीर° ।

घृतं प्रस्थं विपाचयेत् । दशमूलरसे सिद्धं पयसाऽष्टगुणेन वा ॥ ३ ॥ मन्दाग्नेश्च हितं सिद्धं ग्रहणीदोषनाशनम् । विष्टम्भमामं दौर्बल्यं प्लीहानमपकर्षयेत् ॥ ४ ॥ कासं श्वासं क्षयं वाऽपि दुर्नामसभगंदरम् । कफजान्हन्ति रोगांश्च वायुजान्कृमिसंभवान् । तान्सर्वान्नाशयत्याशु शुष्कं दार्वनलो यथा ॥ ५ ॥

इति दशमूलघृतम् ॥ इति घृतानि ॥

अथाजीर्णकुलकण्डनगणः ।

नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसाशने काञ्जिकं नारङ्गे गुडभक्षणं प्रकथितं पिण्डालुकं कोद्रवे ॥ १ ॥ पनसे कदलं कदले च घृतं घृतपाकविधावपि जम्भरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेषु च तण्डुलवारि परम् ॥ २ ॥ गोधूमे कर्कटिका माषे तैलं च मूलकं चणके । आमलकं किल मुद्गे दीप्यः पक्का तु यावनाले स्यात् ॥ ३ ॥ खण्डं च खण्डयति माषभवं ह्यजीर्णं तैलं कुलत्थजमिति प्रवदन्ति केचित् । द्राक्षामुकूलकनिकोचकसेवितं वा वातामहृन्तफलपाककरं लवङ्गम् ॥ ४ ॥ कङ्गुश्यामाकनीवारकोरदूषमकुष्ठकाः । दध्ना जलेन जीर्यन्ति काञ्जिकं त्वाढकीं पचेत् ॥ ५ ॥ पिष्टान्ने शीतलं वारि कृशरान्ने तु सैन्धवम् । माषेण्डर्या निम्बमूलं मुद्गयूषस्तु पायसे ॥ ६ ॥ मत्स्य आम्रफलात्कूर्मो यवक्षाराद्विपच्यते । कोसमूलान्नीलकण्ठपारावतकपिञ्जलाः ॥ ७ ॥ पटोलवंशाङ्कुरकारवल्लीफलाम्बुनिम्बुक्वथितानि जग्ध्वा । क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव ॥ ८ ॥ विपच्यते सूरणको गुडेन तथाऽऽलुकं तण्डुलकोदकेन । पिण्डालुकं जीर्यति कोरदूषात्कसेरुपाकः खलु नागरेण ॥ ९ ॥ क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्द्वयं कोष्णमण्डतः । माहिषं माणिमन्थेन शङ्खचूर्णेन तद्दधि ॥ १० ॥ रसाला जीर्यति व्योपात्खण्डं नागरभक्षणात् । गुडो नागरमुस्ताभ्यां तथेक्षुश्चाऽऽर्द्रकाशनात् ॥ ११ ॥

इत्यजीर्णकुलकण्डनगणः ॥

अथ रसाः ।

दन्तीबीजमकल्मषं सदहनं शुण्ठीलवङ्गं समं गन्धं पारदटङ्कणं च मरिचं श्रीवृद्धदारो विषम् । खल्वे यामयुगं विमर्द्य विधिना दन्तीद्रवैर्भावना देयाः पञ्चदशानु निम्बुकजलैस्त्रेधा त्रिधा चित्रकैः ॥ १ ॥ त्रेधा चाऽऽर्द्रकजै रसैः

१ च. °रसैः सि° । २ ख. मांसाशिने । ३ ग. च. छ. काञ्जिकेनाऽऽद्र° । ४ च काशमू° । ५ च. °लानि निम्बक° । ६ च. °लुकाज्जीर्यति कोरदूषः क° । ७ ग. ङ. च. छ. °दारु वि° ।

शुभधिया सतैव चावेदिना पश्चाच्छुष्ककलायसंमितवटी कार्या भिषक्संमता । क्षुद्बोधप्रकरी त्रिशूलशमनी जीर्णज्वरध्वंसिनी कासारोचकपाण्डुतोदरगदोन्मामरुङ्नाशिनी ॥ २ ॥ बस्त्याटोपहलीमकामयहरी मन्दाग्निसंदीपनी सिद्धेयं तु महोदधिप्रकटिता सर्वामयघ्नी सदा ॥३॥ इति बृहन्महोदधावजीर्णहरी वटी । अथ रसेन्द्रचिन्तामणेरग्निकुमारः—पारदं च विषं गन्धं टङ्कणं समभागतः । मरीचादष्टभागाः स्युर्द्वौ द्वौ शङ्खवराटयोः ॥ १ ॥ पक्वजम्बीरजैर्गाढं रसैः सप्त विभावयेत् । गुञ्जाद्वयमितो देयो रसो ह्यग्निकुमारकः ॥ २ ॥ समीरणसमुद्भूतमजीर्णं च विषूचिकाम् । क्षणेन क्षपयत्येष कफरोगनिकृन्तनः ॥ ३ ॥ इत्यग्निकुमारः । अथ द्वितीयाग्निकुमारः—रसेन गन्धं सह टङ्कणेन समं विषं योज्यमतस्त्रिभागम् । कपर्दशङ्खावपि नेत्रभागौ मरीचकं चाष्टगुणं विमर्द्य ॥ १ ॥ सुपक्वजम्बीररसेन खल्वे सिद्धो भवत्यग्निकुमारकोऽयम् । अजीर्णवातं गुदगुल्मवातं विषूचिकाद्यं विनिहन्ति सद्यः ॥ २ ॥ इति द्वितीयोऽग्निकुमारः । अथ लघुक्रव्यादः—पारदाद्द्विगुणं गन्धं गन्धांशं मृतलोहकम् । पिप्पली पिप्पलीमूलमग्निशुण्ठीलवङ्गकम् ॥ १ ॥ लोहसाम्यं पृथक्कुर्याद्रससाम्यं सुवर्चलम् । टङ्कणं मरिचं चापि गन्धतुल्यं प्रदापयेत् ॥ २ ॥ एतद्विचूर्ण्य यत्नेन भावयेत्सप्तधाऽऽम्लकैः । एतद्रसायनं श्रेष्ठं माषमात्रं प्रदापयेत् ॥ ३ ॥ तक्रेण केवलं वाऽपि दद्याद्भोजनपाचने । क्षिप्रं तज्जीर्यते भुक्तं दीपनं भवति ध्रुवम् ॥ सर्वाजीर्णप्रशमनं लघुक्रव्यादसंज्ञितम् ॥ ४ ॥ इति लघुक्रव्यादः ॥ अथ बृहत्क्रव्यादो मन्थानभैरवात्—द्विपलं गन्धकं शुद्धं द्रावयित्वा विनिक्षिपेत् । पारदं पलमानं तु मृतशुल्वायसं पुनः ॥ १ ॥ पलमानेन संमिश्र्य पश्चाद्गुलदले क्षिपेत् । ततो विचूर्ण्य यत्नेन लोहपात्रे विचक्षणः ॥ २ ॥ स्थापयेच्च रसं तत्र पात्रं चोपरि निक्षिपेत् । वस्त्रशुद्धं ततः कृत्वा लोहपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ मृद्वाग्निना पचेत्तत्तु दर्व्या संचालयेन्मुहुः । पात्रमात्रं रसं सम्यग्दद्याज्जम्बीरकस्य तु ॥ ४ ॥ संचूर्ण्य पञ्चकोलोत्थैः कषायैः साम्लवेतसैः । भावनाः किल दातव्याः पञ्चाशत्प्रमिताः पृथक् ॥ ५ ॥ भृष्टटङ्कणचूर्णं च तुल्येन सह मेलयेत् । तदर्धं कृष्णलवणं मरीचं सर्वतुल्यकम् ॥ ६ ॥ सप्तधा भावयेत्पश्चाच्चणकक्षारवारिणा । ततः संशोष्य संपिष्य कूप्यांश्च जठरे क्षिपेत् ॥ ७ ॥ अत्यर्थं गुरुमांसानि गुरुभोज्यान्यनेकशः । भुक्त्वा चाऽऽकण्ठपर्यन्तं चतुर्वल्लमितो रसः ॥ ८ ॥ कद्वम्लतक्रसहितः पीतमात्रो हि पाचयेत् । पुनर्भोजयति क्षिप्रं का पुनर्मन्दवह्निता ॥ ९ ॥ रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवैः । सिंहलक्षोणिपालस्य भूरिमांसप्रियस्य च ॥ पुनर्भोजनकामस्य

१ च. चावेगिना । २ क. ग. ङ. छ. ॰दान्सामाम॰ । ३ ख. शुद्धो । ४ ख. गन्धमर्धांशं ।

भैरवानन्दयोगिनः ॥ १० ॥ कुर्याद्दीपनमूर्ध्वजत्रुगदहृद्दुष्टामसंशोधनस्तुन्दस्थौल्यनिबर्हणो मदहरः शूलार्तिमूलापहः । गुल्मप्लीहविनाशको बहुरुजां विध्वंसनो वातहा वातग्रन्थिमहोदरापहरणः क्रव्यादनामा रसः ॥ ११ ॥ इति बृहत्क्रव्यादः ॥ अथाजीर्णे योगाः—द्वौ क्षारौ टङ्कणं सूतं लवङ्गं लवणत्रयम् । पिप्पली गन्धकं शुण्ठी मरीचं पलसंमितम् ॥ १ ॥ कर्षमेकं विषं दत्त्वा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । अर्कदुग्धस्य दातव्या भावना सप्तवासरम् ॥ २ ॥ अन्तर्धूमं गजपुटे स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । ततो लवङ्गमरिचस्फटिकीनां पलं पलम् ॥ ३ ॥ सर्वं संमर्द्य दृढवद्दृढभाण्डे निधापयेत् । सायं गुञ्जाद्वयं खादेद्भुक्तं द्रावयति क्षणात् ॥ ४ ॥ पुनर्भोजनवाञ्छां च जनयेत्प्रहरोपरि । आममांसं द्रावयति श्लेष्मरोगनिकृन्तनम् ॥ ५ ॥ अथाग्निमुखो रसः—सूतं गन्धं विषं तुल्यं मर्दयेदार्द्रकद्रवैः । अश्वत्थचिञ्चापामार्गक्षारः क्षारौ च टङ्कणम् ॥ १ ॥ जातीफलं लवङ्गं च त्रिकटु त्रिफलासमम् । शङ्खक्षारं पञ्चपलं हिङ्गुजीरं द्विभागिकम् ॥ २ ॥ मर्दयेदम्लयोगेन गुञ्जामात्रा वटी शुभा । पाचनी दीपनी सद्योऽजीर्णशूलविषूचिकाः ॥ ३ ॥ हिक्कां गुल्मं चोदरं च नाशयेन्नात्र संशयः । रसेन्द्रसंहितायां च नाम्ना वह्निमुखो रसः ॥ ४ ॥ इत्यग्निमुखो रसः । अथाजीर्णारिरसः—शुद्धं सूतं गन्धकं च पलमानं पृथक्पृथक् । हरीतकी च द्विपला नागरं त्रिपलं स्मृतम् ॥ १ ॥ कृष्णा च मरिचं तद्वत्सिन्धूत्थं त्रिपलं पृथक् । चतुष्पला च विजया मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥ २ ॥ पुटानि सप्त देयानि घर्ममध्ये पुनः पुनः । अजीर्णारिरयं प्रोक्तः सद्यो दीपनपाचनः । भक्षयेद्द्विगुणं भक्ष्यं पाचयेद्रेचयेदपि ॥ ३ ॥ इत्यजीर्णारिः । अथ पाशुपतो रसो धन्वन्तरीयमतात्—कर्षं सूतं द्विधा गन्धं त्रिभागं भस्मतीक्ष्णकम् । त्रिभिः समं विषं योज्यं चित्रकद्रवभावितम् ॥ १ ॥ द्विधा त्रिकटुकं योज्यं लवङ्गैले तु तत्समे । जातीफलं जातिपत्रं चार्धभागमितं मतम् ॥ २ ॥ तथाऽर्धं पञ्चलवणं स्नुह्यर्कौ वाऽपि तिन्तिणी । अपामार्गोऽश्वत्थ एषां लवणं च पलार्धकम् ॥ ३ ॥ टङ्कणं यावकक्षारं स्वर्जिका हिङ्गुजीरकम् । हरीतकी सूततुल्या मर्दयेदम्लयोगतः ॥ ४ ॥ धूर्तबीजस्य वै भस्म सर्वैः सप्तमभागतः । रसः पाशुपतो नाम प्रोक्तः प्रत्ययकारकः ॥ ५ ॥ गुञ्जामात्रा वटी कार्या सर्वाजीर्णविनाशिनी । तालमूली तक्रयोगादुदरामयनाशिनी ॥ ६ ॥ मोचरसेनातिसारं ग्रहणीतक्रसैन्धवैः । शूले नागरकं शस्तं हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ॥ ७ ॥ अर्शःसु तक्रेण हिता पिप्पली राजयक्ष्मणि । वातरोगं निहन्त्याशु शुण्ठी सौवर्चलान्विता ॥८॥ गुडूची शर्करायोगात्पित्तरोगविनाशिनी । पिप्प-

१ च. 'मूर्धज' । २ क. ख. ङ. 'हृत्कुष्ठाम' ।

ली क्षौद्रयोगेण श्लेष्मरोगान्निकृन्तति । अतः परतरा नास्ति धन्वन्तरमते वटी ॥ ९ ॥ इति पाशुपतो रसः । अथ रससिन्धोरादित्यरसः—दरदं च विषं गन्धं त्रिकटु त्रिफलासमम् । जातीफलं लवङ्गं च लवणानि च पञ्च वै ॥ १ ॥ सर्वमेतत्कृतं चूर्णमम्लयोगेन सप्तधा । भावयित्वा वटी कार्या गुञ्जार्धप्रमिता बुधैः ॥ २ ॥ रसो ह्यादित्यसंज्ञोऽयमजीर्णक्षयकारकः । भुक्तमात्रं पाचयति जठरानलदीपनः ॥ ३ ॥ इत्यादित्यरसः । अथ हुताशनः—एकं च दिग्द्वादशभागमानं योज्यं विषं टङ्कणमूषणं च । हुताशनो नाम हुताशनस्य करोति वृद्धिं कफवातहन्ता ॥ १ ॥ अन्यच्च—एकांशकाः पारदगन्धटङ्काः कपर्दशङ्खामृतगेहधूमाः । त्र्यंशा इमेऽथो मरिचं त्रिभागं संमर्दितं जम्भरसेन गाढम् ॥ १ ॥ गुल्मारोचकशूलवह्निसदनाजीर्णं विषूचीकफं जाड्यं शीर्षसमुद्भवं च कसनं मुद्गप्रमाणा वटी । लीढाऽऽर्द्रस्य रसेन हन्ति कथितानेतान्गदान्ब्रह्मणा पूर्वं निर्मित एष यत्नशतकैर्नाम्ना हुताशो रसः ॥ २ ॥ इति हुताशनरसः । अथाजीर्णकण्टको रसः—शुद्धसूतं विषं गन्धं प्रत्येकं च समं समम् । मरीचं सर्वतुल्यांशं कण्टकारिफलद्रवैः ॥ १ ॥ मर्दयेद्भावयेद्यत्नादेकविंशतिवारकम् । गुञ्जात्रयमिदं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये । सर्वोपद्रवसंयुक्तां विषूचीमपि नाशयेत् ॥ २ ॥ इति रसाः ।

अथ विषूच्यादिचिकित्सा ।

सूचीभिरिव गात्राणि तुदन्संतिष्ठतेऽनिलः । यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विषूचीति निगद्यते ॥ १ ॥ विषूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्णयोर्दाहः प्रशस्यते । गन्धकं कुङ्कुमं वाऽपि दद्यान्निम्बुजलेन वा ॥ २ ॥ व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रानिम्बुकद्रवैः । नस्याञ्जने प्रयोक्तव्ये कुर्याच्च जलसेवनम् ॥ ३ ॥ व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रामूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः । छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्युर्विषूचीं नयनाञ्जनेन ॥ ४ ॥ करञ्जनिम्बशिखरीगुडूच्यर्जुनवत्सकैः । पीतः कषायो वमनाद्धोरां हन्याद्विषूचिकाम् ॥ ५ ॥ निम्बूरसं चिञ्चिणिकासमेतं विषूचिकाशोषहरं कफं च । दुग्धेन पीतो यदि टङ्कणोऽसौ प्रशाम्यतेऽयं वमनं विरोधः ॥६॥ *पिपासायामनुत्क्लेशे लवङ्गस्याम्बु शस्यते । जातीफलस्य वा शीतं शृतं भद्रघनस्य वा ॥ ७ ॥ त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताह्वैः । उद्वर्तनं खल्लिविषूचिकाघ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि ॥ ८ ॥

---

* 'पिपासायां तथोत्क्लेशे, इति भावप्रकाशस्थः पाठः ।

---

१ च. 'शामयेद्वै व' ।

अथ चुक्राद्यं तैलम् ।

पलं चुक्रं कुष्ठं पिचुयुगमितं सैन्धवकणे तदर्धे प्रत्येकं करतलमितं जातिफलकम् । कटोस्तैलं किंचित्कुडवमितमन्नावधि शृतं तदेतच्चुक्राद्यं शमयति विषूचीं च सगदाम् ॥ १ ॥ इति चुक्राद्यं तैलम् । कुष्ठसैन्धवयोः कल्कं चुक्रतैलसमन्वितम् । विषूच्यां मर्दनं कोष्णं खल्लीशूलनिवारणम् ॥ १ ॥ विलम्बिकालसकयोरूर्ध्वाधःशोधनं हितम् । नालेन फलवर्त्या च तथा शोधनभेषजैः । दण्डाद्येऽलसकेऽप्युच्चैरयमेव क्रियाक्रमः ॥ २ ॥ उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥ विरुद्धासात्म्यपानान्नं विष्टम्भीनि गुरूणि च । अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णे च सर्वाणि परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥ फलवर्तिं वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम् । विशेषादलसे कुर्याद्विषूच्यामतिसारवत् ॥ ५ ॥ इत्यजीर्णचिकित्सा ।

अथ भस्मकरोगनिदानचिकित्से ।

कफे क्षीणे यदा पित्तं स्वस्थाने मारुतानुगम् । तीव्रं प्रवर्तयेद्वह्निं तदा तं भस्मकं वदेत् ॥ १ ॥ तृड्दाहश्वासमूर्छादीन्कृत्वैवात्यग्निसंभवात् । पक्त्वाऽन्नमाशु धात्वादीन्स क्षिप्रं नाशयेत्तनुम् ॥ २ ॥ तं भस्मकं गुरुस्निग्धसान्द्रमण्डहिमादिभिः । अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं पित्तघ्नैश्च विरेचनैः ॥ ३ ॥ अत्युद्धताग्निशान्त्यै माहिषदधिदुग्धसर्पींषि । सेवेत वा यवागूं समधूच्छिष्टां ससर्पिष्काम् ॥ ४ ॥ असकृत्पित्तहरणं पायसं प्रतिभोजने । श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ॥ ५ ॥ यत्किंचिन्मधुरं मेध्यं श्लेष्मलं गुरु भोजनम् । सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ॥ ६ ॥ कफे पूर्वं जिते पित्ते मारुते चानलः समः । समधातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवर्धनः ॥ ७ ॥ आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति । दोषक्षये च धातून्धातुक्षैण्ये तथा प्राणान् ॥ ८ ॥ मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् । निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विषादयेत् ॥ ९ ॥ कोलास्थिमज्जकल्कस्तु पीतो वाप्युदकेन वै । अचिराद्विनिहन्त्येवं प्रयोगो भस्मकं नृणाम् ॥ १० ॥ नारीक्षीरेण संपिष्य पिबेदौदुम्बरत्वचम् । ताभ्यां वा पायसं सिद्धं पिबेदत्यग्निशान्तये ॥ ११ ॥ सिततण्डुलसितकलमाक्षीरेण पायसं सिद्धम् । भुक्त्वा घृतेन पुरुषो द्वादश

---

१ ग. ङ. च. छ. सूक्तं । २ ग. च. °वर्धये° । ३ च. °मन्द्रहि° । ४ क. ख. °वर्धनम् । भा° । ५ घ. ङ. च. छ. निरन्ध° । ६ क. °कल्माक्षी° । ग. °कलसक्षी° । घ. °कलशाक्षी° । ङ. °कल्याक्षी° । ७ ग. च. छ. दत्तेन ।

दिवसान्बुभुक्षितो न भवेत् ॥ १२ ॥ विदारिस्वरसे क्षीरे पचेदष्टगुणे घृतम् । माहिषं जीवनीयेन कल्केनात्यग्निनाशनम् ॥ १३ ॥

इति भस्मकरोगनिदानचिकित्से ।

अथ क्रिमिनिदानम् ।

तत्र क्रिमिभेदानाह—क्रिमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः । बहिर्मलकफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ १ ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः ॥ बाह्यक्रिमिरूपाण्याह—तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः ॥ २ ॥ बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः । द्विधा ते कोष्ठपिटिकाकण्डूगण्डान्प्रकुर्वते ॥ ३ ॥ तेषां निदानमाह—अजीर्णभोजी मधुराम्लसेवी द्रवप्रियः पिष्टगुडोपभोक्ता । व्यायामवर्जी च दिवाशयी च विरुद्धभोक्ता लभते कृमींश्च ॥ ४ ॥ पुरीषजानां निदानमाह—माषपिष्टान्नलवणगुडशाकैः पुरीषजाः ॥ कफोद्भवनिदानमाह—मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥ ५ ॥ शोणितजानां कारणमाह—विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ॥ संजाताभ्यन्तरकृमिलक्षणमाह—ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्रोगश्छर्दनं भ्रमः ॥ ६ ॥ भक्तद्वेषोऽतिसारश्च संजातक्रिमिलक्षणम् । कफजानां स्वरूपमाह—कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पन्ति सर्वतः ॥ ७ ॥ पृथुवर्ध्रनिभाः केचित्केचिद्गण्डूपदोपमाः । रूढधान्याङ्कुराकारास्तनुदीर्घास्तथाऽणवः ॥ ८ ॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते । अन्त्रादाश्चोदरावेष्टा हृदयादा महामुखाः ॥ ९ ॥ चुरवा दर्भकुसुमाः सुगन्धास्ते च कुर्वते । हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकम् ॥ १० ॥ मूर्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् । अथ रक्तजानां स्वरूपमाह—रक्तवाहिशिरास्थाना रक्तजा जन्तवोऽणवः ॥ ११ ॥ अपादवृत्तास्ताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्शनाः । केशादा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः ॥ १२ ॥ षट् ते कुष्ठैककर्माणः सहसौरसमातरः । पुरीषजानां स्वरूपमाह—पक्वाशये पुरीषोत्था जायन्तेऽधोविसर्पिणः ॥१३॥ वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः । तदाऽऽस्योद्गारनिश्वासविड्गन्धानुविधायिनः ॥ १४ ॥ तेषां शरीरमाह—पृथग्वृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसितासिताः । ते पञ्च नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥१५॥ सौसुरादाः सलूनाख्या लेलिहा जनयन्ति च । भ्रमः(मं) शूलं तथा छर्दिर्हृदयज्वलन-

---

१ ब. 'गुणं घृ' । २ क. 'वर्ध्मनि' । ३ ग. गुरवः । ४ ब. अपादा वृत्तताम्राश्च ।

ज्वराः(रान्)॥ १६ ॥ वैवर्ण्यमतिसारः स्यादरुचिः कृमिलक्षणम् । विड्भेदशूलविष्टम्भकार्श्यपारुष्यपाण्डुताः ॥ रोमहर्षोऽग्निसदनं गुदे कण्डूर्विमार्गगाः ॥ ७॥

इति क्रिमिनिदानम् ।

अथातः क्रिमिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

मुस्ताखु[1]पर्णीफलदारुशिग्रुक्राथः सकृष्णाकृमिशत्रुकल्कः । मार्गद्वयेनापि चिरप्रवृत्तान्कृमीन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान् ॥ १ ॥ दाडिमत्वक्कृतः क्राथस्तिलतैलेन संयुतः । त्रिदिनात्पातयत्येवं कोष्ठतः कृमिजालकम् ॥ २ ॥ खदिरः कुरजः पिचुमन्दवचात्रिकटुत्रिफलात्रिवृतासहितम् । पशुमूत्रयुतं पिब सप्तदिनं कृमिकोटिशतान्यपि हन्त्यचिरात् ॥ ३ ॥ निम्बवत्सकविडङ्गसैन्धवं रामठेन सह जन्तुनाशनम् । निम्बषट्कमजमोदकान्वितं चूर्णमेव मधुना प्रशस्यते ॥ ४ ॥ आखुकर्णीदलैः पिष्टैः पिष्टकेन च पूपकान् । भुक्त्वा सौवीरकं चानु पिबेत्कृमिहरं परम् ॥ ५ ॥ सुवर्चिकारामठपत्रिकाह्वाविडङ्गबाह्लीककणाग्निविश्वाः । यवानिकाग्रन्थिकभद्रमुस्तास्तक्रेण चूर्णं कृमिकोटिहारि ॥ ६ ॥ भल्लातको वा दध्ना च चिञ्चाम्लेन हरेत्कृमीन् । विडङ्गं पारिभद्राग्रं ब्रह्मबीजं पृथक्पिबेत् ॥ ७ ॥ मधुना कृमिनाशाय निम्बं वा हिङ्गुना युतम् । निम्बाजमोदाजन्तुघ्नं ब्रह्मबीजं सचोरकम् ॥ सहिङ्गुकं समगुडं सद्यो जन्तुविनाशनम् ॥ ८ ॥ हरीतकी चैव तथा हरिद्रा सौवर्चलं चैव समं विचूर्णितम् । इन्द्रवारुणिजलेन भावितं कीटसंघविनिवारणं परम् ॥ ९ ॥ काकुभकुसुमविडङ्गं लाङ्गलिभल्लातकं तथोशीरम् । श्रीवेष्टकसर्जरसं चन्दनमथ कुष्ठमष्टमं दद्यात् ॥ १० ॥ एष सुगन्धो धूपः सकृत्कृमीणां विनाशकः प्रोक्तः। शय्यासु मत्कुणानां शिरसि च गात्रेषु यूकानाम् ॥ ११ ॥ इति सुगन्धो धूपः। विशालायाः फलं पक्वं तप्तलो[2]हे परिक्षिपेत् । तद्धूमो दन्तलग्नश्चेत्कीटानां पातनः परः ॥ १२ ॥ अथ विडङ्गादितैलम्—सविडङ्गं च शिलया सिद्धं सुरभिजलेन कटुतैलम् । निखिला नयति विनाशं लिक्षासहिता दिनैर्यूकाः ॥ १ ॥ इति विडङ्गादितैलम् । पारदं मर्दयेन्निष्कं कृष्णधत्तूरकद्रवैः । नागवल्लीद्रवैर्वाऽथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत् ॥१॥ तद्वस्त्रं मस्तके पेष्य(पिष्ट्वा) धार्यं यामत्रयं ततः । यूकाः पतन्ति निश्चेष्टाः सलिक्षा नात्र संशयः ॥ २ ॥ चित्रकं दन्तिनीमूलं कोशातकीसमन्वितम् । कल्कं पिष्ट्वा पचेत्तैलं केशशत्रुविनाशनम् ॥ ३ ॥

---

१ ग. च. छ. 'खुकर्णी' । २ च. 'लोहोपरि क्षि' ।

अथ रसादिलेपः ।

रसेन्द्रेण समायुक्तो रसो धत्तूरपत्रजः । ताम्बूलपत्रजो वाऽपि लेपनाद्यूकनाशनः ॥ १ ॥

अथ कृमिमुद्गरो रसः ।

क्रमेण वृद्धं रसगन्धकाजमोदाविडङ्गं विषमुष्टिका च । पलाशबीजं च विचूर्णमस्य निष्कप्रमाणं मधुनाऽवलीढम् ॥ १ ॥ पिबेत्कषायं घनजं तदूर्ध्वं रसोऽयमुक्तः कृमिमुद्गराख्यः । क्रिमीन्निहन्ति क्रिमिजांश्च रोगान्संदीपयत्यग्निमयं त्रिरात्रात् ॥ २ ॥

अथ कृमिकुठारः ।

विश्वं रामठसैन्धवाग्निमरिचं पथ्या वचा गुग्गुलुर्बोलं रात्रिविडङ्गकुष्ठलशुनं गन्धः कुबेराक्षकः । इन्द्रोक्तूतपलाशबीजखदिराजाजीकणादीप्यकं सौवर्चं मधुना गुटी कृमिकुठाराह्वा रुजाजन्तुनुत् ॥ १ ॥ कृमिषु वर्ज्यान्याह—क्षीराणि मांसानि घृतानि चैव दधीनि शाकानि च पत्रवन्ति । समासतोऽम्लं मधुरान्रसांश्च कृमीञ्जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥ २ ॥ शीताम्बु मधुरं क्षारं दधिक्षीरघृतादिकम् । सौवीरं पत्रशाकांश्च वर्जयेत्कृमिवान्नरः ॥ ५ ॥

इति कृमिचिकित्सा ।

अथातः पाण्डुरोगनिदानम् ।

पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैस्त्रयः । चतुर्थः संनिपातेन पञ्चमो भक्षणान्मृदः ॥ १ ॥ व्यवायमम्लं लवणानि मद्यं मृदं दिवा स्वप्नमतीव तीक्ष्णम् । निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ २ ॥ अथ पूर्वरूपमाह—त्वक्स्फोटनिष्ठीवनगात्रसादमृद्भक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः । विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥ १ ॥ अथ वातिकमाह—विण्मूत्रनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभता । वातपाण्ड्वामये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ १ ॥ अथ पैत्तिकमाह—पीतमूत्रशकृन्नेत्रो दाहतृष्णाज्वरान्वितः । भिन्नविट्कोऽतिपीताभः पित्तपाण्ड्वामयी नरः ॥ १ ॥ अथ श्लैष्मिकमाह—कफप्रसेकश्वयथुतन्द्रालस्यातिगौरवैः । पाण्डुरोगी कफाच्छुक्लैस्त्वङ्मूत्रनयनाननैः ॥ १ ॥ अथ त्रिदोषजमाह—सर्वान्नसेविनः सर्वे दुष्टा दोषास्त्रिदोषजम् । त्रिदोषलिङ्गं कुर्वन्ति पाण्डुरोगं सुदुःसहम् ॥ १ ॥ इति चरके । ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमान्वितः । पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्त्याज्यः

---

१ च. 'ह—त्वङ्मूत्र' ।

क्षीणो हतेन्द्रियः ॥ २ ॥ अथ मृत्तिकाजन्यमाह—मृत्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः । कषाया मारुतं पित्तमूषरा मधुरा कफम् ॥ १ ॥ कोपयेन्मृद्रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं च रूक्षयेत् । पूरयत्यविपक्वैव स्रोतांसि निरुणद्ध्यपि ॥ २ ॥ इन्द्रियाणां बलं हत्वा तेजो वीर्यौजसी तथा । पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ ३ ॥ अथ मृज्जस्य लक्षणमाह—शूनाक्षिकूटगण्डभ्रूः शूनपन्नाभिमेहनः । क्रिमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं चासृक्कफान्वितम् ॥ १ ॥

अथासाध्यलक्षणमाह—

पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति । कालप्रकर्षाच्छूनाङ्गो यो वा पीतानि पश्यति ॥ १ ॥ बद्धाल्पविट्सहरितं सकफं योऽतिसार्यते । दीनः श्वेतातिदिग्धाङ्गश्छर्दिमूर्छातृषान्वितः । स नास्त्यमृक्क्षयाद्यस्तु पाण्डुश्वेतत्वमाप्नुयात् ॥ २ ॥ अन्यच्च—पाण्डुदन्तनखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् । पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ १ ॥ अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं म्लानं तथाऽन्तेषु च मध्यशूनम् । गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यं तमसंज्ञकल्पम् । विवर्जयेत्पाण्डुकिनं यशोर्थी तथाऽतिसारज्वरपीडितं च ॥ २ ॥ कामलाकारणमाह—पाण्डुरोगी च योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते । तस्य पित्तमसृङ्मांसं दग्ध्वा रोगाय कल्पते ॥ १ ॥

अथ कामलास्वरूपमाह—

हारिद्रनेत्रः स भृशं हारिद्रत्वङ्नखाननः । रक्तपीतशकृन्मूत्रो भेकवर्णो हतेन्द्रियः ॥ १ ॥ दाहाविपाकदौर्बल्यसदनारुचिकर्शितः । कामला बहुपित्तैषा कोष्ठशाखाश्रया मता ॥ २ ॥ कालान्तरात्खरीभूता कृच्छ्रा स्यात्कुम्भकामला । कृष्णपीतशकृन्नेत्रो भृशं शूनश्च मानवः ॥ ३ ॥ सरक्ताक्षिमुखच्छर्दिविण्मूत्रो यश्च ताम्यति । दाहारुचितृडानाहतन्द्रामोहसमन्वितः । नष्टाग्निसंज्ञः क्षिप्रं हि कामलावान्विपद्यते ॥ ४ ॥ छर्द्यरोचकहृल्लासज्वरक्लमानिपीडितः । नश्यति श्वासकासार्तो विड्भेदी कुम्भकामली ॥ ५ ॥

अथ पाण्डुरोगावस्थायां हलीमकमाह—

यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्धारीतश्यावपीतकः । बलोत्साहक्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च सादस्तृष्णारुचिर्भ्रमः ॥ १ ॥ हलीमकं तदा तस्य विद्यादनिलपित्ततः । पाण्डुरुकामलाकुम्भकामला च हलीमकम्

---

१ च. °कृन्मूत्रो । २ च. °श्च श्वासतृष्णा° ।

॥ २ ॥ संतापो भिन्नवर्चस्त्वं बहिरन्तश्च पीतता । पाण्डुता नेत्रयोर्यस्य पानकीलक्षणं भवेत् ॥ ३ ॥ इति पाण्डुरोगकामलाहलीमकनिदानम् ।

अथातः पाण्डुरोगचिकित्सा ।

साध्यं च पाण्ड्वामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्ध्वमधश्च शुद्धम् । संपादयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णमयप्रयोगैः ॥ १ ॥ पिबेद्घृतं वा रजनीविपक्वं यत्त्रैफलं तैल्वकमेकमेव । विरेचनद्रव्यकृतं पिबेद्वा योगांश्च वैरेचनिकान्घृतेन ॥ २ ॥ विधिः स्निग्धोऽत्र वातोत्थे तिक्तः शीतश्च पैत्तिके । श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णः कार्यो मिश्रस्तु मिश्रजे ॥ ३ ॥ द्विपञ्चमूलीकथितं सविश्वं कफात्मके पाण्डुगदे पिबेत्तम् । ज्वरेऽतिसारे श्वयथौ ग्रहण्यां कासेऽरुचौ कण्ठहृदामयेषु ॥ ४ ॥ फलत्रिकामृतावासातिक्ताभूनिम्बनिम्बजः । क्वाथः क्षौद्रयुतो हन्यात्पाण्डुरोगं सकामलम् ॥ ५ ॥ पुनर्नवानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः । सर्वाङ्गशोफोदरपाण्डुरोगस्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥ ६ ॥

अथ नवायसचूर्णम् ।

त्र्यूषणत्रिफलामुस्ताविडङ्गदहनाः समाः । नवायोरजसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । भक्षयेत्पाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शःकामलापहम् ॥ १ ॥ इति नवायसचूर्णम् । लोहपात्रस्थितं क्षीरं सप्ताहं पथ्यभोजनः । पिबेत्पाण्ड्वामयी शोषी ग्रहणीदोषपीडितः ॥ १ ॥ दग्ध्वाऽक्षकाष्ठैर्मलमायसं तु गोमूत्रनिर्वापितसप्तवारम् । विचूर्ण्य लीढं मधुना चिरेण तक्रेण वा पाण्डुगदं निहन्यात् ॥ इति वीरसिंहावलोकतः । अतिशुद्धमयोभस्म मधुक्षौद्रयुतं लिहेत् । पाण्डुरोगस्य नाशाय कामलानां च सर्वशः ॥ १ ॥ नागरं लोहचूर्णं वा कृष्णां पथ्यामथाश्मजम् । गुग्गुलुं वाऽथ मूत्रेण कफपाण्ड्वामयी पिबेत् ॥ २ ॥ शिलाजतु क्षौद्रविडङ्गसर्पिर्लोहाभयाशर्करया समाक्षम् । आपूर्यते दुर्बलदेहधारी त्रिपञ्चरात्रेण यथा शशाङ्कः ॥ ३ ॥ वृन्दात् । अयस्तिलत्र्यूषणकोलभागैः सर्वैः समं माक्षिकधातुचूर्णम् । तैर्मोदकः क्षौद्रयुतोऽनुतक्रः पाण्ड्वामये दूरगतेऽपि शस्तः ॥ १ ॥

अथ मण्डूरवटकाः ।

सुराब्ददार्वीकटुषट्कतार्प्यवेल्लं वरा चेति समांशचूर्णम् । मण्डूरभागद्वयमष्टमूत्रे पक्त्वा गवां तक्रसमं च योज्यम् ॥ १ ॥ कामलापाण्डुमेहार्शःशोथकुष्ठकफामयान् । ऊरुस्तम्भमजीर्णं च प्लीहानं नाशयन्ति च ॥ २ ॥ इति रत्नप्रदीपात् ।

---

१ च. 'कतोयं वे' ।

अथ मण्डूरवज्रवटकः ।

पञ्चकोलं समरिचं देवदारु फलत्रिकम् । विडङ्गमुस्तायुक्ताश्च भागास्त्रिपलसंमिताः ॥ १ ॥ यावन्त्येतानि चूर्णानि मण्डूरं द्विगुणं ततः । पक्त्वाऽष्टगुणिते मूत्रे तद्घनीभूतमुद्धरेत् ॥ २ ॥ ततोऽक्षमात्रान्वटकान्पिबेत्तक्रेण तक्रभुक् । पाण्डुरोगं जयेत्तद्वन्मन्दाग्नित्वमरोचकम् ॥ ३ ॥ मण्डूरवज्रवटको रोगानीकप्रभेदनः । अर्शांसि ग्रहणीं शोफमूरुस्तम्भं हलीमकम् । कृमीन्प्लीहानमुदरं गलरोगं च नाशयेत् ॥ ४ ॥ इति वृन्दात् ।

अथ मण्डूरलवणम् ।

कृत्वाऽग्निवर्णं मलमायसं तु मूत्रेऽभिषिञ्चेद्[१]बहुशो गवां च । तत्रैव सिन्धूत्थसमं विपाच्यं निरुद्धधूमं च विभीतकाग्नौ ॥ १ ॥ तक्रेण पीतं मधुनाऽथवाऽपि विभीतकाख्यं लवणं प्रयुक्तम् । पाण्ड्वामयिभ्यो हितमेतदस्मात्पाण्ड्वामयघ्नं न हि किंचिदन्यत् ॥ २ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ।

अथ मधुमण्डूरः ।

गृहीत्वा[२] भिषक्प्रस्थमण्डूरभागं शृते त्रैफले मर्दयित्वा च यामम् । पुटे पाचयेद्यामयुग्मं कृशानौ पुटानीह देयानि चन्द्राक्षिवारम् ॥ १ ॥ तथा धेनुमूत्रे कुमारीरसे च विधेयश्च पञ्चामृते योगराजः । भवेत्सिन्धुनागैः पुटैः सिद्धिदोऽयमचिन्त्यप्रभावश्च मण्डूर एषः ॥ २ ॥ मधुमण्डुर एष कणामधुना चिरपाण्डुगदं ननु हेममितः । जनको रुधिरस्य निहन्ति परं विविधार्तिहरस्त्वनुपानबलैः ॥ ३ ॥

अथ मण्डूराद्योऽरिष्टः ।

मण्डूरस्य तु शुद्धस्य तुलार्धं परिकीर्तितम् । तद्वल्लोहस्य पत्राणि तिलोत्सेधप्रमाणतः ॥ १ ॥ पुराणगुडपञ्चाशत्कोलप्रस्थत्रयं तथा । निकुम्भचित्रकाभ्यां च पले द्वे द्वे सुचूर्णिते ॥ २ ॥ पिप्पलीनां विडङ्गानां कुडवं कुडवं पृथक् । त्रींश्चापि त्रिफलाप्रस्थाञ्जलद्रोणे समावपेत् ॥ ३ ॥ अर्धमासस्थितो धान्ये पेयोऽरिष्टः प्रमाणतः । दोषानुभयतःस्राव्य पाण्डुरोगं नियच्छति ॥ ४ ॥ कृमीनर्शांसि कुष्ठं च कासश्वासकफामयान् । एषोऽरिष्टस्तु मण्डूरः सर्वपाण्ड्वामयापहः ॥ ५ ॥

अथ गदनिग्रहान्मण्डूराद्योऽरिष्टः ।

रेचनं कामलार्तस्य स्निग्धस्याऽऽदौ प्रयोजयेत् । ततः प्रशमनी कार्या क्रिया

---

१ च. 'त्रे निषि' । २ क. ग. 'त्वा प्रथक्प्र' ।

वैद्येन जानता ॥ १ ॥ पाण्डुरोगक्रियां सद्यो योजयेच्च हलीमके । मलानुसरणं दृष्ट्वा साऽपि कार्या भिषग्वरैः ॥ २ ॥ हरिद्रात्रिफलानिम्बबलामधुकसाधितम् । सक्षीरं माहिषं सर्पिः कामलापहमुत्तमम् ॥ ३ ॥ त्रिफलाया गुडूच्या वा दार्व्या निम्बस्य वा रसम् । प्रातर्मधुयुतं वैद्यः कामलार्ताय योजयेत् ॥ ४ ॥ दार्वीसत्रिफलाव्योषविडङ्गानयसो रजः । मधुसर्पिर्युतं लिह्यात्कामलापाण्डुरोगवान् ॥ ५ ॥ अयोरजो व्योषविडङ्गचूर्णं लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा । सशर्करां कामलिनां त्रिभण्डी[1] हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ॥ ६ ॥ धात्रीलोहरजोव्योषनिशाक्षौद्रं सशर्करम् । लीढं निवारयत्याशु कामलामुद्धतामपि ॥ ७ ॥ लोहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफलां कटुरोहिणीम् । प्रलिह्य मधुसर्पिर्भ्यां कामलार्तः सुखी भवेत् ॥ ८ ॥ व्योषाग्निवेल्लत्रिफलामुस्तैस्तुल्यमयोरजः । चूर्णितं तक्रमध्वाज्यकोष्णतोयोपयोजितम् ॥ ९ ॥ कामलापाण्डुहृद्रोगकुष्ठार्शोमेहनाशनम् । तुल्यं वाऽयोरजः पथ्यां हरिद्रां क्षौद्रसर्पिषा ॥ १० ॥ चूर्णितां कामली लिह्याद्गुडक्षौद्रेण वाऽभयाम् । एलाजीरकभूधात्रीसितागव्येन भावयेत् ॥ ११ ॥ प्रातः संसेवनं कुर्यात्कामलानाशनं परम् । निशाचूर्णं कर्षमितं दध्नः पलमितं तथा ॥ १२ ॥ प्रातः संसेवनं कुर्यात्कामलानाशनं परम् । अर्कमूलं हरेन्नस्यात्कामलां तण्डुलोदकैः ॥ १३ ॥ अञ्जनं कामलार्तस्य द्रोणपुष्पीरसस्य तु । निशागैरिकधात्रीणां चूर्णं चोपरि लेपयेत् ॥ १४ ॥ गोदुग्धेन विशालाया मुनिसंख्यादलानि तु । जीरकेण युतं पेय्यं रसमेकं पलं पिबेत् ॥ १५ ॥ अथवा तज्जटाद्रावं कर्षार्धं दुग्धमिश्रितम् । पाययेत्तु प्रतिदिनमेवमेतद्दिनत्रयम् ॥ १६ ॥ घृतदुग्धौदनं पथ्यं कुर्याद्वै लवणं विना । कामलां नाशयत्याशु वायुरभ्रं हरेद्यथा ॥ १७ ॥

अथ घृतानि ।

अथ गुडूचीघृतम्—गुडूचीस्वरसे सर्पिः सक्षीरं माहिषं घृतम् । चतुर्गुणेन पयसा पाययेत्तद्धलीमके ॥ १ ॥ इति गुडूचीघृतम् । व्योषं विल्वं द्विरजनी त्रिफला द्विःपुनर्नवम् । मुस्ता अयोरजः पाठा विडङ्गं देवदारु च ॥ १ ॥ वृश्चिकाली च भार्ङ्गी च सक्षीरैस्तैर्घृतं शुभम् । सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्मृत्तिकाकृतान् ॥ २ ॥ इति व्योषादिघृतम् ।

अथाऽऽमलक्यवलेहः ।

रसमामलकानां तु संशुद्धं यन्त्रपीडितम् । द्रोणं पचेच्च मृद्वग्नौ तत्र चेमानि

---

[1] ख. त्रिभङ्गा ।

दापयेत् ॥ १ ॥ चूर्णितं पिप्पलीप्रस्थं मधुकं द्विपलं तथा । प्रस्थं गोस्तनिकायाश्च द्राक्षायाः किल पेषितम् ॥ २ ॥ शृङ्गवेरपले द्वे तु तुगाक्षीर्याः पलद्वयम् । तुलार्धं शर्करायाश्च घनीभूतं समुद्धरेत् ॥ ३ ॥ मधुप्रस्थसमायुक्तं लेहयेत्पलसंमितम् । हलीमकं कामलां च पाण्डुत्वं चापकर्षति ॥ ४ ॥

इत्यामलक्यवलेहः ।

अथ त्रिफलाद्यवलेहः ।

त्रिफलायास्त्रयो भागास्त्रयस्त्रिकटुकस्य च । भागाश्चित्रकमूलस्य विडङ्गानां तथैव च ॥ १ ॥ पञ्चाश्मजतुनो भागास्तथा रूप्यमलस्य च । माक्षिकस्य च शुद्धस्य लोहस्य रजसस्तथा ॥ २ ॥ अष्टौ भागाः सितायास्तु तत्सर्वं मधुसंयुतम् । श्लक्ष्णचूर्णं सुसंस्थाप्यमायसे भाजने शुभे ॥ ३ ॥ उदुम्बरसमां मात्रां ततः खादेद्यथाग्निना । दिने दिने प्रयोक्तव्यं जीर्णे भोज्यं यथेप्सितम् ॥ ४ ॥ वर्जयित्वा कुलत्थांस्तु काकमाचीकपोतकान् । पाण्डुरोगं विषं कासं यक्ष्माणं विषमज्वरम् ॥ ५ ॥ कुष्ठान्यजीर्णकं मेहं श्वासं शोफमरोचकम् । विशेषाद्धन्त्यपस्मारं कामलां गुदजानि च ॥ ६ ॥ इति त्रिफलाद्यवलेहो योगतरङ्गिण्याः । अथ हंसमण्डूरः—मण्डूरं चूर्णयेच्छ्लक्ष्णं गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् । पञ्चकोलं देवदारु मुस्ता व्योषफलत्रयम् ॥ १ ॥ विडङ्गं स्यात्प्रतिपलं पाकान्ते चूर्णितं क्षिपेत् । भक्षयेत्कर्षमात्रं च तक्रे तक्रं च भोजने ॥ २ ॥ पाण्डुशोफं हलीमं च ऊरुस्तम्भं च कामलाम् । अर्शांसि हन्ति नो चित्रं हंसमण्डूरको ह्ययम् ॥ ३ ॥

अथ मदेभसिंहसूतो रसः ।

काश्यपग्रन्थे—रसगन्धवराटताम्रशङ्खं विषवङ्गाभ्रककान्ततीक्ष्णमुण्डम् । अहिहिङ्गुलटङ्कणं समांशं सकलैः स्यात्त्रिगुणं पुराणकिट्टम् ॥१॥ पशुमूत्रविशोधितं सुभृष्टा(ज्ज्य) त्रिफलाभृङ्गमथाऽऽर्द्रकोत्थनीरैः[1] । सुविशोष्य[2] वरामृतालिवासास्वरसैरष्टगुणैः पुनर्नवोत्थैः ॥ २ ॥ पृथगग्निकृतं घनं विपाच्यं गुलिका गुञ्जमिता निजानुपानैः । ज्वरपाण्डुतृषास्रपैत्यगुल्मक्षयकासस्वरमग्निसादमूर्छाम् ॥ ३ ॥ पवनादिषु दुस्तराष्टरोगान्सकलं पित्तहरं मदावृतं च । बहुना किमसौ यथार्थनामा सकलव्याधिहरो मदेभसिंहः ॥ ४ ॥ इति मदेभसिंहः ॥

अथ त्रैलोक्यनाथरसः ।

पलानि चत्वारि रसस्य पञ्च गन्धस्य सत्त्वस्य गुडूचिकायाः । व्योषस्य

---

१ च. °मिसृतं । २ च. विपाच्य ।

चूर्णस्य च शाल्मल्याः सशाल्मलस्येह पलत्रयं स्यात् ॥ १ ॥ पृथक्पृथक्ष-ड्गगनस्य चाष्टौ लोहस्य सर्वं त्रिफलाजलेन । घृष्टं चतुष्षष्टिमितं तदर्धाः स्युर्भावना मार्कवजद्रवस्य ॥ २ ॥ शिग्रूत्थनीरेण च षोडशाष्टौ तथा नलोत्थां-द्गृहकन्यकायाः । आर्द्रद्रवस्येति रसोऽयमुक्तः पाण्डुक्षयश्वासगदादिहर्ता ॥ क्षौद्रेण वा शर्करया घृतेन कर्षार्धमेतस्य भजेत्प्रयत्नात् ॥ ३ ॥

इति रसरत्नप्रदीपात् ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

यवगोधूमशाल्यन्नं रसैर्जाङ्गलजैः शुभैः । मुद्गाढकमसूराद्यैः पाण्डौ भोजन-मिष्यते ॥ १ ॥ वह्निमातपमायासमन्नपानं च पित्तलम् । मैथुनं क्रोधमध्वानं पाण्डुरोगी सदा त्यजेत् ॥ २ ॥ इति पाण्डुकामलाहलीमकचिकित्सा समाप्ता।

अथ रक्तपित्तनिदानम् ।

घर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः । तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटु-भिरेव च ॥ १ ॥ कोद्रवोद्दालकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः । पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥ २ ॥ ततः प्रवर्तते रक्तमूर्ध्वं चाधो द्विधाऽपि वा । आमाशयाद्व्रजेदूर्ध्वमधः पक्वाशयाद्व्रजेत् ॥ ३ ॥ विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्तते । ऊर्ध्वं कर्णाक्षिनासास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥ कुपितं रोमकूपैस्तु समस्तैस्तत्प्रवर्तते । श्लैष्मिकमाह—केचिच्च यकृतः प्लीह्नः प्रवदन्त्य-सृजो गतिम् ॥ ५ ॥ सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः । लोहगन्धिश्च निःश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति ॥ ६ ॥ वातिकमाह—सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफात्मकम् । श्यावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥७॥ पैत्तिकमाह—रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसंनिभम् । मेचकागारधूमाभम-ञ्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ ८ ॥ सांनिपातिकमाह—संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गा-त्सांनिपातिकम् । ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ॥ ९ ॥ द्विमार्गं कफ-वाताभ्यामुभाभ्यामनुवर्तते । ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ॥१०॥ रूक्षाद्यभ्यासतो दुष्टो रसो रक्तं प्रदूषयेत् । एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ॥ ११ ॥ रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्र-वम् । एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ॥ १२ ॥ त्रिदोष-जमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यान-श्नतश्च यत् ॥ १३ ॥ दौर्बल्यं श्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्छे

१ ग. 'त्यादहिक' । २ च. 'लिङ्गं सां' ।

भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा । तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनत्वं भक्तद्वेषाविपाकौ विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥ १४ ॥ मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत्कर्दमाम्भोनिभं वा मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि रावा पक्वजम्बूफलाभम् । यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकुणपं यत्र चोक्ता विकारास्तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥१५॥ येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः । पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तस्यासाध्यमसंशयम् ॥ १६ ॥ लोहितं छर्दयेद्यस्तु सततं लोहितेक्षणः । लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपैत्तिकः ॥ १७ ॥

इति रक्तपित्तनिदानम् ।

अथातो रक्तपित्तचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

पित्तास्रं स्तम्भयेन्नाऽऽदौ प्रवृत्तं[1] बलिनश्च्युतम् । हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मोदरादिकृत् ॥ १ ॥ क्षीणमांसबलं बालं वृद्धं शोषानुबन्धिनम् । अवाम्यमविरेच्यं च शमनीयैरुपाचरेत् ॥ २ ॥ अतिप्रवृद्धदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः । अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वगे रेचनं पूर्वमधोगे वमनं हितम् । आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाऽथवा ॥ ४ ॥ विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् । मुस्तेन्द्रयवयष्ट्याह्वमदनाढ्यं पयो मधु ॥ ५ ॥ शिशिरं वमनं योज्यं रक्तपित्तहरं परम् । वृन्दात् । द्राक्षा मधुककाश्मर्यसितायुक्तं विरेचनम् ॥ ६ ॥ यष्टीमधुकसंयुक्तं सक्षौद्रं वमनं हितम् । शालिपर्ण्यादिना सिद्धा पेया पूर्वमधोगमे ॥ रक्तातिसारहन्ता च योज्यो विधिरशेषतः ॥ ७ ॥ पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः सतीनयूषाश्च सशालिषष्टिकाः । हितानि चैतानि च रक्तपित्ते चान्यान्यपि स्युः किल पित्तहानि ॥ ८ ॥ शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः । श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥ ९ ॥ मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढकीफलाः । प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥ १० ॥ दाडिमामलकं विल्वानम्लार्थे चापि दापयेत्[2] । पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ॥ ११ ॥ शाकार्थे शाककाम्यानां[3] तण्डुलीयादयो हिताः । पारावतकपोतांश्च लावान्रक्ताक्षवर्तकान् ॥ १२ ॥ शशान्कपिञ्जलानेणान्हरिणान्कालपुच्छकान् । रक्तपित्तहरान्विद्याद्रसं तेषां प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥ ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान्ससैन्धवान् । कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ॥ १४ ॥ पथ्यं सतीनयूषेण ससितैर्लाजस-

---

१ ग. छ. 'त्तं बिलिनोऽ(ष्ट)तम् । २ ख. 'चयेत् । ३ क. शाकसात्म्यानां ।

कृमिः। जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः ॥ १५ ॥ शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणायसशर्करम्। तर्पणं सघृतं क्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत्काले पीतं व्यपोहति। ह्रीबेरचन्दनोशीरमुस्तपर्पटकैः शृतम्। केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ १७ ॥ पयः सिताढ्यं शृतशीतमाजं गव्यं पयो वा प्रसमीक्ष्य वह्निम्। यष्टीमधूकार्जुनभावनीयं द्राक्षावलागोक्षुरकैः शृतं वा ॥ १८ ॥ द्राक्षया फलिनीभिर्वा बलया नागरेण वा। श्वदंष्ट्रया शतावर्या रक्तजित्साधितं पयः ॥ १९ ॥ शृतेनाऽऽजेन पयसा [1]संपिष्टं कुङ्कुमं पिबेत्। ऊर्ध्वरक्तविनाशाय तेनैवा[2]ऽऽज्येन भोजनम् ॥ २० ॥ यष्टीमधुसमायुक्तं क्षीरं संक्वाथ्य शीतलम्। शर्करामधुसंमिश्रं रक्तपित्तापहं पिबेत् ॥ २१ ॥ क्षीरेण लाक्षामधुमिश्रितेन प्रपीय जीर्णे पयसाऽनुमद्यम्। सद्यो निहन्याद्रुधिरं क्षतोत्थं कान्तार्जुनानामथवाऽपि कल्कः ॥ २२ ॥ कल्कं मधूकत्रिफलार्जुनानां निशि स्थितं लोहमये सुपात्रे। साज्यं विलिह्याशु पिबेत्सुशीतं सशर्करं छागपयः क्षतार्तः ॥ २३ ॥ वृषपत्राणि निष्पीड्य रसं समधुशर्करम्। अनेन प्रशमं याति रक्तपित्तं [3]सुदारुणम् ॥ २४ ॥ मध्वाटरूषकरसौ यदि तुल्यभागौ कृत्वा नरः पिबति पुण्यतरः प्रभाते। तद्रक्तपित्तमतिदारुणमप्यवश्यमाशु प्रशाम्यति जलै[4]रिव वह्निपुञ्जः ॥ २५ ॥ इति राजमार्तण्डात्। आटरूषकनिर्यूहः प्रियङ्गुमृत्तिकाञ्जने। विनीय लोध्रं सक्षौद्रं रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ २६ ॥ पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाको रसो [5]हिमः। मधुयुक्तो जयेद्रक्तपित्तकासज्वरक्षयान् ॥ २७ ॥ इति वासापुटपाकः। वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च। रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ २८ ॥ वासाकषायोत्पलमृत्प्रियङ्गुलोध्राञ्जनाम्भोरुहकेसराणि। पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्याद्रिपत्तासृजो वेगमुदीर्णमाशु ॥ २९ ॥ आटरूपकमृद्वीकापथ्याक्काथः सशर्करः। क्षौद्राढ्यः कसनश्वासरक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ३० ॥ मुद्गाः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन। बलाजले पर्युषितः कषायः स रक्तपित्तं शमयत्युदीर्णम् ॥ ३१ ॥ ह्रीबेरं धान्यकं शुण्ठी चन्दनं मधुयष्टिका। वृषोशीरयुतः क्काथः शर्करामधुयोजितः ॥ ३२ ॥ रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा। उशीरं चन्दनं पाठा द्राक्षा मधुकपिप्पली ॥ ३३ ॥ सक्षौद्रं पाययेत्क्काथं रक्तपित्तं हरेद्ध्रुवम्। अमृता मधुकं चैव खर्जूरं गजपिप्पली ॥ ३४ ॥ क्काथः क्षौद्रयुतो ह्येष रक्तपित्तविकारनुत्। चन्दनेन्द्रयवौ पाठा कटुका सदुरालभा ॥ ३५ ॥ गुडूची

१ ख. सपिष्टं। २ च. °वाऽऽजेन। ३ च. छ. सुदारणम्। ४ च. °अनैः। वि°। ५ च. हितः।

वालुकं लोध्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् । कफान्वितं जयेद्रक्तं तृष्णाकासज्वरापहम्
॥ ३६ ॥ शतावरी बला रास्ना काश्मर्यं सपरूषकम् । पाययेद्रक्तपित्तघ्नं सद्यः
शूलहरं परम् ॥ ३७ ॥ त्रिफलाकृतमालभवं क्वथनं सितया मधुना मिलितं
हरति । ननु शोणितपित्तरुजं विविधां घनदाहकपित्तजशूलदरम् ॥ ३८ ॥
अतसीकुसुमसमङ्गावटप्ररोहास्तृणाम्भसा पीताः । साधयति रक्तपित्तं यदि भुङ्क्ते
मुद्गयूषेण ॥ ३९ ॥ पक्वोदुम्बरकाश्मर्यपथ्याखर्जूरगोस्तनी । मधुना घ्न(ह)न्ति
संलीढा रक्तपित्तं पृथक्पृथक् ॥ ४० ॥ वासकस्वरसैः पथ्या सप्तधा परि-
भाविता । कृष्णा वा मधुना लीढा रक्तपित्तं दृढं जयेत् ॥ ४१ ॥ द्रवेण
यावता द्रव्यमेकीभूयाऽऽर्द्रतां व्रजेत् । तावत्प्रमाणं निर्दिष्टं भिषग्भिर्भावनाविधौ
॥ ४२ ॥ अभया मधुसंयुक्ता पाचनी दीपनी मता । श्लेष्माणं रक्तपित्तं च
हन्ति शूलातिसारजित् ॥ ४३ ॥ लोहगन्धनिभः श्वास उद्गारे रक्तगन्धिनि ।
मृद्वीकोषणमात्रां तु खादेद्द्विगुणशर्कराम् ॥ ४४ ॥ उशीरकालीयकरोध्रपद्मकं
प्रियङ्गुका कट्फलशङ्खगैरिकाः । पृथक्पृथक्चन्दनतुल्यभागिकाः सशर्करास्त-
ण्डुलधावनप्लुताः ॥ ४५ ॥ रक्तं च पित्तं तमकं पिपासां दाहं च पीताः
शमयन्ति सद्यः ॥ ४६ ॥ पलाशकल्कक्वाथो वा सुशीतः शर्करान्वितः ।
पिबेद्वा मधुसर्पिर्भ्यां गवाश्वशकृतो रसम् ॥ ४७ ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते
लिह्यात्पारावतं शकृत् । अतिनिःसृतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ ४८ ॥
खदिरस्य प्रियङ्गूणां कोविदारस्य शाल्मलेः । पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्याद्वा
रक्तपित्तनुत् ॥ ४९ ॥ अश्वत्थपत्राग्ररसात्षडंशो बोलोऽथ तस्माद्द्विगुणं मधु
स्यात् । रक्तप्रवाहं हृदयस्थितं वा वातो यथाऽभ्रं हरते तथैव ॥ ५० ॥
मूलानि पुष्पाणि च मातुलुङ्ग्याः समं पिबेत्तण्डुलधावनेन । घ्राणप्रवृत्ते जल-
माशु देयं सशर्करं नासिकयोः पयो वा । द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिबेद्वा सशर्करं
त्विक्षुरसं हितं वा ॥ ५१ ॥ उदुम्बराणि पक्वानि गुडेन मधुनाऽपि वा ।
उपयुक्तानि निघ्नन्ति नासारक्तं नृणां ध्रुवम् ॥ ५२ ॥ नस्यदाडिमपुष्पोत्थो
रसो दूर्वाभवोऽथवा । आम्रास्थिजः पलाण्डोर्वा नासिकास्रुतरक्तजित् ॥५३॥
हरीतकी दाडिमपुष्पदूर्वा लाक्षारसो नस्यविधानयोगात् । निवारयत्येव
चिरप्रवृत्तमप्याशु नासान्तरशोणितौघम् ॥ ५४ ॥ नासाप्रवृत्तरुधिरं घृतभृष्टं
श्लक्ष्णपिष्टमामलकम् । सेतुरिव रुधिरवेगं रुणद्धि मूर्ध्नि प्रलेपेन ॥ ५५ ॥
प्रियङ्गुमृत्तिकालोध्रमञ्जनं चेति चूर्णयेत् । तच्चूर्णं योजयेत्तत्र नस्ये क्षौद्रस-
मन्वितम् ॥ ५६ ॥ नासिकामुखपायुभ्यो योनिमेढ्राच्च वेगितम् । रक्तपित्त-
स्रवं हन्ति सिद्ध एष प्रयोगराट् ॥ ५७ ॥ यत्र शस्त्रक्षते चैव रक्तं तिष्ठति

---

१ च. रसे ।

वेगितम् । तदप्यनेन चूर्णेन तिष्ठत्येवावचूर्णितम् । मेढ्रतोऽतिप्रवृत्तेऽस्ते बस्तिरुत्तर इष्यते ॥ ५८ ॥

अथ दूर्वाद्यं घृतम् ।

दूर्वामुत्पलकिञ्जल्कं मञ्जिष्ठां सैलवालुकाम् । शिवालोध्रमुशीरं च मुस्ताचन्दनपद्मकैः ॥ १ ॥ विपचेत्कार्षिकैः कल्कैर्घृतप्रस्थं सुखाग्निना । तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् ॥ २ ॥ तत्पानाद्वमतो रक्तं नावनं नासिकागतम्[1] । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेच्च तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् ॥ ३ ॥ चक्षुःस्राविणि[2] रक्ते च पूरयेत्तेन चक्षुषी । मेढ्रपायुप्रवृत्तेषु बस्तिकर्म प्रकारयेत् । रोमकूपप्रवृत्ते च तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥ इति दूर्वाद्यं घृतम् ।

अथ वासादिघृतम् ।

वासां सशाखां सदलां समूलां कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः । प्रदाय कल्कं विपचेद्घृतं च सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥१॥ इति वासादिघृतम् । घ्राणस्य कोविदारस्य वृषस्य ककुभस्य च । कल्काढ्यत्वात्पुष्पकल्कं प्रस्थे पलचतुष्टयम् ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । सनास्यकोविदारस्य वृषस्य कुसुमस्य च । कल्काढ्यत्वात्प्रशंसन्ति पुष्पकल्कं चतुष्पलम् ॥३॥ इति योगतरङ्गिण्याः ।

अथ शतावरीघृतम् ।

शतावरी दाडिमतिन्तिडीकं काकोलिकन्दं मधुकं विदारी । पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य पचेद्घृतं क्षीरचतुर्गुणं तत् । कासज्वरोन्मादविबन्धशूलं तद्रक्तपित्तं विविधं निहन्ति ॥ १ ॥ इति शतावरीघृतम् ।

अथ चन्दनादिचूर्णम् ।

चन्दनं नलदं लोध्रमुशीरं पद्मकेसरम् । नागपुष्पं च बिल्वं च भद्रमुस्तं सशर्करम् ॥ १ ॥ ह्रीबेरं चैव पाठा च कुटजोत्पलमेव च । शृङ्गबेरं सातिविषा धातकी सरसाञ्जनम् ॥ २ ॥ आम्रास्थिजम्बुसारास्थि तथा मोचरसोऽपि च । नीलोत्पलं समङ्गा च सूक्ष्मैला दाडिमत्वचः ॥ ३ ॥ चतुर्विंशतिरेतानि समभागानि कारयेत् । तण्डुलोदकसंयुक्तं मधुना सह योजयेत् ॥ ४ ॥ योगं लोहितपित्तानामर्शसां गारिणां तथा । मूर्छामदोपसृष्टानां तृष्णार्तानां प्रदापयेत् ॥ ५ ॥ अतिसारं तथा छर्दिं स्त्रीणां चापि रजोग्रहे । प्रच्युतानां च गर्भाणां स्थापनं परमिष्यते । अश्विनोः संमतो योगो रक्तपित्तनिबर्हणः ॥ ६ ॥ इति चन्दनादिचूर्णम् ॥

---

१ च. नावनान्नासिकागतम् । २ च. चक्षुर्भ्यां निर्गते र' ।

अथैलादिगुटिका ।

एला पत्रत्वचा द्राक्षा पिप्पल्यर्धपलं तथा । शिलामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १ ॥ संचूर्ण्य मधुना युक्तां गुटिकां संप्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेत्तां दिने दिने ॥ २ ॥ कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्छां मदं भ्रमम् । रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ३ ॥ शोषं प्लीहोर्ध्ववातं च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् । गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥ ४ ॥ इत्येलादिगुटिका ॥

अथ कूष्माण्डावलेहः ।

कूष्माण्डकात्पलशतं सुस्विन्नं निष्कुलीकृतम् । पचेत्तप्ते घृतप्रस्थे पात्रे ताम्रमये दृढे ॥ १ ॥ यदा मधुनिभः पाकस्तदा खण्डशतं न्यसेत् । पिप्पली शृङ्गबेरं च द्वे पले जीरकस्य च । त्वगेलापत्रमरिचधान्यकानां पलार्धकम् । न्यसेच्चूर्णीकृतं तत्र दर्व्या तं घट्टयेत्ततः ॥ ३ ॥ लेहीभूते सुशीते च दद्यात्क्षौद्रं घृतार्धकम् । क्षौद्रार्धकां सितां केचिद्द्राक्षां केचित्सितार्धकाम् ॥ ४ ॥ द्राक्षार्धानि लवङ्गानि कर्षं कर्पूरकं क्षिपेत् । तद्यथाग्निबलं खादेद्रक्तपित्तक्षतक्षयी ॥ ५ ॥ कासश्वासतमश्छर्दितृष्णाज्वरनिपीडितः । वृष्यं पुनर्नवकरं बलवर्णप्रसाधनम् ॥ ६ ॥ उरस्संधानकरणं बृंहणं स्वरबोधनम् । अश्विभ्यां निर्मितं श्रेष्ठं कूष्माण्डकरसायनम् ॥ ७ ॥ इति कूष्माण्डावलेहः ॥

अथ कूष्माण्डखलः[१] ।

खण्डकामलकान्मूत्राद्रसप्रस्थद्वयोन्मितः । खण्डकूष्माण्डके कंसः स्विन्नकूष्माण्डकद्रवात्[२] ॥ १ ॥ अन्यत्र खण्डकूष्माण्डे संमतः सकलो रसः । पञ्चाशच्च पलं स्विन्नं कूष्माण्डात्प्रस्थमाज्यतः[३] ॥ २ ॥ पक्कं पलशतं खण्डं वासाक्काथाढके पचेत् । शिवा धात्री घनं भार्गी त्रिसुगन्धैश्च कार्षिकैः ॥ ३ ॥ तालीमविश्वधान्याकमरीचैश्च पलांशकैः । पिप्पलीकुडवं चैव मधुना सह दापयेत् ॥ ४ ॥ कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां रक्तपित्तं हलीमकम् । हृद्रोगमम्लपित्तं च पीनसं च व्यपोहति ॥ ५ ॥ इति कूष्माण्डखलः ।

अथ वासाखण्डः ।

तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥ १ ॥ चूर्णानामभयानां तु खण्डं शतपलं तथा । शीतीभूते निदध्यात्तु क्षौद्रस्याष्टौ पलानि च ॥ २ ॥ वंशोद्भवा च चत्वारि पिप्पली द्विपलं

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. खण्डकूष्माण्डः । २ च. °ण्डकात्कं । ३ च. °ष्माण्डात्संम° ।

तथा । चातुर्जातपलं त्वेकं चूर्णितं तत्र दापयेत् ॥ ३ ॥ रक्तपित्तं निहन्त्याशु कासं श्वासं तथा क्षयम् । विद्रधिं जठरं गुल्मं तृष्णाहृद्रोगपीनसान् ॥ पलार्धं भोजनं चास्य यथेष्टं तत्र भोजनम् ॥ ४ ॥

अथ खण्डकाद्यवलेहः ।

शतावरी मुण्डितकाबलामृताफलत्वचः पुष्करमूलभार्गी । वृषो बृहत्यौ खदिरस्य मूलं पृथक्पृथक्पञ्च पलानि चात्र ॥ १ ॥ पक्कं जलद्रोणमितेऽष्टमांशं यावद्भवेच्छेषमथैव पूतम् । विमूर्छितस्यापि निशाय धीमान्पलानि च द्वादश माक्षिकस्य ॥२॥ तथा सुवर्णस्य च लोहजस्य विद्याद्धितं खण्डघृतस्य तुल्यम् । देयं पलं षोडशकं विधिज्ञो विपाचयेल्लोहमये कटाहे ॥३॥ गुडेन तुल्यं च यदा भवेत्तदा तुगा विडङ्गं मगधा च शुण्ठी । द्वे जीरके कर्कटकं फलत्रिकं धान्यं मरीचं सकणा(णं)सकेसरम् ॥४॥ पलेन मात्रां विदधीत तत्पृथक्सुघट्टितं चूर्णमिदं घृतेन । स्निग्धे कटाहे प्रणिधाय गुञ्ज्यात्कर्षप्रमाणं विदधीत चूर्णम् ॥ ५ ॥ प्रभातकाले त्वनुदुग्धपानं गुरूणि चान्नानि च भोजनानि । रक्तं सपित्तं सहसा निहन्ति रक्तप्रवाहं च सरक्तशूलम् ॥ ६ ॥ रक्तातिसारं रुधिरप्रमेहं तथैव बस्तौ विहितं नराणाम् । भगंदरार्शः श्वयथुं निहन्ति तथाऽम्लपित्तं किल राजरोगम् ॥ ७ ॥ विशेषतः कुष्ठरुजश्च गुल्मान्वलप्रदं वृष्यतमं प्रदिष्टम् ॥ ८ ॥ इति खण्डकाद्यवलेहः ।

अथ रसाः ।

शुद्धपारदबलिप्रवालकं हेममाक्षिकभुजंगरङ्गकम् । मारितं सकलमेतदुत्तमं भावयेत्पृथक्पृथक्द्रवैस्त्रिशः ॥ १ ॥ चन्दनस्य कमलस्य मालतीकोरकस्य वृषपल्लवस्य च । धान्यवारणकणाशतावरीशाल्मलीवटजटामृतस्य च ॥ २ ॥ रक्तपित्तकुलकण्डनाभिधो जायते रसवरोऽस्रपित्तिनाम् । प्राणदो मधुवृषद्रवैरयं सेवितस्तु वसुकृष्णलैर्मितः । नास्त्यनेन सममत्र भूतले भेषजं किमपि रक्तपित्तिनाम् ॥ ३ ॥ इति रक्तपित्तकुलकुठारो रसः ।

अथ वासासूतः ।

आटरूषनवपल्लवद्रवे पालिके सरसभस्मवल्लकम् । कर्षसंमितमधुप्रयोजितं प्राश्य नाशयति रक्तपित्तकम् ॥ १ ॥ इति वासासूतः ।

अथ बोलपर्पटी ।

सूतगन्धकसुकज्जलिकायाः पर्पटी समयुता समभागम् । बोलचूर्णविहितं

१ ख. 'घृते तु तुल्ये । देये पलैः षोडशकैर्विधि' ।

प्रतिवाप्यं स्याद्रसोऽयमसृग्गामयहारी ॥ १ ॥ वल्लयुग्मयुगुलं प्रतिदेयं शर्करामधुयुतः किल दक्षः । रक्तपित्तगुदजास्रुतियोनिस्रावमाशु विनिवारयतीशः ॥२॥

इति बोलपर्पटी ।

अथ सुधानिधिरसः ।

गन्धं सूतं माक्षिकं लोहचूर्णं सर्वं घृष्टं त्रैफलेनोदकेन । लौहे पात्रे गोपयेत्थं च कृत्वा रात्रौ दद्याद्रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥ १ ॥ इति सुधानिधिरसः । यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरन्तश्च भेषजम् । रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणे हितं च यत् ॥ २ ॥ इति रक्तपित्तचिकित्सा ।

अथ राजयक्ष्मनिदानम् ।

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति स स्मृतः ॥ १ ॥ नक्षत्राणां द्विजानां च राजा चाभूदयं पुरा । यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः ॥ २ ॥ राज्ञश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलाऽऽमयः । तस्मात्तं राजयक्ष्मेति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ३ ॥ देहौषधक्षयैः[3]कृतः क्षयस्तत्संभवाच्च सः । रसादिशोषणाच्छोषो रोगराट्[4]तेषु राजनात् ॥ ४ ॥

अथ तत्र कारणचतुष्टयमाह—

वेगरोधात्क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् । त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥ १ ॥ क्षयः शोषो राजयक्ष्मा रोगराडिति कीर्तितः । यावद्दोषा रसस्थानं नाऽऽप्नुवन्ति विशेषतः ॥ २ ॥ न भजेच्च ज्वरस्तावत्प्राप्ते प्राप्ते प्रवर्तते । कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥ ३ ॥ अतिव्यवायिनो वाऽपि क्षीणे रेतस्यनन्तराः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ४ ॥

पूर्वरूपमाह—

श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः । शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥ १ ॥ स्वप्नेषु काकशुकशल्लकनीलकण्ठगृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च । तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येच्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥ २ ॥ त्रिरूपं दर्शयन्नाह—अंसपार्श्वाभितापाश्च संतापः करपादयोः । ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥ १ ॥ अग्निमान्द्यं ज्वरः शैत्यं वान्तिः शोणितपूययोः । सत्त्वहानिश्च दौर्बल्यं रोगराजस्य लक्षणम् ॥ २ ॥ दोषभेदेनैकादश रूपा-

---

१ क. 'पयोभिश्च कृ' । २ ख. 'यसा च । ३ च. 'यकरः क्ष' । ४ ख. ग. घ. ङ. च. छ. 'राड्रोगरञ्जना' ।

ण्याह—स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं संकोचश्चांसपार्श्वयोः ॥ ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चाऽऽगमः ॥ ३ ॥ शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च । कासकण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥ ४ ॥ तस्य षड्रूपाण्यपि दर्शयितुमाह—*भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासशोणितदर्शनम् । स्वरभेदश्च जायन्ते षडेते राजयक्ष्माणि ॥ ५ ॥ एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वाऽपि समन्वितम् । कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिज्वरैः ॥ ६ ॥ त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैः कासश्वासासृगामयैः । जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन्सुविपुलं यशः ॥७॥ सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षयैः । युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥ ८ ॥ महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् । शूलमुष्कोदरं चैव यक्ष्मिणं परिवर्जयेत् ॥ ९ ॥ उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् । शुक्राक्षमक्षद्वेष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितम् ॥ १० ॥ कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् । व्यवायशोकवार्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ॥ ११ ॥ व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु । शुक्रक्षयलक्षणमाह—शुक्रक्षये रतेऽशक्तिर्व्यथा शेफसि मुष्कयोः ॥ १२ ॥ चिरेण शुक्रसेकः स्यात्सेके रक्ताल्पशुक्रता । व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ॥ १३ ॥ पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः । प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ॥ १४ ॥ चिन्ताशुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥ १५ ॥ जराशोषिलक्षणमाह—जराशोषी कृशो मन्दवीर्यबुद्धिबलेन्द्रियः । दौर्बल्यं मुखशोषश्च पाण्डुत्वं सदनं भ्रमः ॥ १६ ॥ क्लैब्यं शुक्रविसर्गश्च क्षीणशुक्रस्य लक्षणम् । कम्पनोऽरुचिमान्भिन्नकांस्यपात्रसमस्वनः ॥ १७ ॥ ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारतिपीडितः । संप्रस्रुताक्षिनासास्यः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥ १८ ॥ अध्वशोषिणमाह—अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः । प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥ १९ ॥ व्यायामशोषिलक्षणमाह—व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः । लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षताद्विना ॥ २० ॥ व्रणशोषिणमाह—रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाऽऽहारयन्त्रणात् । व्रणिनश्च भवेच्छोषः स चासाध्यतमो मतः ॥ २१ ॥ परं दिनसहस्रं तु यदि जीवति मानवः । सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥ २२ ॥ मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तं तु जीवितम् । तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥ २३ ॥ इति राजयक्ष्मनिदानम् ।

---

* अन्नस्य श्रवणस्मरणदर्शनस्पर्शनैर्यत्रोद्विजते स भक्तद्वेषः ।

---

१ च. लिङ्गैर्ज्वरकासा° । २ च. °क्षये शु° । ३ च. °शः । विना शु° । ४ च. °वा रुचि पी° ।

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

किंचिल्लिङ्गयुतं दीप्तपावकं त्वकृशं नरम् । उपाचरेदात्मवन्तं यक्ष्मिणं साध्यलक्षणम् ॥ १ ॥ अर्धलिङ्गैः कृच्छ्रसाध्यं सर्वलिङ्गैः परित्यजेत् । यक्ष्मिणं शुक्लनयनं तथा भक्तद्विषं कृशम् ॥ २ ॥ तथोर्ध्वश्वासिनं कृच्छ्रं मेहन्तं परिवर्जयेत् । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥ ३ ॥ व्यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः । मुकुलैर्मधुरैर्गन्धैर्जीवनीयैरुपाचरेत् ॥ ४ ॥ व्रणशोषं जयेत्स्निग्धैर्दीपनैः स्वादुशीतलैः । दीपनैर्लघुभिश्चान्नैः शोकशोषमुपाचरेत् ॥ ५ ॥ हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः । आस्यासुखैर्दिवास्वप्नशीतैर्मधुरबृंहणैः ॥ ६ ॥ तत्र मांसरसाहारैरध्वशोषिणमाचरेत् । ईषदम्लैरनम्लैर्वा यूषमांसरसादिभिः ॥ ७ ॥ व्यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः । उपचारैर्जीवनीयैर्विधिना श्लैष्मिकेण तु ॥ ८ ॥ बलिनो बहुदोषस्य वमनं रेचनं तथा । वातश्लेष्महरं कार्यं दद्याद्दोषापहं पुरा ॥ ९ ॥ यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य यत्कृतं स्याद्विषोपमम् । वृन्ताकं कारवेल्लं च तैलं बिल्वं च राजिकाम् ॥ १० ॥ मैथुनं च दिवा निद्रां क्षयी कोपं च वर्जयेत् । शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गादयः शुभाः ॥ ११ ॥ मद्यानि जाङ्गलाः पक्षिमृगाः शस्ता विशुष्यतः । मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपसंस्कृतैः ॥ १२ ॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् । दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजरसं पिबेत् ॥ १३ ॥ तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः । सधान्ययवगोधूममुद्गाश्चापि सदा हिताः ॥ १४ ॥ स्त्रियश्चतुष्पदे श्रेष्ठाः पुमांसो विहगा मताः । हरिणच्छागमांसं[1] तु श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शुभम् ॥ १५ ॥ अजाक्षीरेण पातव्यं क्षयव्याधिनिवारणम् । छागमांसं पयश्छागं सर्पिश्छागं सशर्करम् । छागोपसेवा सततं छागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥ १६ ॥

अथ षडङ्गयूषः ।

द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् । पादस्थं संस्कृतं चाऽऽज्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥ १ ॥ इति षडङ्गयूषः । धान्यकं पिप्पलीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् । पार्श्वशूलज्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥ १ ॥ दशमूलबलारास्नापुष्करामरदारुनागरैः क्वथितम् । पेयं पार्श्वांसशिरोरुक्क्षतकासादिशान्तये सलिलम् ॥ २ ॥ इति दशमूलादिः । ककुभत्वङ्नागरबलावातारिबीजानि चूर्णितं पीतम् । पक्वं मधुघृतयुक्तं सशिवं यक्ष्मादिकासहरम् ॥ १ ॥ अश्वगन्धामृताभीरुदशमूली बलावृषम् । पुष्कराऽतिबला हन्ति क्षयं क्षीररसाशिनः ॥ २ ॥

---

१ ग. ङ. छ. तक्रमांस° । च. रक्तमांस° ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा[१] । यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ १ ॥ पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा । कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् । पाण्डुहृद्ग्रहणीदोषप्लीहशोषज्वरापहम् ॥ २ ॥ अथ सितोपलाद्यं चूर्णम् । सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्वंशरोचना । पिप्पली स्याच्चतुष्कर्षा एला स्याच्च द्विकार्षिका[२] ॥ १ ॥ एककर्षस्त्वचः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः । सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥ २ ॥ कासश्वासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् । मन्दाग्निं सुप्तजिह्वत्वं पार्श्वशूलमरोचकम् । ज्वरमूर्ध्वगतं रक्तपित्तमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥ अथ लवङ्गादिचूर्णम् । लवङ्गकक्कोलमुशीरचन्दनं नतं सनीलोत्पलकृष्णजीरकम् । एला सकृष्णागरुभृङ्गकेसरं कणा सविश्वानलदं सहाम्बुना ॥ १ ॥ कर्पूरजातीफलवंशरोचनं सितार्धभागं समसूक्ष्मचूर्णितम् । संरोचनं तर्पणमग्निदीपनं बलप्रदं वृष्यतमं त्रिदोषनुत् ॥ २ ॥ उरोविबन्धं तमकं गलग्रहं सकासहिध्मारुचि[३] यक्ष्मपीनसम् । ग्रहण्यतीसारमथास्रजः क्षयं प्रमेहगुल्मांश्च निहन्ति सत्वरम् ॥ ३ ॥ अथ कर्पूराद्यं चूर्णम् । कर्पूरचोचककोलजातीफलदलाः समाः । लवङ्गमांसीमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ १ ॥ चूर्णं सितासमं हृद्यं सदाहक्षयकासजित् । वैस्वर्य[४]पीनसश्वासच्छर्दिकण्ठामयापहम् । प्रयुक्तं चान्नपानैर्वा भेषजद्वेषिणां हितम् ॥ २ ॥ इति हृदयदाहे कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

अथैलादिचूर्णम् ।

एलापत्रं नागपुष्पं लवङ्गं भागस्त्वेषां द्वौ च खर्जूरकस्य । द्राक्षायष्टीशर्करापिप्पलीनां चत्वारस्तत्क्षौद्रयुक्तं क्षये स्यात् ॥ १ ॥

अथाश्वगन्धाचूर्णम् ।

अश्वगन्धादशपलं तदर्धं नागरान्वितम् । तदर्धं कणया युक्तं मरीचं च चतुर्थकम् ॥ १ ॥ चातुर्जातं वरालं च भार्गीतालीसपत्रकम् । कचोराजाजिकैडर्यमांसीकक्कोलमुस्तकम् ॥ २ ॥ रास्ना कटुकरोहिण्या जीवन्तीकुष्ठकं तथा । प्रायः कर्षमितं चूर्णं चूर्णेन समशर्करा(रम्) ॥ ३ ॥ प्रातःकाले त्विदं चूर्णं जलेनोष्णेन सेवयेत् । वातक्षये पित्तशोषे त्वजागोघृतसंयुतम् ॥ ४ ॥ श्लेष्मक्षये[५] क्षौद्रयुतं नवनीतेन मेहजित् । शिरोभ्रमे च पित्तार्ते गोक्षीरेण समायुतम् ॥५॥

---

१ क. तुगा । २ ङ. द्विकर्षिका । ३ च. 'हिक्कारु' । ४ घ. वैवर्ण्यपी' । ५ ग. च. 'त्क्षये त्व' ।

क्षतक्षीणे च देहे च विशेषबलवर्धनम् । मेदोहरं च मन्दाग्निकुक्षिशूलोदरापहम् । अनुपानविशेषेण सर्वरोगहरं परम् ॥ ६ ॥

अथ द्राक्षादिचूर्णम् ।

द्राक्षालाजसितोत्पलं समधुकं खर्जूरगोपीतुगाहीबेरामलकाब्दचन्दननतं कक्कोलजातीफलम् । चातुर्जातकणा सधान्यकमिदं चूर्णं समां शर्करां प्रातर्भक्षितमात्मकेन विधिना पित्तं सदाहं जयेत् ॥ १ ॥ मूर्छां छर्दिमरोचकं च शमयेत्कायस्य कान्तिप्रदं पाण्डुं कामलरक्तपित्तमुदरं दाहज्वरारोचकम् । यक्ष्माणं रुधिरप्रमेहहरणं तद्योनिदोषापहं रक्तार्शोमदवृद्धिविद्रधिहरं द्राक्षादिचूर्णोत्तमम् ॥ २ ॥ यवगोधूमचूर्णं वा क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् । सक्तून्वा सर्पिषा क्षौद्रसितोक्तान्क्षयशान्तये ॥ ३ ॥

अथ चतुर्दशाङ्गलोहम् ।

रास्नाकर्पूरतालीसं भेकपर्णी शिलाजतु । त्रिकटु त्रिफला मुस्ता विडङ्गदहनाः समाः ॥ १ ॥ चतुर्दशायसो भागास्तच्चूर्णं मधुसर्पिषा । लीढं कासं ज्वरं श्वासं राजयक्ष्माणमेव च । बलवर्णाग्निपुष्टीनां वर्धनं दोषनाशनम् ॥ २ ॥

अथ बृहन्नवायसम् ।

त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः । नवभागोन्मितैरेतैः समं तीक्ष्णं मृतं भवेत् ॥ १ ॥ संचूर्ण्याऽऽलोडयेत्क्षौद्रे नित्यं यः सेवते नरः । कासं श्वासं क्षयं मेहं पाण्डुरोगं भगंदरम् । ज्वरं मन्दानलं शोथं संमोहं ग्रहणीं जयेत् ॥ २ ॥

अथ शिलाजतुयोगः ।

फलत्रिकक्काथविशुद्धमादौ शीघ्रं गुडूच्या दशमूलसिद्धम् । स्थिरादिकाकोलियुगादिसिद्धं शिलाजतु स्यात्क्षयिषु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ द्राक्षाखर्जूरसर्पिर्भिः पिप्पल्या च सह स्मृतम् । सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वर्यं चैतत्प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ मधुताप्यविडङ्गाश्मजतुलोहघृताभयम् । हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रं सेव्यमानं हिताशिना ॥ ३ ॥ शिलाजतुमधुव्योषताप्यलोहरजांसि च । क्षीरैर्भुग्लेहिनश्चाऽऽशु क्षयः क्षयमवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयेद्वा क्षौद्रतैलवान् । मधुसर्पिर्युतो वाऽश्वगन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥ ५ ॥ कूष्माण्डकगिरोत्थेन रसेन परिपेषितम् । लाक्षाकर्षद्वयं पीत्वा जयेद्रक्तक्षयं तथा ॥ ६ ॥ शतपुष्पा सम-

---

१ च. संस्कृत्य । २ च. 'तार्क्ष क्षय' । ३ ख. ग. घ. बृहन्नवायसम् । ४ च. 'रयुग्लेहिन' । ५ च. क्षये वा ।

धुकं कुष्ठं तगरचन्दनम् । आलेपनं स्यात्सघृतं शिरःपार्श्वांसशूलनुत् ॥ ७ ॥ अश्वत्थवल्कलं चैव त्रिकटु लोहकिट्टकम् । गुडेन सह दातव्यं क्षयरोगविनाशनम् ॥ ८ ॥ अथ चिकित्साकलिकातश्च्यवनप्राश्यावलेहः—द्विपञ्चमूलीजलसिद्धमाज्यं वासाघृतं वाऽप्यथ षट्पलं च । पेयं हि तच्छागलगव्यतोऽथ प्रयुज्यते नागबलाभिधानम् ॥ १ ॥ शृङ्गीतामलकीफलत्रिकबलाछिन्नाविदारीसटीजीवन्तीदशमूलचन्दनघनैर्नीलोत्पलैलावृषैः । मृद्वीकाष्टकवर्गपौष्करयुतैः सार्धं पृथक्पालिकैरष्टोनानि शतानि पञ्च विपचेद्धात्रीफलानामपः ॥ २ ॥ उद्धृत्याऽऽमलकानि तैलघृतयोः षड्भिश्च षड्भिः पलैर्भृष्टान्यर्धतुलां निधाय विधिवन्मत्स्यण्डिकायाः पचेत् । शीते षण्मधुनः पलानि कुडवो वांश्याश्चतुर्जाततो मुष्टिर्मागधिकापलद्वयमयं प्राश्यः स्मृतश्च्यावनः ॥ ३ ॥ न शोषः साफल्यं व्रजति वपुषि क्षीणमनसो न मूर्च्छा नो छर्दिस्तदपि च न च श्वासकसनम् । न चालक्ष्मीर्विघ्नः क्वचिदपि च न व्यापदभयं प्रयोगादेतस्मान्मनसिजधियो विभ्रति मनः ॥ ४ ॥ इति च्यवनप्राश्यः । अथ खण्डपिप्पल्यवलेहः—कृष्णाप्रस्थं पचेच्चाऽऽढकपयसि घृतस्याञ्जलिं खण्डपात्रं दत्त्वा लेहोऽयमस्मिन्सुरकुसुमचतुर्जातविश्वोषणादीन् । ग्रन्थिश्रीखण्डयष्टीमधुमसृणजलं जातिकोशं च कर्षं प्रत्येकं चूर्णयित्वा मधुकुडवयुतः स्याच्च कृष्णावलेहः ॥१॥ आदौ मन्दाग्निकार्श्यं हरति स च शिशुस्त्रीजरन्मानुषेषु प्रायो वृष्यः क्षयाद्यो विपुलबलकरो दीपनः पाचनश्च । कासश्वासांश्च मेहक्षयरुगतितृषाकामलापाण्डुकण्डूप्लीहाजीर्णज्वरांश्चानिलकफविकृतिं रक्तपित्तं च हन्यात् ॥२॥ अथ वासावलेहः—तुलामादाय वासायाः पचेदष्टगुणे जले । तेन पादावशेषेण पाचयेदाढकं भिषक् ॥१॥ चूर्णानामभयानां तु खण्डच्छेदशतं तथा । द्वे पले पिप्पलीचूर्णात्सिद्धे शीते च माक्षिकात् ॥ २ ॥ कुडवं पलमानं तु चातुर्जातं सुचूर्णितम् । क्षिप्त्वाऽवलोडितं खादेद्रक्तपित्तक्षतक्षयी । कासश्वासगृहीतश्च यक्ष्मणा च विशेषतः ॥ ३ ॥ इति वासावलेहः । शार्ङ्गधरादगस्त्यवलेहः—हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा । पलानां दशमूलस्य विंशतिं च नियोजयेत् ॥ १ ॥ चित्रकः पिप्पलीमूलमपामार्गः सटी तथा । कपिकच्छुः शङ्खपुष्पी भार्गी च गजपिप्पली ॥ २ ॥ बला पुष्करमूलं च पृथग्द्विपलमात्रया । पचेत्पञ्चाढके नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत् ॥ ३ ॥ तत्राभयाशतं दद्यात्क्वाथे तस्मिन्विचक्षणः । सर्पिस्तैलाष्टपलिकं क्षिपेद्गुडतुलां तथा ॥ ४ ॥ पक्त्वा लेहत्वमानीय सिद्धशीते पृथक्पृथक् । क्षौद्रं च पिप्पलीचूर्णं दद्यात्कुडवमात्रया ॥ ५ ॥ हरीतकीद्वयं खादेत्तेन लेहेन

१ च. 'काफल' । २ च. खण्डाच्च दशकं ।

नित्यशः । क्षयं कासं ज्वरं श्वासं हिक्कार्शोरुचिपीनसान् ॥ ६ ॥ ग्रहणीं नाशयत्येष वलीपलितनाशनः । बलवर्णकरः पुंसामवलेहो रसायनम् ॥ ७ ॥ विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः । शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन्क्षयी । क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये चाऽऽज्यमाक्षिके ॥ ८ ॥

अथ शिवगुटिका ।

त्रीन्वारान्प्रथमं शिलाजतुजले भाव्यं भवेत्त्रैफले निष्क्वाथे दशमूलजेऽथ तदनुच्छिन्नोद्भवाया रसे । वाट्यालक्वथने पटोलसलिले यष्टीकषाये पुनर्गोमूत्रेऽथ पयस्यथापि च गवामेषां कषाये ततः ॥ १ ॥ द्राक्षाभीरुविदारिकाद्वयपृथक्पर्णीस्थिरापौष्करैः पाठाकौटजकर्कटाख्यकटुकारास्नाम्बुदालम्बुषैः । दन्तीचित्रकचव्यवारणकणावीराष्टवर्गौषधैरब्द्रोणे चरणस्थिते पलमितैरेभिः पृथग्भावयेत् ॥ २ ॥ धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेभिः पृथक्पञ्चकैर्द्रव्यैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं चूर्णं विदारीभवम् । तालीसात्कुडवं चतुष्पलमिह प्रक्षिप्यते सर्पिषस्तैलस्य द्विपलं पलाष्टकमथ क्षौद्राद्भिषग्योजयेत् ॥ ३ ॥ तुल्यं पलैः षोडशभिः सितायास्त्वक्क्षीरिकापत्रककेसरैश्च । बिल्वांशकैस्त्वक्त्रुटिसंप्रयुक्तैरित्यक्षमात्रा गुटिकाः प्रकल्प्याः ॥ ४ ॥ तासामेकतमां प्रयोज्य विधिवत्प्रातः पुमान्भोजनात्प्राग्वा मुद्गदलाम्बुजाङ्गलरसं शीतं शृतं वा जलम् । माक्षीकं मदिरामगुर्वशनभुक्पीत्वा पयो वा गवां प्राप्नोत्यङ्गमनङ्गवत्सुभगतां संपन्नमानन्दकृत् ॥ ५ ॥ शोफग्रन्थिविमन्थवेपथुवमीपाण्ड्वामयश्लीपदप्लीहार्शःप्रदरप्रमेहपिटिकामेहाश्मरीशर्कराः । हृद्रोगार्बुदवृद्धिविद्रधियकृद्योन्यामयाः सानिला ऊरुस्तम्भभगंदरं ज्वररुजस्तूनी प्रतूनी तृषा ॥ ६ ॥ वातासृक्प्रबलं प्रवृद्धमुदरं कुष्ठं किलासं कृमीन्कासश्वासमुरःक्षतक्षयमसृक्पित्तं सपानात्ययम् । उन्मादं मदमप्यपस्मृतिमतिस्थौल्यं कृशत्वं तनोः सालस्यं च हलीमकं च शमयेन्मूत्रस्य कृच्छ्राणि च ॥ ७ ॥ भवति जरया सर्वश्वेतैरकालजराकृतैर्ह्रतमलिकुलाकारैरेभिः शिरश्च शिरोरुहैः । प्रसरति बलं त्यस्ततातङ्कं वपुश्च समुद्वहन्प्रभवति शतं स्त्रीणां गन्तुं जनो जनवल्लभः ॥ ८ ॥ स्तिमितमतिरप्यज्ञानान्धः सदस्यपटुः पुमान्सकृदपि यया ज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्भवेत् । व्रजति च यया युक्तो योगी शिवस्य समीपतां शिवगुटिकया कस्तामेतां करोति न मानुषः ॥ ९ ॥ इति शिवगुटिका ।

अथ लघुशिवगुटिका ।

कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरैः । भावितानि दशाहानि रसैर्द्वित्रिगुणानि च ॥ १ ॥ शिलाजतुपलान्यष्टौ तावती सितशर्करा । त्वक्क्षीरीपिप्पली-

धात्रीकर्कटाख्यान्पलोन्मितान् ॥ २ ॥ निदिग्धिफलमूलाभ्यां पलं युञ्ज्यात्त्रिजातकान् । मधुत्रिफलसंयुक्तान्कुर्यादक्षसमान्गुडान् ॥ ३ ॥ दाडिमाम्रपयःक्षीररसयूषसुरासवान् । तं भक्षयित्वाऽनुपिबेन्निरन्नो हितभक्ष्यभाक् ॥४॥ पाण्डुकुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगंदरम् । नाशयेन्मूत्रकृच्छ्राणि मूत्रस्थानविबन्धनात् ॥ ५ ॥ यद्यत्र विनेतो येन कान्तलोहं तथाऽभ्रकम् । पलं पलं च मिलिते तदा स्यात्किमतः परम् ॥ ६ ॥ तीव्रदुःखमदं पाण्डुं प्रमेहं सपरिग्रहम् । राजरोगं च व्याधींश्च जयेदिति किमद्भुतम् ॥ ७ ॥ इति लघुशिवगुटिका ।

अथ सूर्यप्रभागुटिका ।

दार्वी व्योषविडङ्गचित्रकवचापीताकरञ्जामृतादेवाह्वातिविषा त्रिवृत्सकटुका कुस्तुम्बरुः कारवी । द्वौ क्षारौ लवणत्रयं गजकणा चव्यं तथा पुष्करं तालीसं कणमूलपुष्करजटाभूनिम्बसंज्ञैर्युतम् ॥ १ ॥ भार्गी पद्मकजीरकेशकुटजो दन्ती वचा भद्रकं सर्वं कर्षसमांशकं सुभिषजा सूक्ष्मं च संचूर्णितम् । तद्वत्पञ्चपलं वरं गिरिजतु स्यात्पञ्चमुष्टिः पुरो लोहस्य द्विपलं पलद्वयमथो ताप्यस्य संमिश्रितम् ॥ २ ॥ क्षिप्त्वा पञ्च पलानि शुभ्रसिकता वांशीपलं योजितमेकैकं त्रिसुगन्धि वस्तु पलिकं क्षौद्रैर्घृतैर्लेहवत् । एकीकृत्य समांशमेव गुटिका कार्या सुवर्णोन्मिता सा च ब्रह्ममुखाम्बुजप्रकटिता सूर्यप्रभा नामतः ॥३॥ शोषं कासमुरःक्षतं सतमकं पाण्ड्वामयं कामलां गुल्मं विद्रधिपार्श्वशूलमुदरं स्त्रीषु क्षयं च क्रिमीन् । कुष्ठार्शोविषमज्वरग्रहणिकामूत्रग्रहं नाशयेद्भुक्त्वैकां गुटिकां प्रहृष्टमनसा योज्यं यथेष्टाशनम् ॥ ४ ॥ नास्त्येतत्सममौषधं त्रिजगतीचक्रे हितं प्राणिनामुद्दामप्रमदामदद्विपदराट्सिंही तु सूर्यप्रभा ॥५॥

इति सूर्यप्रभा गुटिका ।

अथ घृतानि ।

अथ बलाद्यं घृतम् । बला श्वदंष्ट्रा बृहती कलशी धावनी स्थिरा । निम्बः पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणं दुरालभा ॥ १ ॥ कृत्वा कषायं पेष्यार्थं दद्यात्तामलकीं सटीम् । द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥ २ ॥ घृतं पयश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् । क्षयकासप्रशमनं शिरःपार्श्वरुजापहम् ॥ ३ ॥ इति बलाद्यं घृतम् । अथ कोलाद्यं घृतम्—कोललाक्षारसे तद्वत्क्षीराष्टगुणसाधितम् । कल्कैः षडङ्गदार्वीत्वग्द्राक्षाक्षोटफलान्वितम् ॥ १ ॥ घृतं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः । सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वासज्वरापहम् ॥ २ ॥

१ च. योजितं । २ क. च. छ. 'रकेश' । ३ ग. च. छ. 'र्लेहयेत्' । ४ ख. ग. घ. पेयार्थं । ५ घ. 'रसैस्तद्व' ।

इति कोलाद्यं घृतम् । अथ गोक्षुराद्यं घृतम्—श्वदंष्ट्रा सदुरालभा चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् । भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥ १ ॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते । रसे पूते तु द्रव्याणामेषां कल्कान्समावपेत् ॥२॥ सटी पुष्करमूलानां पिप्पलीत्रायमाणयोः । आमलक्याः किरातानां तिक्तस्य कटुकस्य च ॥ ३ ॥ फलानां सारिवायाश्च सुपिष्टा कर्षसंमितान् । तैः साधयेद्घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं भिषक् ॥ ४ ॥ ज्वरं दाहं तमः श्वासं कासं पार्श्वशिरोरुजम् । तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत्सर्पिर्व्यपोहति ॥ ५ ॥ इति गोक्षुराद्यं घृतम् । अथ जीवन्त्यादिघृतम्—जीवन्तीमधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च । सटीपुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकम्बलाम् ॥ १ ॥ नीलोत्पलं चाऽऽमलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् । पिप्पलीं च समां पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥ २ ॥ एतद्व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य दुर्जयम् । रूपमेकादशविधं सर्पिरग्र्यं व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति जीवन्त्यादिघृतम् । इति घृतानि ।

अथ तैलानि ।

अथ चन्दनादितैलम्—चन्दनाम्बुनखं वाप्यं यष्टी शैलेयपद्मकम् । मञ्जिष्ठा सरलं दारु पटोलं पूतिकेसरम् ॥ १ ॥ पत्रं बिल्वमुशीरं च कक्कोलं चन्दनाम्बुदम् । हरिद्रे सारिवे तिक्ता लवङ्गागुरुकुङ्कुमम् ॥ २ ॥ त्वग्रेणुनलिका चैभिस्तैलं मस्तु चतुर्गुणम् । लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्णकृत् ॥ ३ ॥ अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् । आयुष्पुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् । विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ४ ॥ इति चन्दनादितैलम् । अथ लाक्षादितैलम्—तैलं मस्थमितं चतुर्गुणजतुक्वाथं चतुर्मस्तुरुग्यष्टीदारुनिशाब्दमूर्वकटुकामिश्यश्च कौन्तीहिमैः । रास्नाद्यैः पिचुसंमितैः कृतमिदं शस्तं तु जीर्णज्वरे सर्वस्मिन्विषमेऽपि यक्ष्मणि शिशौ वृद्धे सगर्भासु च ॥ १ ॥

इति लाक्षादितैलम् ।

अथ चन्दनबलालाक्षादितैलम् ।

चन्दनं च बलामूलं लाक्षा लामज्जकं तथा । पृथक्पृथक्प्रस्थमितं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥ १ ॥ चतुर्भागावशेषेऽस्मिंस्तैलं प्रस्थद्वयं क्षिपेत् । चन्दनोशीरमधुकशताह्वा कटुरोहिणी ॥ २ ॥ देवदारु निशाकुष्ठं मञ्जिष्ठागुरुवालकम् । अश्वगन्धाबलादार्वीमूर्वा मुस्ता सपूलिका ॥ ३ ॥ एला त्वग्नागकुसुमं रास्ना लाक्षा सुगन्धिका । चम्पकं पीतसारं च सारिवा चोरकद्वयम् ॥ ४ ॥ कल्कैरेतैः समायुक्तं क्षीराढकसमन्वितम् । तैलमभ्यञ्जने श्रेष्ठं सप्तधातुविवर्धनम्

---

१ क. पद्मैलाजाति ।

॥ ५ ॥ कासश्वासक्षयहरं सर्वच्छर्दिनिवारणम् । असृग्दरं रक्तपित्तं हन्ति पित्तकफामयम् ॥ ६ ॥ कान्तिकृद्दाहशमनं कण्डूविस्फोटनाशनम् । शिरोरोगं नेत्रदाहमङ्गदाहं च नाशयेत् ॥ ७ ॥ वातामयहतानां च क्षीणानां क्षीणरेतसाम् । बालमध्यमवृद्धानां शस्यते शोफकामले । पाण्डुरोगे विशेषेण सर्वज्वरविनाशनम् ॥ ८ ॥

अथाश्वगन्धादितैलम् ।

अश्वगन्धा बला लाक्षा प्रस्थं प्रस्थं पृथक्पृथक् । जलद्रोणेऽपि पक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ॥ १ ॥ तैलं त्रिमानिकं दद्याद्दधिमस्तु चतुर्गुणम् । अश्वगन्धा निशा दारु कौन्ती कुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ २ ॥ निशा तिक्ता शताह्वा च लाक्षा मूर्वा समूलकैः । सुरदारु च मञ्जिष्ठा मधुकोशीरसारिवा ॥ ३ ॥ समभागानि सर्वाणि कल्कीकृत्य विपाचयेत् । सर्वज्वरं हरत्याशु शोफघ्नं लघु बृंहणम् ॥ ४ ॥ कासश्वासहरं चैव सर्वधातुविवर्धनम् । एतदभ्यञ्जनेनाऽऽशु क्षयरोगो[1] विमुञ्चति ॥ ५ ॥ इत्यश्वगन्धादितैलम् ।

अथ लक्ष्मीविलासतैलम् ।

एलाश्रीखण्डरास्नाजतुनखशशिक[2]कोलकं चाथ मुस्ता बालत्वग्दारुकृष्णागुरुतगरजटाकुष्ठमेतत्समांशम् । त्रैगुण्यं कालरालं सुदृढमरुकायन्त्रतः सिद्धमेतत्तैलं पुष्पैश्च भाव्यं परिमलमिलितं नामतो गन्धतैलम् ॥ १ ॥ एतल्लक्ष्मीविलासं जनयति जगतीनायकैः संप्रयुक्तं युक्त्या नाना च रोगान्निखिलगदहरं वातसंघातहन्तृ । पीतं ताम्बूलवल्लीदलमिलितमलं जाठरं वह्निमिद्धं कुर्याद्दुर्नामदद्रुक्षयमपि नितरामङ्गसंमर्दनेन ॥ २ ॥ इति लक्ष्मीविलासतैलम् ।

अथ द्राक्षासवः ।

मृद्वीकायास्तुलार्धं तु द्विद्रोणेऽपां विपाचयेत् । पादशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत् ॥ १ ॥ गुडस्य द्वितुला मानी धातक्या घृतभाजने । विडङ्गं फलिनी[3] कृष्णा त्वगेला पत्रकेसरम् ॥ २ ॥ मरीचं च भिषक्चूर्णं सम्यग्दत्त्वा विचक्षणः । क्षिपेच्च पलिकैर्भागैः स्थापयेच्चैव तद्दिने ॥ ३ ॥ ततो यथाबलं पीत्वा कासश्वासगलामयान् । हन्ति यक्ष्माणमत्युग्रमुरःसंधानकारकम् ॥ ४ ॥ चतुर्थभागां द्राक्षाया धातकीमत्र केचन । प्रयच्छन्ति ततो वीर्यमेतस्योच्चैः प्रजायते ॥ ५ ॥ इति द्राक्षासवो वीरसिंहावलोकतः ।

---

१ क. क्षयरोगम् । २ क. ग. छ 'शिनः कोल' । ३ च. छ. पिप्पली ङ. विफलपलिनी ।

अथ पिप्पल्यरिष्टः ।

पिप्पलीलोध्रमरिचपाठाधात्र्येलवालुकैः । चव्यचित्रकजन्तुघ्नक्रमुकोशीरच-न्दनैः ॥ १ ॥ मुस्ताप्रियङ्गुलवलीहरिद्रामिसिपेल्लवैः । पत्रत्वक्कुष्ठतगरैर्नागकेस-रसंयुतैः ॥ २ ॥ भागैः स्यादर्धपलिकैर्द्राक्षा षष्टिपला क्षिपेत् । पलानि दश धातक्या गुडस्य च शतत्रयम् ॥ ३ ॥ तोयार्मणद्वये सिद्धं भवत्येतत्सुखावहम् । ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकार्श्यगुल्मोदरापहः । पिप्पल्यादिररिष्टोऽयं क्षयक्षयकरः परम् ॥ ४ ॥ इति पिप्पल्यरिष्टः ।

अथ खर्जूरासवः ।

पञ्चप्रस्थं समादाय खर्जूरस्य विचक्षणः । द्रोणाम्भसि पचेत्सम्यगुत्तार्य गालयेत्ततः ॥ १ ॥ तुंबीं सुधूपितां कृत्वा प्रक्षिपेत्तं रसं शुभम् । हपुषां ताम्र-पुष्पीं च कषायं तत्र निक्षिपेत् ॥ २ ॥ द्वारं निरुध्य सुदृढं निक्षिपेद्वसुधातले । सप्तकद्वययोगेन सिद्धोऽयं त्वासवो रसः ॥ ३ ॥ रोगराजं तथा शोफं प्रमेहं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणीं पञ्च गुल्मार्शो नाशयत्यतिवेगतः ॥ ४ ॥

इति गदनिग्रहात्खर्जूरासवः ।

अथ गुडूच्यादिमोदकः ।

गुडूचीं खण्डशः कृत्वा कुट्टयित्वा सुमर्दयेत् । वस्त्रेण विधृतं तोयं स्रावये-त्तच्छनैः शनैः ॥ १ ॥ शुद्धशङ्खनिभं चूर्णमेतैः संमिश्रयेद्भिषक् । उशीरं वालकं पत्रं कुष्ठं धात्रीं च मौसलीम् ॥ २ ॥ एलां हरेणुकां द्राक्षां कुङ्कुमं नागकेसरम् । पद्मकन्दं च कर्पूरं चन्दनद्वयमिश्रितम् ॥ ३ ॥ व्योषं च मधुला-जांश्च अश्वगन्धां शतावरीम् । गोक्षुरं मर्कटाख्यं च जातीकक्कोलचोरकम् ॥ ४ ॥ रसाभ्रवङ्गलोहैश्च संमिश्रं कारयेद्बुधः । एतानि समभागानि द्विगु-णामृतशर्करा ॥ ५ ॥ मत्स्यण्ड्याज्यमधूपेतं भक्षयेत्प्रातरुत्थितः । क्षयं च रक्त-पित्तं च पाददाहमसृग्दरम् ॥ ६ ॥ मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं वातकुण्डलिकां तथा । निहन्याच्च प्रमेहांश्च सोमरोगं च दारुणम् ॥ ७ ॥ रसायनमिवर्षीणाममृतं वाऽमृतान्धसाम् ॥ ८ ॥ इति गुडूच्यादिमोदकः ।

अथ रसाः ।

अथ चतुर्मुखरसः ।

सूतायोभ्रकगन्धकं समलवं सूताङ्घ्रितुल्यं मृतं स्वर्णं सर्वमिदं निधाय विमले खल्वे दिनं मर्दयेत् । कन्याव्योषवरापुनर्नवरसैः कच्छूलवङ्गैः पुनर्भाव्यं

१ घ. च. कुम्भं सुधूपितं । ख. ग. छ. कुपीं । ङ. कुम्भीं । २ ग. ङ. च. छ. मधुलाजं च ।

चित्रकपञ्चके घनतरं सेव्येष्टधान्यान्तगम् ॥ १ ॥ कुर्याद्ब्रह्मविनिर्मितं रसवरं यक्ष्मापहं पुष्टिदं वल्लक्षौद्रफलत्रयेण सहितं मेहाग्निमान्द्यप्रणुत् ॥ २ ॥ इति चतुर्मुखरसः ।

अथ रत्नगर्भपोटलीरसः ।

रसं वज्रं हेम तारं नागं लोहं तथाऽभ्रकम् । तुल्यांशं मारितं योज्यं मुक्तामाक्षिकविद्रुमम् ॥ १ ॥ राजावर्तं च वैक्रान्तं गोमेदं पुष्परागकम् । शङ्खं च तुल्यतुल्यांशं सप्ताहं चित्रकद्रवैः ॥ २ ॥ मर्दयित्वा विचूर्ण्याथ तेनाऽऽपूर्य वराटकान् । टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तन्मुद्रणं चरेत् ॥ ३ ॥ मृद्भाण्डे तान्सुसंयन्त्र्य सम्यग्गजपुटे पचेत् । आदाय चूर्णयेत्सम्यग्निर्गुण्ड्याः सप्त भावनाः ॥ ४ ॥ आर्द्रकस्य रसैः सप्त चित्रकस्यैकविंशतिः । द्रवैर्भाव्यं ततः शुष्कं देयं गुञ्जाचतुष्टयम् ॥ ५ ॥ क्षयरोगं निहन्त्याशु सत्यं शिव इवान्धकम् । योजयेत्पिप्पलीक्षौद्रैः सघृतैर्मरिचैश्च वा । पोटलीरत्नगर्भोऽयं सर्वरोगहरो मतः ॥ ६ ॥

अथ राजमृगाङ्कः ।

रसभस्म त्रिभागं च भागैकं हेमभस्मकम् । मृतताम्रस्य भागैकं शिलागन्धकतालकम् ॥ १ ॥ प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकी कृत्वा विचूर्णितम् । वराटान्पूरयेत्तेन अजाक्षीरेण टङ्कणम् ॥ २ ॥ पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे संनिधापयेत् । शुष्कं गजपुटे पाच्यं चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ॥ ३ ॥ रसो राजमृगाङ्कोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः । एकोनविंशन्मरिचैर्घृतेन सह भक्षयेत् ॥ ४ ॥ दशानां पिप्पलीनां च चूर्णं दत्त्वा प्रदापयेत् । क्षये कासे ज्वरे पाण्डौ ग्रहण्यामतिसारके ॥ ५ ॥ इति राजमृगाङ्कः ।

अथ रसरत्नप्रदीपान्मृगाङ्कः ।

रसेन तुल्यं कनकं तयोस्तु साम्येन गुञ्जात्रमौक्तिकानि । रसप्रमाणो बलिरङ्घ्रिभागः क्षारश्च सर्वं तुषवारिणा तु ॥ १ ॥ संमर्द्य वस्त्रं तु विधाय गोलं दिनं पचेत्तं लवणेन पूर्णे । भाण्डे मृगाङ्कोऽयमतिप्रगल्भः क्षयाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ २ ॥ साज्योषणाभिर्मधुपिप्पलीभिर्वल्लोऽस्य देयो न ततोऽधिकस्तु । पथ्यं हितं शीतलमेव योज्यं त्याज्यं सदा पित्तकरं विदाहि ॥ ३ ॥ अन्यच्च वैद्यविलासात्—रसबलितपनीयं योजयेत्तुल्यभागं तदनु युगुलभागं मौक्तिकानां शुभानाम् । यवजचरणयुक्तं मर्दयेत्सर्वमेतद्दिनमपि तुषवारा गोलकं लघ्वमत्रे ॥ १ ॥ विधाय मुद्रां विदधीत भाण्डे चुल्ल्यां समुद्रे लवणेन

पूर्णे । दिनं पचेच्चारु मृगाङ्कनामा क्षयाग्निमान्द्यग्रहणीविकारे ॥ २ ॥ योज्यः सदा वल्लिजसर्पिषा वा कृष्णामधुभ्यां सततं त्रिगुञ्जः । वर्ज्यं सदा पित्तकरं हि वस्तु लोकेशवत्पथ्यविधिर्निरुक्तः ॥ ३ ॥ इति मृगाङ्कः ।

अथ नवरत्नराजमृगाङ्कः ।

सूतं गन्धकहेमताररसकं वैक्रान्तकान्तायसं वङ्गं नागपविप्रवालविमला माणिक्यगारुत्मतम् । ताप्यं मौक्तिकपुष्परागजलजं वैडूर्यकं शुल्वकं शुक्तिस्तालकमभ्रहिङ्गुलशिला गोमेदनीलं समम् ॥ १ ॥ गोक्षूरैः फणिवल्लिसिंहवदनामुण्डीकणाचित्रकैरिक्षुच्छिन्नरुहाहरप्रियजयाद्राक्षावरीजद्रवैः । शोफघ्नीशतपत्रिकामधुजलैः सच्छाल्मलीधातकीजातीसस्यबलाचतुष्टयजलत्वग्देवपुष्पद्रवैः ॥२॥ कर्कोलैर्मदनागकेसरजलैर्भाव्यं पृथक्सप्तधा भाण्डे सिन्धुभृते मृगाङ्कवदयं पाच्यः क्रमाग्नौ दिनम् । भूयः प्राक्समुदाहृतैर्द्रवचयैस्तं भावयेत्पूर्ववत्पश्चात्तुल्यविभागशीतलरजःकस्तूरिका भावना ॥ ३ ॥ गोप्याद्गोप्यतरं रसायनमिदं श्रीशंकरेणोदितं गुञ्जासिन्धुयुतं कणामधुयुतं शोफे सपाण्ड्वामये । वातव्याधिमुपद्रवैश्च सहितं मेहांस्तथा विंशतिं संयोज्यं च हरीतकीगुडयुतं वातास्रके दुर्जये ॥ ४ ॥ गम्भीरे च गुडूचिसत्त्वचपलाक्षौद्रैस्तु संयोजितस्त्वाध्मानारुचिशूलमान्द्यकसनापस्मारवातोदरान् । श्वासान्संग्रहणीं हलीमकमथो सर्वज्वरान्नाशयेद्धातून्पोषयति क्षयं क्षपयति श्यामाशतं यौवनम् ॥ ५ ॥ प्रौढाटोपयुतं करोति सहसा तारुण्यगर्वोज्झितं सिद्धो राजमृगाङ्क एष जयति स्वस्वानुपानैर्गदान् ॥ ६ ॥ इति नवरत्नराजमृगाङ्कः ।

अथ महाकनकसिन्दूररसः ।

रसगन्धकनागाश्च रसको माक्षिकाभ्रके । कान्तविद्रुमयुक्तानां वङ्गभस्म च तारकम् ॥ १ ॥ भस्म कृत्वा प्रयत्नेन प्रत्येकं कर्षसंमितम् । सर्वतुल्यं शुद्धहेमभस्म कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ मर्दयेत्त्रिदिनं सर्वं हंसपादीरसैर्भिषक् । ततो वै गोलकान्कृत्वा काचकूप्यां विनिक्षिपेत् ॥ ३ ॥ रुद्ध्वा तत्काचकूपीं च सप्तवस्त्रेण वेष्टिताम् । ततो वै सिकतायन्त्रे त्रिदिनं चोक्तवह्निना ॥ ४ ॥ पश्चात्तं स्वाङ्गशीतं च पूर्वोक्तरसमर्दितम् । विनिक्षिप्य करण्डेऽथ संपूज्य रसराजकम् ॥ ५ ॥ महाकनकसिन्दूरो राजयक्ष्महरः परः । पाण्डुरोगं श्वासकासं कामलाग्रहणीगदान् ॥ ६ ॥ क्रिमिशोफोदरावर्तगुल्ममेहगुदाङ्कुरान् । मन्दाग्निं छर्दिमरुचिमामशूलहलीमकान् ॥ ७ ॥ ज्वरान्द्वंद्वादिकान्सर्वान्संनिपातांस्त्रयोदश । पैत्त्यरोगमपस्मारं वातरोगान्विशेषतः ॥ ८ ॥ रक्तपित्तप्रमेहांश्च स्त्रीणां रक्तस्रवांस्तथा । विंशतिश्लेष्मरोगांश्च मूत्ररोगान्निहन्त्यसौ ॥९॥

हेमवर्णश्च बल्यश्च आयुःशुक्रविवर्धनः । महाकनकसिन्दूरः काश्यपेन विनिर्मितः ॥ १० ॥ इति महाकनकसिन्दूररसो योगतरङ्गिण्याः ।

अथ कनकसिन्दूर(सुन्द)रसः ।

योगतत्त्वे—रसः कनकभागिकः कनकमाक्षिकस्तालकः शिलारसकगन्धकौ रससमाः सतुत्था इमे । विमर्द्य पयसा रवेः सकलमेतदस्योपरि द्रवैः प्रतिदिनं पृथक्तदिति भावयेद्बुद्धिमान् ॥ १ ॥ जयामुनिकलिप्रियादहनभृङ्गवासोद्भवैर्विभाव्य च रसैस्ततः सुदृढगोलकं स्वेदयेत् । मृगाङ्कवदथाऽऽर्द्रकद्रवभरेण तं सप्तधा विमर्द्य च कटुत्रयाम्बुभिरयं क्षयस्यान्तकृत् ॥ २ ॥ रसः कनकसुन्दरो भवति संनिपातेऽप्ययं सदाऽऽर्द्रकरसैस्तथा पवनगुल्मशूलादिहृत् । स विश्वघृतयोजितः सकलमत्र पथ्यं हितं मृगाङ्कवदथापरं किमपि नैव योज्यं क्वचित् ॥ ३ ॥ इति कनकसुन्दरो रसः ।

अथ सुवर्णभूपतिः ।

शुद्धसूतसमं गन्धं मृतशुल्बं तयोः समम् । अभ्रलोहकयोर्भस्म कान्तभस्म सुवर्णजम् ॥ १ ॥ रजतं च विषं सम्यक्पृथक्सूतसमं भवेत् । हंसपादीरसैर्मर्द्य दिनमेकं वटीकृतम् ॥ २ ॥ काचकूप्यां विनिक्षिप्य मृदा संलेपयेद्बहिः । शुष्का सा वालुकायन्त्रे शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥ ३ ॥ चतुर्गुञ्जमितं देयमार्द्रकद्रवपिप्पली । क्षयं त्रिदोषजं हन्ति संनिपातांस्त्रयोदश ॥ ४ ॥ अण्डवातं धनुर्वातं शृङ्खलावातमेव च । आढ्यवातं पङ्गुवातं कफवाताग्निमान्द्यनुत् ॥ ५ ॥ कटिवातं सर्वशूलं नाशयेन्नात्र संशयः । गुल्मशूलमुदावर्तं ग्रहणीमतिदुस्तराम् ॥६॥ प्रमेहमुदरं सर्वामश्मरीं मूत्रविड्ग्रहम् । भगंदरं सर्वकुष्ठं विद्रधिं महतीं तथा ॥ ७ ॥ श्वासकासमजीर्णं च ज्वरमष्टविधं तथा । कामलां पाण्डुरोगं च शिरोरोगं च नाशयेत् ॥ ८ ॥ अनुपानविशेषेण सर्वरोगान्विनाशयेत् । यथा सूर्योदये नश्येत्तमः सर्वगतं तथा । सर्वरोगविनाशाय सर्वेषां स्वर्णभूपतिः ॥ ९ ॥

इति सुवर्णभूपतिः ।

अथ लक्ष्मीविलासः ।

सुवर्णताराभ्रकताम्रवङ्गत्रिलोहनागामृतमौक्तिकं च । एतत्समं योज्यरसस्य भस्म खल्वे कृतं स्यात्कृतकज्जलीकम् ॥ १ ॥ सुमर्दयेन्माक्षिकसंप्रयुक्तं तच्छोषयेद्द्वित्रिदिनं च घर्मे । तत्कल्कमूषोदरमध्यगामि यत्नात्कृतं तार्क्ष्यपुटेन

---

१ ग. ङ. च. छ. °वर्ण्यश्च । २ ङ. च. छ. योगतरङ्गिण्याः । ३ घ. च. छ. °म्यक्ससर्वे सूत । ४ च. आमवातं ।

पक्वम् ॥ २ ॥ यामाष्टकं पावकमर्दितं च लक्ष्मीविलासो रसराज एषः । क्षये त्रिदोषप्रभवे च पाण्डौ सकामलासर्वसमीरणेषु ॥ ३ ॥ शोफप्रतिश्यायविनष्टवीर्यं मूदामयं चैव सशूलकुष्ठम् । हत्वाऽग्निमान्द्यं क्षयसंनिपातं श्वासं च कासं च हरेत्प्रयुक्तम् ॥ ४ ॥ तारुण्यलक्ष्मीप्रतिबोधनाय श्रीमद्विलासो रसराज एषः ॥ ५ ॥

अथ त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

रसं वज्रं हेमतारं ताम्रं तीक्ष्णाभ्रकं मृतम् । गन्धकं मौक्तिकं शङ्खं प्रवालं तालकं शिला ॥१॥ शोधितं च समं सर्वं सप्ताहं भावयेद्दृढम् । चित्रमूलकषायेण भानुदुग्धैर्दिनत्रयम् ॥ २ ॥ निर्गुण्डीसूरणद्रावैर्वह्निदुग्धैर्दिनत्रयम् । अनेन पूरयेत्सम्यक्पीतवर्णान्वराटकान् ॥ ३ ॥ टङ्कणं रविदुग्धेन पिष्ट्वा तेषां मुखं लिपेत्[1] । रुद्ध्वा भाण्डपुटे पक्त्वा स्वाङ्गशीतं विचूर्णयेत्[2] ॥ ४ ॥ चूर्णतुल्यं मृतं सूतं वैक्रान्तं सूतपादकम् । शिग्रुमूलद्रवैः सर्वं सप्तवारं विभावयेत् ॥ ५ ॥ चित्रमूलकषायेण भावनाश्चैकविंशतिः । आर्द्रकस्य रसेनैव भावनाः सप्त एव च । जम्बीरैर्मातुलुङ्गैर्वा सप्तवारं विभावयेत् ॥ ६ ॥ सूक्ष्मचूर्णं ततः कृत्वा चूर्णपादांशटङ्कणम् । टङ्कणांशं वत्सनाभं तत्समं मरिचं क्षिपेत् ॥ ७ ॥ लवङ्गं नागरं पथ्या कणा जातीफलं पृथक् । प्रत्येकं वत्सनागस्य पादांशं चूर्णितं क्षिपेत् ॥ ८ ॥ मातुलुङ्ग्या आर्द्रकस्य रसेनैतद्विलोडयेत् । चतुर्गुञ्जामितं खादेत्कणाक्षौद्रं लिहेदनु ॥९॥ क्षौद्रैर्वा चाऽऽर्द्रकद्रावैः शुण्ठ्या वाऽथ गुडैर्युतम् । अनुपानैः समायोज्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥ १० ॥ वह्निं दीपयते बलं च कुरुते तेजो महद्वर्धते वीर्यं वर्धयते विषं च हरते दार्ढ्यं विधत्ते तनोः । अभ्यासेन निहन्ति मृत्युपलितं पुष्टिं प्रदत्ते नृणां कासं नोदयते क्षयं क्षपयति श्वासं च निर्णाशयेत् ॥ ११ ॥ वातं विद्रधिपाण्डुशूलग्रहणीरक्तातिसारं जयेन्मेहप्लीहजलोदराश्मरितृषाशोफं हलीमोदरम् । लूताकृच्छ्रभगंदरं ज्वरगणं चार्शांसि कुष्ठं जयेत्साध्यासाध्यरुजो निहन्ति च रसस्त्रैलोक्यचिन्तामणिः ॥ १२ ॥

इति त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

अथ द्वितीयस्त्रैलोक्यचिन्तामणिः ।

योगतरङ्गिण्याः—सूताभ्रस्वर्णताराकुणभिदुरशिलाताप्यगन्धप्रवालायोमुक्ताब्जतालं वरमिदमनलक्वाथतः सप्त भाव्यम् । निर्गुण्डीसूरणाम्भःपविरविपयसा त्रिः पृथक्चाथ पीतानापूर्यैतैर्वराटानथ मिहिरपयष्टङ्कणालिप्तवक्त्रान् ॥१॥

---

१ ख. 'येत् मूत्राम' । २ च. क. 'त् । मृदा भाण्डे पुटे पक्वात्स्वाङ्ग' ।

कृत्वा भाण्डे च रुद्ध्वा गजपुटजठरे युक्तितस्तत्तु पक्त्वोद्धृत्यैतन्मर्दयित्वा तदखिलतुलितं सूतभस्म प्रदद्यात् । वैक्रान्तं सूततुर्यांशकमथ मिलितं सप्तशः शिग्रुमूलं त्वग्वाणस्तेन तुल्यं विषमनलवरं टङ्कणं चोपणं च ॥ २ ॥ पथ्याजातीफलं चामरकुसुमकणानागरं वत्सनाभात्तुर्यांशं मेलयित्वा पृथगथ दिवसं मर्दयेल्लुङ्गतोयैः । एष त्रैलोक्यचिन्तामणिरखिलगदध्वान्तविध्वंसहंसस्तत्तद्रोगानुपानादुषसि कवलितः सार्धवल्लप्रमाणः ॥ ३ ॥ वातव्याध्यामवातज्वरजठरकृमिश्वासशूलास्रवातास्रपित्तक्षैण्यकासक्षयकफजगदोरःक्षताजीर्णमेहे । कुष्ठातीसारपाण्डुग्रहणिषु तमकेऽथ व्रणार्शःप्रकृष्टे खाञ्जे खञ्जाढ्यवातश्रुतिभगजगदे सर्वथैव प्रशस्तः ॥ ४ ॥ इति त्रैलोक्यचिन्तामणिः । अथ योगसाराच्चिन्तामणिरसः—रसेन्द्रवैक्रान्तकरौप्यताम्रं सलोहमुक्ताफलगन्धहेम । त्रिर्भावितं चाऽऽर्द्रकभृङ्गवह्निरसैरजागोपयसा तथैव ॥ १ ॥ अर्शः क्षयं कासमरोचकं च जीर्णज्वरं पाण्डुमपि प्रमेहान् । गुञ्जाप्रमाणं मधुमागधीभ्यां लीढं निहन्याद्विषमं च वातम् । चिन्तामणिरिति ख्यातः पार्वत्या निर्मितः स्वयम् ॥ २ ॥ इति चिन्तामणिः ।

अथ वसन्तकुसुमाकरः ।

प्रवालरसमौक्तिकाभ्रकमिदं चतुर्भागभाक्पृथक्पृथगतः स्मृते रजतहेमनी त्र्यंशके । अयोभुजगरङ्गकं त्रिबलकं विमर्द्याखिलं शुभेऽहनि विभावयेद्भिषगिदं धिया सप्तशः ॥ १ ॥ द्रवैर्वृषनिशेक्षुजैः कमलमालतीपुष्पजैः पयःकदलिकन्दजैर्मलयचन्दनाद्युद्भवैः । वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्द्विवल्लोऽशितः समस्तगदहृद्भवेत्किल निजानुपानैरयम् ॥ २ ॥ क्षिणोत्यनुमधूषणैः क्षयगदेषु सर्वेष्वपि प्रमेहरुजि रात्रिभिः समधुशर्कराभिः सह । सितामलयजद्रवैर्महति रक्तपित्तेऽथवा सितामधुसमन्वितैर्वृषभपल्लवानां द्रवैः ॥ ३ ॥ त्रिजातगतचन्दनैरपि च तुष्टिपुष्टिप्रदो मनोभवकरः परो वमिषु शङ्खपुष्पीरसैः । अभीरुरसशर्करामधुभिरम्लपित्तामये परेषु च यथोचितं ननु गदेषु संसेवयेत् ॥ ४ ॥

इति वसन्तकुसुमाकरो योगतरङ्गिण्याः ।

अथ लोकेश्वरः ।

पलं कपर्दचूर्णस्य पलं पारदगन्धयोः । माषष्टङ्कणकस्यैको जम्बीराद्भिर्विमर्दयेत् ॥ १ ॥ पुटेल्लोकेश्वरो नाम्ना लोकनाथोऽयमुत्तमः । ऋते कुष्ठं रक्तपित्तमन्यरोगान्क्षयं जयेत् ॥ २ ॥ पुष्टिवीर्यप्रसादौजःकान्तिलावण्यदः परः । कोऽस्ति लोकेश्वरादन्यो नृणां शंभुमुखोद्गतात् ॥ ३ ॥ इति लोकेश्वरः ।

---

१ च. त्वग्वारास्ते° । २ च. °प्रकृष्टे । ३ ख. ग. घ. गज, गरु ।

अथ लोकेश्वरपोटलीरसः ।

रसस्य भस्मना हेमपादांशेन प्रकल्पयेत् । द्विगुणं गन्धकं दत्त्वा मर्दयेच्चित्रकाम्बुना ॥ १ ॥ वराटकांश्च संपूर्य टङ्कणेन निरुध्य च । भाण्डे चूर्णप्रलिप्तेऽथ शीघ्रं रुन्ध्यात्तु मृन्मये ॥ २ ॥ शोषयित्वा पुटेद्गर्ते रत्निमात्रेऽपराह्णके । स्वाङ्गशीतलमुद्धृत्य चूर्णयित्वाऽथ विन्यसेत् ॥ ३ ॥ एष लोकेश्वरो नाम्ना वीर्यपुष्टिविवर्धनः । गुञ्जाचतुष्टयं खादेत्पिप्पलीमधुसंयुतम् ॥ ४ ॥ भक्षयेत्परया भक्त्या लोकेशे सर्वदर्शिनि । अङ्गकार्श्येऽग्निमान्द्ये च कासे पित्ते रसः स्वयम् ॥ ५ ॥ मरीचैर्घृतसंयुक्तैः प्रदातव्यो दिनत्रयम् । लवणं वर्जयेत्तत्र साज्यं दधि च योजयेत् ॥ ६ ॥ एकविंशत्यहानीत्थं मरीचं सघृतं पिबेत् । पथ्यं मृगाङ्कवज्ज्ञेयं शयीतोत्तानपादतः ॥ ७ ॥ ये शुष्का विषमाशनैः क्षयरुजा व्याप्ताश्च ये कुष्ठिनो ये पाण्डुत्वहताः कुवैद्यविधिना ये शोषिणो दुर्भगाः । ये तप्ता विविधैर्ज्वरैर्भ्रममदोन्मादैः प्रमादं गतास्ते सर्वे विगतामया हि परया स्युः पोटलीसेवया ॥ ८ ॥ इति लोकेश्वरपोटलीरसः ॥

अथ प्राणदा पर्पटी ॥

सूताभ्रायोहिवङ्गोषणविषमखिलांशेन[1] गन्धेन लोहीं[2] कोलाग्नौ विद्रुतेन क्षणमथ मिलितं दापितं[3] गोमयस्थे । रम्भापत्रेऽमुनाऽन्येन च दृढपिहितं प्राणदा पर्पटी स्यात्पाण्डौ रेके ग्रहण्यां ज्वररुजि कसने यक्ष्ममेहाग्निमान्द्ये ॥ १ ॥ प्राणदा पर्पटी सैषा भाषिता शंभुना स्वयम् । तत्तद्रोगानुपानेन सर्वरोगविनाशिनी ॥ २ ॥ इति प्राणदा पर्पटी ॥

अथ कुमुदेश्वरो रसः ।

रसार्णवात्—पारदं शोधितं गन्धमभ्रकं च समं समम् । तदर्धं दरदं विद्यात्तदर्धां च मनःशिलाम् ॥ १ ॥ सर्वार्धं मृतलोहं च खल्वमध्ये विनिक्षिपेत् । द्विःसप्तभावना देयाः शतावर्या रसेन च ॥ २ ॥ ततः सिद्धो भवत्येष कुमुदेश्वरसंज्ञकः । सितया मरिचेनाथ गुञ्जाद्वित्रिप्रमाणतः ॥ ३ ॥ भक्षयेत्प्रातरुत्थाय पूजयित्वेष्टदेवताम् । यक्ष्माणमुग्रं हन्त्येव वातपित्तकफामयान् ॥ ४ ॥ ज्वरादीनखिलान्रोगान्यथा दैत्याञ्जनार्दनः । सततार्भ्यासयोगेन वलीपलितनाशनः ॥ ५ ॥

---

१ च. 'खिलाङ्गंशग' । २ क. ग. छ. 'मलमि । ३ क. ग. ङ. दालितं । च. दालितं ।

अथ पञ्चामृताख्यो रसः।

सारसंग्रहात्— भस्मीभूतसुवर्णतारदिनकृत्सूताभ्रसत्त्वैः क्रमात्संवृद्धैस्त्रितयं त्रयः कृमिहराम्भोदैर्युतः कट्फलैः। निर्गुण्डीदशमूलवह्निरजनीव्योषार्द्रकैर्भावितो गोलीकृत्य विशोषितो निगदितः पञ्चामृताख्यो रसः॥ १॥ नानेन सदृशः कोऽपि रसोऽस्ति भुवनत्रये। निहन्ति सकलान्रोगान्भवरोगमिवाच्युतः॥ २॥ सर्वरोगहरः सूतस्तत्तद्रोगानुपानतः। अयं पञ्चामृतो नृणां त्रिदशानामिवामृतम्॥ ३॥ योगसारात्॥

अथ हेमाभ्रकरससिन्दूरः।

अभ्रकं रससिन्दूरमिश्रितं हेमभस्मना। समभागं प्रकुर्वीत रसेनाऽऽर्द्रकयोजितम्॥ १॥ क्षयं च क्षयपाण्डुं च क्षयकासं च कुष्ठकम्। जयेन्मण्डलपर्यन्तं पूर्वकर्मविपाककृत्॥ २॥ इति हेमाभ्रकरससिन्दूरः॥

अथ शिलाजत्वादिलोहम्।

शिलाजतुयुतं लोहं वल्लं तु विधिमारितम्। पथ्याशी सेवते यस्तु स यक्ष्माणं व्यपोहति॥ १॥ इति शिलाजत्वादिलोहम्॥

अथ सुवर्णपर्पटीरसः।

शुद्धं सुवर्णदलमष्टगुणेन शुद्धसूतेन पिण्डितमथो वसुभागभाजम्। गन्धे द्रुते बदरबर्हिषि लोहपात्रे दत्त्वाऽवलोड्य लघुलोहशलाकया तत्॥ १॥ मन्दं निरस्य सुरभीमलमण्डलस्थं रम्भादले तदुपरि प्रणिधाय चान्यत्। रम्भादलं लघु नियन्त्र्य तदा ददीत शीतं सुवर्णरसपर्पटिकाभिधानम्॥ २॥ पित्तोल्बणे ससितया तुगयाऽथ वातश्लेष्मोल्बणे किल तुगामधुपिप्पलीभिः। क्षीणे विरेकिणि च शोषिणि मन्दवह्नौ पाण्डौ प्रमेहिणि चिरज्वरिणि ग्रहण्याम्॥ वृद्धे शिशौ सुखिनि राज्ञि तथैव नार्यां भैषज्यमेतदुदितं हितमामयघ्नम्॥ ३॥

इति सुवर्णपर्पटीरसः॥

अथ सर्वरोगेषु मृत्युंजयरसः।

त्रिकटु त्रिफला सूतगन्धकौ टङ्कणं विषम्। यष्टीनिशाकुबेराक्षीदन्तीबीजमथापि च॥ १॥ एतानि समभागानि खल्वमध्ये विनिक्षिपेत्। भृङ्गराजरसेनैव मर्दयेत्त्रिदिनं भिषक्॥ २॥ गुटिका माषमात्रास्तु च्छायाशुष्काश्च कारयेत्। अनुपानविशेषेण सर्वरोगेषु योजयेत्॥ मृत्युंजयो रसो नाम सर्वरोगविदारणः॥ ३॥ इति मृत्युंजयरसः॥ इति रसाः॥

अथ क्षयरोगचिकित्सा।

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः। यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु स सर्पिष्षु प्रशस्यते ॥ १ ॥ नित्यं स्वदेवपूजाभक्तिर्भैषज्यदेवतागुरुषु। छागलमांसपयोऽश्नञ्जीवति यक्ष्मी चिरं धृतिमान् ॥ २ ॥ उपद्रवांश्च स्वरवैकृतादीञ्जयेद्यथास्वं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम्। त्यजेत्कुवैद्यप्रतिपादितानि बुधो विरुद्धानि च भेषजानि ॥ ३ ॥ गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियस्तुतिभिरेव च। हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणां समुपासनैः ॥ ४ ॥ ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः। सत्येनाऽऽचारयोगेण रविमण्डलसेवया ॥ वैद्यविप्रार्चनाच्चैव रोगराजो निवर्तते ॥ ५ ॥ इति क्षयरोगचिकित्सा ॥

अथोरःक्षतनिदानम्।

धनुराकर्षतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्। युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥ १ ॥ वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः। शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातात्क्षिपतो निघ्नतोऽपरान् ॥ २ ॥ अधीयानस्य वाऽत्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्। महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ३ ॥ सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चाप्यतिनृत्यतः। तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य च ॥ ४ ॥ [१]विक्षयते वक्षसि व्याधिर्बलवान्समुदीर्यते। स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ॥ ५ ॥ उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यतेऽथ विदह्यते। प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ॥ ६ ॥ क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णोऽरुचिरग्निश्च हीयते। ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥ ७ ॥ दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धिः पीतो विग्रथितो बहुः। कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक्प्रवर्तते ॥ ८ ॥ सक्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्। अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिदं स्मृतम् ॥ ९ ॥ उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते। क्षीणे च रक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥ १० ॥ अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः। परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं विवर्जयेत् ॥ ११ ॥

अथ तच्चिकित्सा।

उरोमन्थी क्षती लाजान्पयसा मधुसंयुतान्। सद्य एव पिबे[३]ज्जीर्णपयसाऽद्यात्सशर्करम् ॥ १ ॥ पार्श्ववस्तिरुजि त्वल्पपित्ताग्निस्तान्सुरायुतान्। बलाश्वगन्धाश्रीपर्णीबहुपत्रीपुनर्नवाः ॥ २ ॥ पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षुरःक्षतम्। शर्करामधुसंयुक्तं जीवकर्षभकौ मधु ॥ ३ ॥ लिह्यात्क्षीरानुपानानि

१ 'था क्षिप्र'। २ क. च. च. विक्षते। ङ. वीक्षते। ३ ग. च. छ. 'बेज्जीर्णप'।

रक्तक्षीणतरः कृशः । नीलिकातिविषाग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः । शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ ४ ॥ लाक्षाचूर्णं सुष्ठु कृतं क्षौद्राज्येनान्वितं क्षीरम् । शमयति शोषोद्भूतं वमनं रक्तस्य सत्यमिव[1] ॥ ५ ॥

अथैलादिगुटिका ।

एलापत्रत्वचो द्राक्षा पिप्पल्यर्धपलं तथा । सितामधुकखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ १ ॥ संचूर्ण्य मधुना युक्तां गुटिकां संप्रकल्पयेत् । अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेच्च दिने दिने ॥ २ ॥ कासं श्वासं ज्वरं हिक्कां छर्दिं मूर्छां मदं भ्रमम् । रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ ३ ॥ शोषप्लीहाढ्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतक्षयम् । गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ ४ ॥

अथ यष्ट्याद्यं घृतम् ।

यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमं घृतम् । पयसा पिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं[2] क्षते हितम् ॥ १ ॥

अथ बलाद्यं घृतम् ।

घृतं बलानागबलार्जुनाम्बुसिद्धं सयष्टीमधुकल्कपादम् । हृद्रोगशूलक्षतरक्तपित्तकासानिलान्संशमयत्युदीर्णान् ॥ १ ॥

अथ श्वदंष्ट्राद्यं घृतम् ।

श्वदंष्ट्रोशीरमञ्जिष्ठाबलाकाश्मर्यकत्तृणम् । दर्भमूलं पृथक्पर्णी बला सर्षपिका[4] स्थिरा ॥ १ ॥ पलिकान्[3]साधयेत्तेषां पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे । कल्कः स्वगुप्तैवर्षाभूमेदाजीवन्तिजीवकैः ॥ २ ॥ शतावर्यादिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीवृषैः । प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा तु पित्तहृद्रोगगुल्मनुत् ॥ ३ ॥ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः । धनुस्तम्भाद्यभाराध्वक्षीणानां बलमांसदः ॥ ४ ॥

अथ द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षायाः संमितं प्रस्थं मधुकस्य पलाष्टकम् । पचेत्तोयाढके सिद्धे पादशेषेण तेन तु ॥ १ ॥ पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् । प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ २ ॥ सिद्धे शीते पलान्यष्टौ शर्करायाः प्रदापयेत् । एतद्द्राक्षाघृतं सिद्धं क्षीणक्षतहितं परम् ॥ ३ ॥ वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् । प्रदरं रक्तपित्तं च हन्यान्मांसबलप्रदम् ॥ ४ ॥

---

१ ग. ङ. च. छ. सिद्धमिव° । २ ग. च. छ. °लीमांसीक° । ३ च. पालिकान् । ४ च. छ. °सकर्षाभमे° ।

अथामृतप्राश्यावलेहः ।

क्षीरधात्रीविदारीक्षुक्षीरिर्णा च तथा रसे । पचेत्समे घृतप्रस्थे मधुकैरिक्षुसंयुतैः ॥ १ ॥ द्राक्षादिचन्दनोशीरशर्करोत्पलपद्मकैः । मेधुकं कुसुमानन्ता काश्मरी तृणसंज्ञकैः ॥ २ ॥ प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करायास्तुलां तथा । पलार्धकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेसरान् ॥ ३ ॥ विनीय तस्य संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयन्त्रितः । अमृतप्राश्यमित्येतदश्विभ्यां निर्मितं पुरा ॥ ४ ॥ क्षीरमांसाशिनो हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् । तृष्णारुचिश्वासकासच्छर्दिहिक्काप्रमर्दनम् । मूत्रकृच्छ्रज्वरघ्नं च बल्यं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥ ५ ॥

अथ रसराजः ।

मुक्ताप्रवालरसहेमसिताभ्रकान्तवङ्गं मृतं सकलमेतदहो विभाव्यम् । छिन्नारसेन च वरीसलिलेन सप्तवारं ततो मधुहविर्मरिचेन साकम् । लिह्यादुरःक्षतहरं रसराजकाख्यं माषप्रमाणमतनूद्भवहेतुमेनम् ॥ १ ॥ अन्यच्च तर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु । अन्नपानं निषेव्यं तु क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥ २ ॥ शोकं स्त्रियं क्रोधमसूयनं च त्यजेदुदारान्विषयान्भजेच्च । तथा द्विजातींस्त्रिदशान्गुरूंश्च कथाश्च पुण्याः शृणुयाद्द्विजेभ्यः ॥ ३ ॥ इत्युरःक्षतचिकित्सा ।

अथ कासनिदानम् ।

धूमोपघाताद्रजसस्तथैव व्यायामरूक्षान्ननिषेवणाच्च । विमार्गगत्वाद्द्रुतभोजनाच्च वेगावरोधात्क्षवथोस्तथैव ॥ १ ॥

तस्य संप्राप्तिमाह—

प्राणो ह्युदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्यस्वनतुल्यघोषः । निरेति वक्त्रात्सहसा सदोषो मनीषिभिः कास इति प्रदिष्टः ॥ १ ॥

अथ तस्य संख्यामाह—

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः । क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ १ ॥ पूर्वरूपं भवेत्तेषां शूकपूर्णगलास्यता । कण्ठे कण्डूश्च भोज्यानामवरोधश्च जायते ॥ २ ॥

अथ वातिकमाह—

हृच्छङ्खमूर्धोदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः । प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥ १ ॥

---

१ च. मधूकं । २ ग. छ. ख. 'स पश्चात्प्रदेन्मधु' । ३ क. ख. घ. 'तुमान' ।

अथ पैत्तिकमाह—

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दितस्तिक्तमुखस्तृषार्तः । पित्तेन पित्तानि वमेत्कटूनि कासेत्सपाण्डुः परिदह्यमानः ॥ १ ॥

अथ कफजमाह—

प्रलिप्यमानेन मुखेन सीदञ्शिरोरुगार्तः कफपूर्णदेहः । अभक्तरुग्गौरवकण्डुयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥ १ ॥

अथ क्षतकासमाह—

अतिव्यवायभाराध्वयुद्धाश्वगजनिग्रहैः । रूक्षस्योरःक्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥ १ ॥

अथ तेनैत उपद्रवाः ।

स पूर्वं कासते शुष्कं ततः ष्ठीवेत्स शोणितम् । कण्ठेन रुजताऽत्यर्थं विभग्नेनैव चोरसा ॥ १ ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तुद्यमानेन शूलिना । दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥ २ ॥ पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यपीडितः । पारावत इवाऽऽकूजेत्कासवेगात्क्षतोद्भवात् ॥ ३ ॥

अथ क्षयजमाह—

विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् । घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ त्रयो मलाः । कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥ १ ॥

अथास्योपद्रवानाह—

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान्प्राणक्षयं चोपलभेत्स कासी । शुष्कं स निष्ठीवति दुर्बलस्तु प्रक्षीणमांसो रुधिरं सपूयम् । तं सर्वलिङ्गं भृशदुश्चिकित्स्यं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ॥ १ ॥ इत्येष क्षयजः कासः क्षीणानां देहनाशनः । साध्यो बलवतां वा स्याद्याप्यस्त्वेवं क्षतोत्थितः ॥ २ ॥

अथ पुनरसाध्यत्वमाह—

नवौ कदाचित्सिध्येतामपि पादगुणान्वितौ । स्थविराणां जराकासः सर्वो याप्यः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

अथ चिकित्साद्वारेण साध्ययाप्यत्वमाह—

त्रीन्पूर्वान्साधयेत्साध्यान्पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् । पूयाभमरुणं श्यावं हरितं पीतनीलकम् ॥ १ ॥ निष्ठीवञ्श्वासकासार्तो न जीवति हतस्वरः । कासा-

च्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः । भवन्त्युपेक्षया यस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥ २ ॥ इति कासनिदानम् ।

अथ कासचिकित्सा ।

अथ वातकासचिकित्सा ।

रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् । सर्पिर्भिर्बस्तिभिः पेयाक्षीरयूषरसादिभिः ॥ १ ॥ ग्राम्यानूपोदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् । रसैर्मांसात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् ॥ २ ॥ दशमूलीसृता श्वासकासहिक्कारुजापहा । यवागूर्दीपनी वृष्या वातरोगविनाशिनी ॥ ३ ॥ रसः कर्कोटकानां च घृतभृष्टः सनागरः । वातकासप्रशमनः शृङ्गीमत्स्यस्य वा पुनः ॥ ४ ॥

अथापराजितलेहः ।

सटीशृङ्गीकणाभार्गीगुडवारिदयासकैः । सतैलैर्वातकासघ्नो लेहोऽयमपराजितः ॥ १ ॥

अथ भार्ग्यादिलेहः ।

भार्गीद्राक्षासटीशृङ्गीपिप्पलीविश्वभेषजम् । गुडतैलयुतो लेहो हितो मारुतकासिनाम् ॥ १ ॥

अथ विश्वादिलेहः ।

विश्वाभार्गीकणासोमवल्कं द्राक्षा सटी सिता । लिह्यात्तैलेन वातोत्थकासं जयति दुस्तरम् ॥ १ ॥

अथ दशमूलादिघृतम् ।

दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं घृते पचेत् । दक्षतित्तिरनिर्यूहे तत्परं वातकासजित् ॥ १ ॥

अथ कण्टकार्यवलेहः ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालभाम् । शटी पुष्करमूलं च श्रेयसी सुरसा वचा ॥ १ ॥ भार्गी छिन्नरुहा रास्ना कर्कटाख्या च कार्षिकान् । कल्कान्निदिग्धिद्वितुला कषाये पलविंशतिः ॥ २ ॥ मत्स्यण्डिकाया दत्त्वा तु सर्पिषः कुडवं पचेत् । सिद्धशीते पृथक्क्षौद्रपिप्पलीकुडवान्वितम् ॥ ३ ॥ चतुष्पलं तुगाक्षीर्याश्चूर्णं तत्र प्रदापयेत् । लेहयेत्कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ ४ ॥ चूर्णिता विश्वदुःस्पर्शाशृङ्गीद्राक्षासटीसिताः । लिह्यात्तैलेन

वाताढ्यं कासं जयति दुस्तरम् ॥ ५ ॥ पञ्चमूलकृतः क्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः। रसः समश्नुतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥ ६ ॥ इति वातकासः।

अथ पित्तकासे बलादिक्वाथः।

बलाद्विबृहतीद्राक्षावासाभिः क्वथितं जलम्। पित्तकासापहं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ १ ॥

अथ शठ्यादिक्वाथः।

शटीह्रीवेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजम्। एतं क्वाथं पिबेत्पूतं सघृतं पित्तकासनुत् ॥ १ ॥ शुण्ठीद्विपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा। कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत्समधुशर्करम् ॥ २ ॥

अथ खर्जूरादिलेहः।

खर्जूरपिप्पलीद्राक्षासितालाजाः समांशकाः। मधुसर्पिर्युतो लेहः पित्तकासहरः परः ॥ १ ॥

अथ क्षीरामलकघृतम्।

महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः। सर्पिष्प्रस्थं पचेद्युक्त्या पित्तकासनिबर्हणम् ॥ १ ॥

अथ वङ्गसेनात्।

काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागरैः। पित्तकासे रसक्षीरयूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ १ ॥

अथ षट्प्रस्थं घृतम्।

आपोथ्य क्षीरिणीं शृङ्गान्पचेत्क्षीरचतुर्गुणे। द्राक्षाकल्के घृतं सिद्धं लिह्यात्तत्पित्तकासनुत् ॥ १ ॥

अथ क्षीरघृतम्।

क्षीरवृक्षाङ्कुरक्वाथे पचेत्क्षीरसमं घृतम्। पाययेत्पित्तकासघ्नं मधुना वाऽवलेहयेत् ॥ १ ॥ इति वङ्गसेनात्पित्तकासः।

अथ द्राक्षामलकादिलेहः।

द्राक्षामलकखर्जूरं पिप्पलीमरिचान्वितम्। पित्तकासहरं ह्येतल्लिह्यान्माक्षिकसर्पिषा ॥ १ ॥

अथ कफकासः।

कफजे वमनं कार्यं कासे लङ्घनमेव च। शस्ताऽपवाता प्रकृतिर्यूषाश्च कटु-

तिक्तकाः ॥ १ ॥ मुद्गामलाभ्यां यवदाडिमाभ्यां कर्कन्धुना शुष्ककमूलकेन । शुण्ठीकणाभ्यां सकुलत्थकेन यूषो नवाङ्गः कफकासहन्ता ॥ २ ॥ इति नवाङ्गयूषः । सटी सातिविषा मुस्तशृङ्गी कर्कटकस्य च । अभया शृङ्गबेरं च समं सट्यादि पेषयेत् ॥ १ ॥ हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं तक्रोदकपरिप्लुतम् । श्लेष्मकासी लिहेदेतमवलेहं मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥ इति शट्याद्यवलेहः । व्योषाजमोदचित्रकषड्ग्रन्थचव्यकल्कितं सर्पिः । कफकासश्वासहरं वासकरससाधितं समधु ॥ १ ॥

इति व्योषाद्यं घृतम् । इति श्लेष्मकासः ।

अथ द्वंद्वकासचिकित्सा ।

कट्फलं कत्तृणं भार्गी मुस्ता धान्यं वचाऽभया । शुण्ठी पर्पटकं शृङ्गी सुराह्वं च जले शृतम् ॥ १ ॥ मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफान्विते । कण्ठरोगे मुखे शूले हिक्काश्वासज्वरेषु च ॥ २ ॥

अथ कट्फलादिः ।

सिंहास्यामृतासिंहीनां क्वाथं मधुयुतं पुमान् । पिबेत्सपित्तकफजे कासे श्वासे क्षये ज्वरे ॥ १ ॥ वासकस्वरसः पेयो मधुयुक्तो हिताशिना । पित्तश्लेष्मकृते कासे तालीसाद्यं च योजयेत् ॥ २ ॥

अथ क्षतकासः ।

कासे तु क्षतजे वल्ये पाचनैर्बृंहणैरपि । शमनैः पित्तकासघ्नैरन्यैश्च मधुरौषधैः ॥ १ ॥ यवागूं वा पिबेत्सिद्धां क्षतोरस्कः सुशीतलाम् । इक्षिवक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः ॥ २ ॥ मधुकं पिप्पली द्राक्षा शृङ्गी चैव शतावरी । द्विगुणा च तुगाक्षीरी सिता सर्वैश्चतुर्गुणा । लिह्याच्चं मधुसर्पिर्भ्यां क्षतकासनिवृत्तये ॥ ३ ॥ इतीक्ष्वाद्यो लेहः ॥ मञ्जिष्ठमूर्वानतवह्निपाठाकृष्णाहरिद्राविहितं तु चूर्णम् ॥ क्षौद्रेण कासेऽवलिहेत्क्षतोत्थे पिबेद्घृतं चेक्षुरसे विपक्वम् ॥ १ ॥ इक्षिवक्षुवालिकापद्ममृणालोत्पलचन्दनैः । शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ २ ॥ इति क्षतकासः ॥

अथ क्षयकासः ।

पिप्पलीगुडसंसिद्धं छागीक्षीरयुतं घृतम् । एतदग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पिश्च क्षयकासिनाम् ॥ १ ॥ इति पिप्पल्यादिघृतम् ॥ ककुभपिष्टं कृत्वा वासारसभावितं बहून्वारान् । मधुघृतसितोपलाभिर्लेह्यं क्षयकासरक्तपित्तहरम् ॥ १ ॥

इति ककुभचूर्णम् ।

अथ पिप्पल्याद्यवलेहः ।

पिप्पली मधुकं पिष्टं कर्षकं ससितोपलम् । प्रस्थैकं गव्यमाज्यं च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥ १ ॥ यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकीरसम् । तैलं च प्रसृतांशानि तत्सर्वं मृदुवह्निना ॥ २ ॥ पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तं स श्वासकासजित् । क्षयहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसाम् ॥ ३ ॥ इति पिप्पल्याद्यवलेहः ॥ अन्यच्च—पिप्पली मधुकं द्राक्षा सुपक्वं बृहतीफलम् । घृतक्षौद्रयुतो लेहः क्षयकासनिवर्हणः ॥ १ ॥ संनिपातभवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः । संनिपातहितं तस्मात्कार्यमत्र चिकित्सितम् ॥ २ ॥ इति क्षयकासः ॥

अथ कासश्वासः ।

अमृतानागरफञ्जीव्याघ्रीपर्णीसुसाधितः क्वाथः । पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥ १ ॥ इत्यमृतादिक्वाथः ॥ भार्गी सनागरा सिंही कुलत्थं मूलकं तथा । पिबेत्पिप्पलिचूर्णेन कासश्वासौ व्यपोहति ॥ १ ॥ इति भार्ग्यादिक्वाथः ॥ स्वरसं शृङ्गवेरस्य माक्षिकेण समन्वितम् । पाययेच्छ्वासकासघ्नं प्रतिश्यायकफापहम् ॥ १ ॥ सेवितं मधुखण्डाभ्यां चूर्णं मरिचजं यदि । किमर्थं क्रियते चिन्ता कासश्वासपराजितैः ॥ २ ॥ कुलित्थः कण्टकारी च तथा ब्राह्मणयष्टिका । शुण्ठीसुरभिसंयुक्तः कासश्वासज्वरापहः ॥३॥ पौष्करं कट्फलं भार्गी विश्वपिप्पलिसाधितम् । पिबेत्क्वाथं कफोद्रेके कासे श्वासे च हृद्ग्रहे ॥ ३ ॥ कुनटीसैन्धवव्योषविडङ्गामरहिङ्गुभिः । लेहः साज्यमधुः कासहिक्काश्वासनिवारणः ॥ ४ ॥ इति कुनट्यादिलेहः । श्वासकासहरा बर्हिपादा च क्षौद्रसर्पिषा । लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ १ ॥ भार्गीशुण्ठीकणाचूर्णं गुडेन श्वासकासनुत् । पथ्याशुण्ठीगुडयुतां गुटिकां धारयेन्मुखे ॥२॥ सर्वेषु श्वासकासेषु केवलं वा बिभीतकम् । नागरेणाभया तद्वत्कासमाशु व्यपोहति ॥ ३ ॥ इति श्वासकासः ॥

अथ सर्वकासः ।

सपिप्पलीपुष्करमूलपथ्याशुण्ठीसटीमूलकसूक्ष्मचूर्णम् । गुडेन युक्ता गुटिका प्रयोज्या कासेषु नासास्रववैस्वरे च ॥ १ ॥ क्षवथौ गन्धनाशे च धूमपानं प्रयोजयेत् । अर्कमूलशिले तुल्ये ततोऽर्धेन कटुत्रिकम् ॥ २ ॥ चूर्णितं वह्निनिक्षिप्तं पिबेद्धूमं तु योगवित् । भक्षयेदथ ताम्बूलं पिबेद्दुग्धमथाम्बु वा ॥ ३ ॥ कासाः पञ्चविधा यान्ति शान्तिमाशु न संशयः । मनःशिलालं मरिचं मांसीमु-

---

१ क. 'शिलौलम्' । २ च. 'मुस्तागुडैः पि' ।

स्नेङ्गुदैः पिबेत् ॥ ४ ॥ धूमं तस्यानु च पयः सुखोष्णं सगुडं पिबेत् । एष कासान्पृथग्द्वंद्वसंनिपातसमुद्भवान् ॥ ५ ॥ शतैरपि प्रयोगाणां साधयेदप्रसाधितान् । मनःशिलालिप्तदलं बदर्यातपशोषितम् ॥ ६ ॥ सक्षीरं धूमपानं च महाकासनिबर्हणम् । पिष्ट्वा त्रिपुटधत्तूरमूलव्योषमनःशिलाः ॥ ७ ॥ तेन प्रलिप्य वसनं धूमवर्तिं प्रकल्पयेत् । धूमं तस्याः पिबेद्यस्तु त्रिदिनात्कसनं हरेत् ॥ ८ ॥ जातीपत्रशिलारालैर्योजयेद्गुग्गुलं समम् । अजामूत्रेण संपिष्टो धूमः कासहरः परः ॥ ९ ॥

अथ जात्यादिधूमः ।

जातीजटाकिसलयैर्बदरीदलैश्च [1]जातीमसूरकफलैः सुमनःशिला च । स्याद्धूमवर्तिरिह गुग्गुलुना समेतैः कासच्छिदे बदरिकाग्निविदह्यमानैः ॥ १ ॥ रात्रिद्वयशिलाधूमपानात्कासश्रुतिः कुतः । जलपानादपि तथा क्षणेन क्षणदाक्षये ॥ २ ॥ इति जात्यादिधूमः ॥ हरीतकीकणाशुण्ठीमरीचगुडसंयुतः । कासघ्नो मोदकः प्रोक्तः परं चानलदीपनः ॥ १ ॥ इति हरीतक्याद्यो मोदकः ॥ शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् । खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यगुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ १ ॥ इति समशर्करं चूर्णम् ॥ कर्पूरवालककोलजातीफलदलं समम् । लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठ्यो विवर्धिताः ॥ १ ॥ चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं क्षयकासजित् । वैस्वर्यकासश्वासघ्नं छर्दिं चैव क्षयं नयेत् ॥ प्रयुक्तं चान्नपानेषु भेषज्यं द्विगुणं हितम् ॥ २ ॥ इति कर्पूराद्यं चूर्णम् ॥ कर्षः *कर्षांशपलं पलद्वयं स्यात्ततोऽर्धकर्षश्च । मरिचस्य पिप्पलीनां दाडिमगुडयावशूकानाम् ॥ १ ॥ सर्वौषधैरसाध्या ये कासाः सर्ववैद्यनिर्मुक्ताः । अपि पूयं छर्दयतां तेषामिदमौषधं पथ्यम् ॥ २ ॥

अथ मरिचाद्यं चूर्णम् ।

देवदारुबलारास्नात्रिफलाव्योषपद्मकैः । सविडङ्गैः सितातुल्यैस्तच्चूर्णं सर्वकासनुत् ॥ १ ॥ बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् । स्वरोपघाते कासे च लेह्यमेतं प्रयोजयेत् ॥ २ ॥ द्वौ क्षारौ पञ्च मूलानि पञ्चैव लवणानि च । सटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ॥ पाययेच्च घृतोन्मिश्रं सर्वकासनिबर्हणम् ॥ ३ ॥

---

* अत्र कर्षांशो द्विकर्षमेव ।

---

१ च. जातामसूरकफलैः समनःशिला च ।

अथ त्रिजातगुटिका ।

त्रिजातमर्धकर्षं च पिप्पल्यर्धपलं सिता । द्राक्षामधुकखर्जूरं पलांशं श्लक्ष्णकल्कितम् ॥ १ ॥ मधुना गुटिका घ्नन्ति ता वृष्याः पित्तशोणितम् । कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥ २ ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान् । रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ ३ ॥

अथ मरीचादिगुटिका ।

शार्ङ्गधरात्—मरीचं कर्षमात्रं च पिप्पली कर्षसंमिता । अर्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मं च दाडिमात् ॥ १ ॥ एतच्चूर्णीकृतं युञ्ज्यादष्टकर्षगुडेन हि । शाणप्रमाणां गुटिकां कृत्वा वक्त्रे च धारयेत् ॥ अस्याः प्रभावात्सर्वेऽपि कासा यान्त्येव संक्षयम् ॥ २ ॥

अथ लवङ्गादिवटी ।

तुल्या लवङ्गमरिचाक्षफलत्वचः स्युः सर्वैः समो निगदितः खादिरस्य सारः । बब्बूलवल्कलकषाययुजां चतुर्णां कासान्निहन्ति गुटिका घटिकाष्टकान्ते ॥ १ ॥ धनंजयत्रिजातकं कणाजटाकटुत्रिकम् । रसार्द्रकेण भावितं जयेच्च कासमाततम् ॥ २ ॥ कटुत्रिकं छिन्नलताकृशानुफलत्रिकं वेल्लभवं सराम्लम् । सशर्करं चूर्णमिदं सुसेव्यं कासाटवीदाहदवानलाख्यम् ॥ ३ ॥

अथ विभीतकावलेहः ।

प्रस्थं विभीतकानामस्थीनि विहाय साधयेद्जामूत्रे । लेह्यस्त्ववलेहोऽयं मधुना सहितोऽतिकासहरः ॥ १ ॥

अथ खदिरादिगुटिका ।

खादिरं पौष्करं शृङ्गी कटफलं[1] द्विजयष्टिका । हरीतकी लवङ्गं च व्योषं चातिविषं तथा ॥ १ ॥ कारवीयासममृता बृहतीद्वयमक्षकम् । पृथक्कर्षद्वयं ग्राह्यं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ २ ॥ सर्वैः समं खादिरं च मेलयित्वा विभावयेत् । दाडिमत्वक्तथा क्षुद्राखदिराम्भोभिरार्द्रकैः ॥ ३ ॥ बब्बूलत्वग्दलक्वाथैराटरूषजलैस्तथा । सप्तधा भावयेद्बद्ध्वा गुटिका खादिरी मता । कासश्वासौ निहन्त्याशु दुस्तरौ चिरजावपि ॥ ४ ॥ इति श्वासकासे खदिरादिगुटिका ।

---

१ छ. कट्वलं ।

अथाऽऽर्द्रकावलेहः ।

वैद्यजीवनात् । आर्द्रादर्धतुला गुडादपि तथा व्याघ्रं च कुस्तुम्बरी दीप्या-योजरणत्रिजातजलदादेतत्पचेद्युक्तितः । लेहो रत्नकले तवैव कथितः प्राण-प्रियाया मया कासार्शोज्वरपीनसश्वयथुरुग्गुल्मक्षयध्वंसनः ॥ १ ॥

अथ व्याघ्रीहरीतकीलेहः ।

समूलपुष्पच्छदकण्टकार्यास्तुलाजलद्रोणपरिप्लुता च । हरीतकीनां च शतं निदध्याद्ग्राह्यं तु पक्त्वा चरणावशेषम् ॥ १ ॥ गुडस्य दत्त्वा शतमेतदग्नौ विपक्कमुत्तार्य ततः सुशीते । कटुत्रिकं च त्रिपलप्रमाणं पलानि षट् पुष्परसस्य चापि ॥ २ ॥ क्षिपेच्चतुर्जातपलं यथाग्नि प्रयुज्यमानो विधिनाऽवलेहः । वातात्मकं पित्तकफोद्भवं च द्विदोषकासानपि संनिपातान् ॥ ३ ॥ क्षतोद्भवं कासक्षयं च हन्यात्सपीनसश्वासमुरःक्षतं च । यक्ष्माणमेकादशरूपमुग्रं भृगूपदिष्टं हि रसायनं स्यात् ॥ ४ ॥

अथ कासकण्डनावलेहः ।

अजामूत्रं शतपलं मन्दाग्नौ गुडपाकवत् । पक्त्वा विभीतकं चूर्णं पलद्वयमितं क्षिपेत् ॥ १ ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं पलमात्रं मृतायसम् । कण्टकारीफलरजो निक्षिपेच्च पलद्वयम् ॥ २ ॥ ततो माषद्वयं खादेट्टङ्कं कर्षमथापि च । क्षौद्रेणोष्णाम्बुना वाऽपि सर्वकासात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ असाध्या भिषजा त्यक्ताश्चिरजाः पथ्यवर्जिताः । ये कासास्तेऽप्यनेनाऽऽशु प्रणश्यन्ति न संशयः । कासकण्डननामाऽयं योग आत्रेयभाषितः ॥ ४ ॥

अथागस्तिहरीतकीपाकः ।

वृन्दात् । दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् । हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ १ ॥ भार्गीपुष्करमूलं च द्विपलांशं यवाढकम् । हरीतकीशतं चैव जले पञ्चाढके पचेत् ॥ २ ॥ यवैः स्विन्नैः कषाये च पूतं तच्चाभयाशतम् । पचेद्गुडतुलां दत्त्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ ३ ॥ तैलात्पिप्पलिचूर्णाच्च सिद्धे शीते च माक्षिकात् । लिह्याद्द्वे चाभये नित्यं ततः खादेद्रसायनम् ॥ ४ ॥ वलीं च पलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्धनम् । पञ्च कासान्क्षयश्वासान्हिक्कां च विषमज्वरान् ॥ ५ ॥ हन्यात्तथा ग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् । अगस्तिविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनम् ॥ ६ ॥

अथ वैद्यजीवनाद्विभीतकावलेहः ।

आजस्य मूत्रस्य शतं पलं च शतं पलानां च कलिद्रुमस्य । पक्कं समध्वाशु

निहन्ति कासं श्वासं च तद्वत्सवलं बलासम् ॥ १ ॥ कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कषायकम् । पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥ २ ॥ पृथक्पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रकम् । मुस्तकर्कटशृङ्गी च त्र्यूषणं धन्वयासकम् ॥ ३ ॥ भार्गी रास्ना शटी चैव शर्करा पलविंशतिः । प्रत्येकं च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्घृततैलयोः ॥ ४ ॥ पक्त्वा लेहत्वमायाते शीते मधुपलाष्टकम् । चतुष्पलं तुगाक्षीरी(र्याः)पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥ ५ ॥ क्षिप्त्वा निदध्यात्सुदृढे मृन्मये भाजने शुभे । लेहोऽयं हन्ति कासार्तिहिक्काश्वासानशेषतः ॥ ६ ॥ इति कण्टकार्यवलेहो वृन्दात् । व्याघ्रीस्वरसविपक्वं[2] रास्नाकट्फलसुगोक्षुरव्योषैः । सर्पिः स्वरोपघातं निहन्ति कासं च पञ्चविधम् ॥ १ ॥ वृन्दात् । सर्पिर्गुडूचीवृषकण्टकारीक्राथेन कल्केन च सिद्धमेतत् । पेयं पुराणज्वरकासशूलप्लीहाग्निमान्द्यग्रहणीगदेषु ॥ २ ॥

अथ त्र्यूषणादिघृतं वृन्दात् ।

त्र्यूषणं त्रिफलाद्राक्षाकाश्मर्यश्चाटरूषकम् । द्वे पाठे देवदार्व्यब्दस्वगुप्तं चित्रकं शटी ॥ १ ॥ व्याघ्री तामलकी मेदा काकनासा शतावरी । त्रिकण्टकं विदारी च पिष्ट्वा कर्षसमान्घृतात् ॥ २ ॥ प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरसिद्धं कासहरं पिबेत् । ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥ ३ ॥ कामलार्शोनिलाष्ठीलाक्षतशोपक्षयापहम् । त्र्यूषणं नाम विख्यातं घृतमेतन्महोत्तमम् ॥ ४ ॥

अथ कण्टकारीघृतम् ।

समूलफलपत्रायाः कण्टकार्या रसाढकम् । घृतप्रस्थं बलाव्योषविडङ्गशटिदाडिमैः ॥ १ ॥ सौवर्चलयवक्षारविश्वामलकपौष्करैः । वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकादिभिः ॥ २ ॥ मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालम्भाम्लवेतसैः । शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥ ३ ॥ कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिक्कासु[3] शस्यते । कण्टकारीघृतं सिद्धं कफव्याधिनिषूदनम् ॥४॥ वृन्दात् ॥ द्वितीयं कण्टकारीघृतं योगतरङ्गिण्याः—कण्टकार्यास्तुलां क्षुण्णां कृत्वा द्रोणेऽम्भसः पचेत् । तेनाऽऽढकेन क्राथस्य घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ १ ॥ रास्नादुःस्पर्शषड्ग्रन्थिपिप्पलीद्वयचित्रकैः । सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफष्ठीवहि[4]कारोचकपीनसान् ॥ २ ॥ इति कण्टकारीघृतम् ॥

अथ रसाः ।

रसगन्धकणापथ्याकलिद्रुफलवासकाः । भार्गी चेति क्रमाद्वृद्धैरेतद्वर्वरज-

---

१ क. °मानीय शी° । २ क. 'विपक्के रा' । ३ च. °हिध्मासु । ४ च. °हिध्मारो° ।

द्रवैः ॥ १ ॥ पिष्टं विंशतिमेकान्तान्कुर्यात्क्षौद्रेण गोलकान्। कर्षप्रमाणमेतस्य तमेकं प्रातरुत्थितः ॥ २ ॥ दद्यान्मासत्रयं क्षुद्राक्काथं दशकणायुतम्। पिबेत्तदनु कासाच्च श्वासाच्च परिमुच्यते ॥ ३ ॥ इति भार्गोत्तरवटी ॥

अथ पर्पटीरसः।

रसरत्नप्रदीपात् ॥ भागौ रसस्य गन्धस्य द्वावेको लोहभस्मतः। एतद्धृते द्रवीभूतं मृद्वग्नौ कदलीदले ॥ १ ॥ पातयेद्गोमयगते तथैवोपरि योजयेत्। ततः पिष्ट्वा द्रवैरेभिर्मर्दयेत्सप्तधा पृथक् ॥ २ ॥ भार्गीमुण्डीमुनिवराजयानिर्गुण्डिका-द्रवैः। व्योषवासककन्यार्द्रद्रवैः शुष्कं पुटेल्लघु ॥ ३ ॥ अगन्धं खर्परे नाम्ना पर्पटीति रसो भवेत्। सर्वरोगहरः स्वैः स्वैरनुपानैर्द्विमाषतः ॥ ४ ॥ ताम्बूलपत्रसहिता कासश्वासहरा परा। सकणः सुरसाक्काथोऽनुपानं वास-गोजलम् ॥ ५ ॥

अथ पारदादिचूर्णम्।

योगरत्नावलितः ॥ पारदं गन्धकं शुद्धं मृतं लोहं च टङ्कणम्। रास्नावि-डङ्गत्रिफलादेवदारुकटुत्रयम् ॥ १ ॥ अमृतापद्मकक्षौद्रं पिचुतुल्यानि चूर्णयेत्। त्रिगुञ्जः सर्वकासघ्नो ज्वरारोचकमेहनुत् ॥ २ ॥

अथ कासश्वासविधूननो रसः।

रसभागो भवेदेको गन्धकाद्द्वौ तथैव च। यवक्षारस्त्रिभागः स्याद्रुचकं च चतुर्गुणम् ॥ १ ॥ मरिचं पञ्चभागं स्याच्छुद्धं रसविमर्दितः। कासं पञ्चविधं हन्याच्छ्वासं पञ्चविधं हरेत् ॥ २ ॥

अथ ताम्रपर्पटीरसः।

मृतं ताम्रं त्रिभागं च रसं तत्समगन्धकम्। भागमेकं वत्सनाभं कज्जलीख-ल्वमध्यगम् ॥ १ ॥ गोघृतेन कृतं कल्कं लोहपात्रे विपाचयेत्। धारयेदर्कप-त्रस्थां पर्पटीं रससिद्धये ॥ २ ॥ गुञ्जाद्वयं त्रयं चैव पिप्पलीमधुसंयुतम्। त्रिस-प्तरात्रयोगेण रोगराजं च नाशयेत् ॥ ३ ॥ आर्द्रकस्य रसेनैव संनिपातं नियच्छति। त्रिफलारससंयुक्ता सर्वपाण्डुं विनाशयेत् ॥ ४ ॥ वातारितैल-संयुक्ता सर्वशूलनिवारणी। कुमारीरसयोगेन वातपित्तोपशान्तिकृत् ॥ ५ ॥ बाकुचीरससंयुक्ता सर्वदद्रुविनाशनी। त्रिफला मधुसंयुक्ता सर्वमेहनिवा-

---

१ ग. शुष्कपुटे लघु। २ क. ढालयेत्।

रणी ॥६॥ खदिरक्काथपानेन कुष्ठाष्टादशनाशनी । मन्थानभैरवेणोक्ता लोकानां हितकाम्यया ॥ ७ ॥ इति ताम्रपर्पटीरसः ।

अथ नागवल्लभः ।

कर्षमाना मृगमदचोचटङ्कणका अथ । कश्मीरजन्मदरदपिप्पल्यः स्युर्द्विकर्षकाः ॥ १ ॥ अकारकरभो जातीपत्री जातीफलं विषम् । प्रत्येकं पलमानानि चत्वार्यथ सुखल्वके ॥ २ ॥ अहिवल्लीदलरसैर्मर्दयेच्च दिनत्रयम् । मुद्गप्रमाणा वटका लीढा मध्वार्द्रकद्रवैः ॥ ३ ॥ ताम्बूलचर्विता मेहकासक्षयमरुद्धराः । नागवल्लभनामाऽयं रसो विश्वोपकारकः ॥ ४ ॥

इति नागवल्लभरसो ग्रन्थान्तरात् ।

अथ हेमगर्भपोटलीरसः ।

शार्ङ्गधरात् । रसस्य भागाश्चत्वारस्तावन्तः कनकस्य च । तयोश्च पिष्टिकां[1] कृत्वा गन्धो द्वादशभागिकः ॥ १ ॥ कुर्यात्कज्जलिकां तत्र मुक्ताभागाश्च षोडश । चतुर्विंशश्च शङ्खस्य भागैकं टङ्कणस्य च ॥ २ ॥ एकत्र मर्दयेत्सर्वं पक्वनिम्बुकजै रसैः । कृत्वा तेषां ततो गोलं मूषासंपुटके न्यसेत् ॥ ३ ॥ मुद्रां दत्त्वा ततो हस्तमात्रे गर्ते च गोमयैः । पुटेद्गजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ४ ॥ पिष्ट्वा गुञ्जाचतुर्मानं दद्याद्व्योषाज्यसंयुतम् । एकोनत्रिंशदुन्मानमरिचैः सह दीयते ॥ ५ ॥ राजते मृन्मये पात्रे काचजे वाऽथ लोहजे । लोकनाथसमं पथ्यं कुर्यात्प्रयतमानसः ॥ ६ ॥ कासे श्वासे क्षये वाते कफे ग्रहणिकागदे । अतिसारे प्रयोक्तव्या पोटली हेमगर्भिका ॥ ७ ॥

इति हेमगर्भपोटलीरसः ।

अथ द्वितीयहेमगर्भपोटलीरसः ।

शुद्धसूतं चतुर्भाग द्विभागं गन्धकस्य च । भागमेकं सुवर्णं च त्रिभागं शुल्बभस्म च ॥ १ ॥ कुमारीरससंयुक्तं सप्ताहं मर्दयेद्दृढम् । गुटिकां कारयेत्तां तु बध्नीयात्खरकर्पटे ॥ २ ॥ वस्त्रे किंचिद्बलिं स्थाप्य तत्र गोलं निधाय च । बध्नीयात्पोटलीं गाढां पश्चाद्वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥ ३ ॥ सर्वभागसमं गन्धं दत्त्वा मृन्मयभाजने । तन्मध्ये पोटलीं न्यस्य मुखे मुद्रां च कारयेत् ॥४॥ विधाय च्छिद्रं मुद्रास्थं द्रावं दृष्ट्वा शलाकया । पाचयेत्सिकतायन्त्रे रसोऽयं

---

१ क. पिष्ठिकां ।

मृदुवह्निना ॥ ५ ॥ यामार्धेन सुसंजातं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् । कासे श्वासे क्षये वाते कफे ग्रहणिकागदे । सर्वरोगेषु दातव्या हेमगर्भाख्यपोटली ॥ ६ ॥

अथान्यः प्रकारः ।

शुद्धसूतं त्रिभागं च तत्समं शुल्बभस्म च । भागैकं गन्धकं दद्यात्तदर्धं स्वर्णमेव च ॥१॥ कज्जलीं कारयेत्तां तु खल्वके सप्तवासरम् । अथ निर्गुण्डिकाद्रावैर्मर्दयेद्दिनसप्तकम् ॥ २ ॥ अथवा कनकद्रावैर्गुटिकां कारयेत्ततः । किंचिद्वलिसमायुक्ते वस्त्रे गोलं निधाय च ॥ ३ ॥ बध्नीयात्पोटलीं गाढामेवं च त्रिपुटं चरेत् । दृढमृन्मयपात्रे तु गन्धं दत्त्वाऽधरोत्तरम् ॥ ४ ॥ तन्मध्ये पोटलीं न्यस्य निर्वातभवनान्तरे । वितस्तिप्रमितं गर्तं तस्मिन्संस्थाप्य मुद्रयेत् ॥ ५ ॥ अङ्गुलीमृत्तिकाभिश्च ज्वालयेदिन्धनानि च । यामेन सिद्धतां याति हेमगर्भाख्यपोटली । अनुपानानुसारेण सर्वरोगेषु योजयेत् ॥ ६ ॥

अथान्यः प्रकारः ।

रसं च गन्धकं चैव समं खल्वे विमर्दयेत् । कज्जल्या च तथा स्वर्णसंशुद्धं च विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥ सुसूक्ष्मे सुदृढे वस्त्रे बद्ध्वा पोटलिकां दृढाम् । गन्धकेनाऽऽयसे पात्रे पक्त्वा पोटलिकां चिरम् ॥ २ ॥ मन्दाग्निना पचेद्यावद्व्योमवर्णं भवेत्तु तत् । हेमगर्भ इति ख्यातो रसोऽयं श्वासकासनुत् । अनुपानविभेदेन सर्वरोगाञ्जयत्यसौ ॥ ३ ॥

अथ कफकुञ्जररसः ।

रसगन्धौ समांशौ च स्नुह्यर्कपयसः पलम् । पलं च पञ्चलवणमेकीकृत्याव-चूर्णयेत् ॥ १ ॥ आलोड्य चार्कदुग्धेन पूरयेच्छङ्खमध्यतः । पिप्पलीभकणावारिचूर्णं कृत्वा प्रलेपयेत् ॥ २ ॥ प्रज्वालयेद्याममात्रं सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् । कर्पूरनागपत्रैश्च देयो मात्रार्धगुञ्जया ॥ ३ ॥ श्वासं कासं च हृद्रोगं कफं पञ्चविधं तथा । नाशयेत्सर्वरोगांश्च रसोऽयं कफकुञ्जरः ॥ ४ ॥

अथ कफरोगे नागरसः ।

लवङ्गजातीफलजातिपत्रिकास्तथैव नागोषणग्रन्थिकानि । कर्षप्रमाणानि तथैकशाणं कस्तूरिकाकुङ्कुमयोः प्रयुञ्ज्यात् ॥ १ ॥ आर्द्राम्बुनाऽथ विहिता वटिका त्रिगुञ्जा चाऽऽर्द्राम्भसाऽपि विनिहन्ति कफक्षयादीन् । किं श्वासकासं जठरस्य शूलं नानानुपानैः सकलामयघ्नम् ॥ २ ॥

---

१ छ. कज्जल्यां ।

अथोन्मत्तभैरवरसः ।

पारदं दरदं शुद्धं गन्धकं कज्जलाकृति । गजकणावत्सनागं शुण्ठी चोन्मत्तबीजकम् ॥ १ ॥ जातीफलं जातिपत्रं लवङ्गमरिचं तथा । अकलकरं समानं स्यान्मर्दयेच्च दिनत्रयम् ॥ २ ॥ आर्द्रकस्य रसेनैव गुटिकां वल्लसंनिभाम् । मधुना चपला चैव क्षयश्वासनिबर्हणः ॥ ३ ॥ कफरोगविनाशाय रस उन्मत्तभैरवः । अनुपानविशेषेण धातुपुष्टिकरः स्मृतः ॥ ४ ॥ इति रसाः ।

अथ पथ्यापथ्यम् ।

शालिषष्टिकगोधूममाषमुद्गकुलत्थकाः । छाग्याः पयो घृतं विम्बी वार्ताकं बालमूलकम् ॥ १ ॥ कासमर्दकजीवन्तीवास्तुकं वीजपूरकम् । गोस्तनी लशुनं लाजा व्योषमुष्णोदकं मधु ॥ २ ॥ पथ्यमेतद्यथादोषमुक्तं कासगदातुरे । मैथुनं स्निग्धमधुरं दिवा स्वापं पयो दधि । पिष्टान्नं पायसादीनि कासी धूमं च वर्जयेत् ॥ ३ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । इति कासचिकित्सा ।

अथातो हिक्कानिदानं व्याख्यास्यामः ।

विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपानिलैः ॥ १ ॥ व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते ॥ २ ॥

अथ संप्राप्तिमाह—

मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनो यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाऽऽक्षिपन् । स घोषवानाशु हिनस्ति यस्मात्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः ॥ १॥ अथ तासां पूर्वरूपमाह—कण्ठोरसोर्गुरुत्वं च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च ॥ १ ॥

अथ तासां नामान्याह ।

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा । वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥ १ ॥

अथान्नजालक्षणमाह—

पानान्नैरतिसंभुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिक्कयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥ १ ॥

अथ यमलामाह—

चिरेण यमलैर्वेगैर्या हिक्का संप्रवर्तते । कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलां तां विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

अथ क्षुद्रामाह—

विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते । क्षुद्रिका नाम सा ज्ञेया जत्रुमूलात्प्रधावति ॥ १ ॥

अथ गम्भीरामाह—

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी । अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता ॥ १ ॥

अथ महतीमाह—

मर्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते । महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रक-म्पिनी ॥ १ ॥

अथासाध्यत्वलक्षणमाह—

आयम्यते हिक्कतो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते यस्य नित्यम् । क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ ॥ १ ॥ अतिसंचितदोषस्य भक्तद्वेषकृशस्य च । व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः ॥ २ ॥

अथ पुनरसाध्यत्वमाह—

एषां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम् । यमिका च प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्विता ॥ १ ॥ अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विन्द्रियश्च यः । तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा ॥ २ ॥ वातेन हिक्काः प्रभवन्ति पञ्च तासामसाध्यत्वमुदाहरन्ति । अक्षीणमांसस्य भवेच्च साध्या प्रान्ते च हिक्के परिवर्जनीये ॥ ३ ॥ इति हिक्कानिदानम् ।

अथ हिक्काचिकित्सा ।

नारीपयःपिष्टसुशुक्लचन्दनं कृतं सुखोष्णं च ससैन्धवं च । पिष्टं तथा सैन्धवमम्बुना वा निहन्ति हिक्कां ननु नावनेन ॥ १ ॥ इति नारायणीयात् । मधुकं मधुसंयुक्तं पिप्पली शर्करान्विता । नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काघ्नं नावनत्रयम् ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ।

---

१ क. सर्वगात्रप्रकम्पिनी । २ क. भक्तच्छेदकरस्य च ।

अथ यवागूः ।

दशमूलीशटीरास्नापिप्पलीविश्वपौष्करैः । शृङ्गीतामलकीभार्गीगुडूचीनागरादिभिः ॥ १ ॥ यवागूं मधुना सिद्धां कषायं वा पिबेन्नरः । कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । हिङ्गुसौवर्चलाजाजीबिडपौष्करचित्रकैः । सटी कर्कटशृङ्गी च यवागूः श्वासहिक्किनाम् ॥ १ ॥

इति हिङ्ग्वादियवागूश्चिकित्सासारात् ।

अथ यूषः ।

कासमर्दकपत्राणां यूषः शोभाञ्जनस्य च । शुष्कमूलकयूषश्च हिक्काश्वासनिवारणः ॥ सदधिव्योषसर्पिष्को यूषो वार्ताकजो हितः ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ॥

अथ क्वाथः ।

दशमूलीजलयुतं सूतं हिक्किषु योजयेत् । श्वासकासहरः सर्वो विधिरत्रापि युज्यते ॥ १ ॥ इति रसरत्नदीपात् । पाटल्याः फलतोयेन क्षौद्रेण च समन्वितम् । हेमभस्म निहन्त्येव हिक्काः पञ्चातिदुस्तराः ॥ १ ॥ दशमूलीकषायेण मधुना च समन्वितम् । कान्तायोभस्म हिक्कानां पञ्चतां पञ्चतां नयेत् ॥ २ ॥ कुलित्थयवकोलाम्बुदशमूलबलाजलम् । पानार्थं कल्पयेत्कासहिक्काश्वासप्रशान्तये ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् । धात्री च मागधी शुण्ठी क्वाथश्चैषां सितायुतः । हिनस्ति हृदयोद्भूतां हिक्कां प्राणापनोदिनीम् ॥ १ ॥

इति वैद्यविलासात् ॥

अथ चूर्णम् ।

शिखिपिच्छभस्म कृष्णाचूर्णं मधुमिश्रितं मुहुर्लीढम् । हिक्कां हरति प्रबलां श्वासं चैवातिदुस्तरं छर्दिम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सादीपात् ॥ कृष्णामलकशुण्ठीनां चूर्णं मधुसितायुतम् । मुहुर्मुहुः प्रयोक्तव्यं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥१॥ हिक्काश्वासी पिबेद्भार्गीं सविश्वामुष्णवारिणा । नागरं वा सिताभार्गीसौवर्चलसमन्वितम् ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । शृङ्गीकटुत्रिकफलत्रयकण्टकारी भार्गी सपुष्करजटालवणानि चैषाम् । चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिक्काश्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥ १ ॥ इति शृङ्ग्यादिचूर्णं योगशतकात् । विश्वामिसीकणाचूर्णः ससितः समधुः स्मृतः । गुडूचीनागरं नस्यं हिक्काधिक्कारकारकम् ॥ १ ॥ इति वैद्यजीवनात् ॥

१ च. चाऽऽमलकी । २ क. वातार्कजो । ३ क. शृतं । छ. सृतम् । ४ ग. °मिश्रीक° । च. छ. °मिश्रक° ।

अथ सामान्यप्रतीकारः ।

हिक्कार्तस्य पयश्छागं हितं नागरसाधितम् । रसान्पचेत्फलाम्लांश्च लाजाचूर्णं ससैन्धवम् ॥ १ ॥ इति नारायणीयात् ॥ यष्ट्याह्वं वा माक्षिकेणावलीढं कृष्णाचूर्णं शर्कराढ्यं च किं वा । सर्पिः कोष्णं क्षीरमुष्णं रसो वा हन्यादिक्षोः पानतः पञ्च हिक्काः ॥ १ ॥ इति सुश्रुतात् । मधुसौवर्चलोपेतं मातुलुङ्गरसं पिबेत् । हिक्कार्तो मधुना लिह्याच्छुण्ठीधात्रीकणान्वितम् ॥ १ ॥ योगतरङ्गिण्याम् । कपित्थस्वरसो वाऽपि रस आमलकस्य च । पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तो हिक्काश्वासनिवारणः ॥ १ ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोश्वशकृद्रसान् । हिध्माभिष्यन्दकासघ्नाल्लिँह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ २ ॥ खर्जूरः पिप्पली द्राक्षा शर्करा चेति तत्समम् । मधुसर्पिर्युतो लेहो हिक्काश्वासनिवारणः ॥ ३ ॥ इति चिकित्सासारात् । कटुकागैरिकाभ्यां च मुक्ताभस्म तथैव च । बीजपूरस्य तोयेन ताम्रं तद्वत्समाक्षिकम् ॥ १ ॥ हेममुक्तार्ककान्तानां भस्म वल्लमितं वरम् । बीजपूररसक्षौद्रसौवर्चलसमन्वितम् ॥ २ ॥ हन्ति हिक्काशतं सत्यमेकमात्राप्रयत्नतः । का कथा पञ्चहिक्कानां हरणे सूत उच्यते ॥ ३ ॥

इति बौद्धसर्वस्वात् ॥

अथ शङ्खचूलो रसः ।

रसरत्नप्रदीपात् । रसाभ्रहेमभस्मानि वैक्रान्तं सर्वतुल्यकम् । सर्वैः पञ्चगुणं शङ्खचूर्णं शुष्कं विमर्दयेत् ॥ १ ॥ लेहयेन्मधुना माषचतुष्कं सानुपानकम् । हिक्कां पञ्चविधां हन्ति मुमूर्षोरपि तत्क्षणात् ॥ २ ॥ इति शङ्खचूलो रसः ॥ कासप्रकरणोक्तं च भिषगत्र नियोजयेत् । क्षयोक्तं वाऽत्र कासे च हिक्काश्वासे नियोजयेत् ॥ १ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

स्वेदनं वमनं नस्यं धूमपानं विरेचनम् । निद्रा स्निग्धानि चान्नानि मृदूनि लवणानि च ॥ १ ॥ जीर्णाः कुलित्था गोधूमाः शालयः षष्टिका यवाः । एणतित्तिरलावाद्या जाङ्गला मृगपक्षिणः ॥ २ ॥ उष्णोदकं मातुलुङ्गं पटोलं बालमूलकम् । पक्वं कपित्थं लशुनं क्षौद्रं चेष्टानि हिक्किनाम् ॥ ३ ॥ निष्पावमाषपिण्याकवारिजानूपमामिषम् । अविदुग्धं दन्तकाष्ठं बस्तिं मत्स्यांश्च सर्ष-

---

१ च. 'चेत्पला' ।

पान् ॥ ४ ॥ आम्लं तुम्बीफलं कन्दं तैलभृष्टमुपोदिकाम् । गुरुशीतं चान्नपानं हिक्कारोगी विवर्जयेत् ॥ ५ ॥ इति हिक्काचिकित्सा ॥

अथ श्वासचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासः पूर्वैर्वा दोपकोपनैः । आमातिसारवमथुविषपाण्डुज्वरैरपि ॥ १ ॥ रजोधूमानिलैर्मर्मघातादपि हिमाम्बुना । यैरेव कारणैर्हिक्का बहुभिः संप्रवर्तते ॥ २ ॥ तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् । विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफसंयुतः ॥ श्वासयत्यूर्ध्वगो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥ ३ ॥ दोषाणामप्यनेकत्वाच्छोषितस्यापि संभवात् । श्वासो नैकप्रकारः स्यादिति तावद्व्यवस्थितम् ॥ ४ ॥ महोर्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा । भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः ॥ ५ ॥

अथ तस्य पूर्वरूपमाह—

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा शूलमाध्मानमेव च । आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च ॥ १ ॥

अथ महाश्वासलक्षणमाह—

यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकः । विष्वग्व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासान्करोति सः ॥ १ ॥ उद्धूयमानवातो यः शब्दवदुःखितो नरः । उच्चैः श्वसिति संक्रुद्धो[1] मत्तर्षभ इवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः ॥ २ ॥ विवृताक्षाननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक्[2] । दीर्घं प्रश्वसितं चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते ॥ ३ ॥

अथोर्ध्वश्वासलक्षणमाह—

ऊर्ध्वं श्वसिति यो दीर्घं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः ॥ १ ॥ ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुह्येद्वेदनार्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः ॥ २ ॥ ऊर्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते । मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्ध्वश्वासस्तस्यैव हन्त्यसून् ॥ ३ ॥

अथ विच्छिन्नश्वासलक्षणमाह—

यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीडितः । न वा श्वसिति दुःखार्तो

---

१ च. संरुद्धो । २ च. दीनः ।

मर्मभेदरुगर्दितः ॥ १ ॥ आनाहस्वेदमूर्च्छार्तो दह्यमानेन बस्तिना । विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन्रक्तैकलोचनः ॥ २ ॥

अथ व्याधिप्रभावादसाध्यत्वमाह—

विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः मलपन्नरः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून् ॥ १ ॥

अथ तमकलक्षणमाह—

प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य च ॥ १ ॥

अथ तेन कफेन रुद्धो वायुरेतानि करोति—करोति पीनसं तेन रुद्धो घुर्घुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगं च श्वासं प्राणप्रपीडकम् ॥ १ ॥

अथ तेन श्वासवेगेन प्रताम्यति—प्रताम्यति स वेगेन त्रस्यते संनिरुध्यते । प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः ॥ १ ॥ श्लेष्मणा मुच्यमानेन भृशं भवति दुःखितः । तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्तं लभते सुखम् ॥ २ ॥ तथाऽस्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम् । न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः ॥ ३ ॥ पार्श्वे[२] तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः । आसीनो लभते सौख्यमुष्णं चैवाभिकाङ्क्षति ॥ ४ ॥ उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्तिमान् । विशुष्कास्यो मुहुःश्वासो मुहुश्चैवावधम्यते ॥ ५ ॥ मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्धते । स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः ॥ ६ ॥

अथ तमकस्यैव पित्तानुबन्धाज्ज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह—

ज्वरमूर्छापरीतस्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् । उदावर्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः ॥१॥ तमसा वर्धतेऽत्यर्थं शीतैश्चाऽऽशु प्रशाम्यति । मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात्प्रतमकं तु तम् ॥ २ ॥

अथ क्षुद्रश्वासलक्षणमाह—रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रवातमुदीरयेत्[३] । क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः ॥ १ ॥ हिनस्ति न स गात्राणि न च दुःखो यथेतरे । न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम् ॥ २ ॥

---

१ क. तस्यामिः । २ ख. °भिनन्दति । ३ च. °रयन् । क्षु° ।

इन्द्रियाणां व्यथां वाऽऽपि कांचिदापादयेद्रुजम् । स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः ॥ ३ ॥

अथ साध्यासाध्यानाह—वाताधिको भवेत्क्षुद्रस्तमकश्च कफाधिकः । कफवाताधिकः पित्तसंसर्गाच्छिन्नसंज्ञकः ॥ १ ॥ श्वासो मारुतभूयिष्ठो महानूर्ध्वस्तथा तमः । क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥२॥ कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा । यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै ॥ ३ ॥ इति श्वासनिदानम् ।

अथ श्वासचिकित्सा ।

स्नेहबस्तिमृते केचिदूर्ध्वं चाधश्च शोधनम् । मृदु प्रणयतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥ १ ॥ सर्वेषु श्वासरोगेषु वातश्लेष्मनिबर्हणम् । विदधीत विधिं विद्वानादौ स्वेदं मृदुं तथा ॥ २ ॥

अथ क्वाथः ।

कुलत्थनागरव्याघ्रीवासाभिः क्वथितं जलम् । पीतं पौष्करसंयुक्तं श्वासकासनिवारणम् ॥ १ ॥ इति कुलत्थादिः । दशमूलीकृतः क्वाथः पौष्करेणावचूर्णितः । श्वासकासप्रशमनः पार्श्वशूलनिवारणः ॥ १ ॥ इति दशमूलादिः । देवदारुवचाव्याघ्रीविश्वकट्फलपौष्करैः । कृतः क्वाथो जयत्याशु श्वासकासावशेषतः ॥ १ ॥ इति देवदार्वादिः । सिंहीनिशासिंहमुखीगुडूचीविश्वोपकुल्याभृगुजाघनानाम् । कृष्णामरीचैर्मिलितः कषायः श्वासाटवीदाहपयोद एषः ॥ १ ॥ इति वैद्यविलासात् । वासाहरिद्रामगधागुडूचीभार्गीघनानागररिङ्गणीनाम् । क्वाथेन मारीचकणान्वितेन श्वासः शमं याति न कस्य पुंसः ॥ १ ॥ अयि प्राणप्रिये जातीफललोहितलोचने । भार्गीनागरयोः क्वाथं श्वासत्रासाय पाययेत् ॥ २ ॥ इति वैद्यजीवनात् । द्राक्षामृतानागरमुष्णतोयं कृष्णाविपाकं बहुरोगनिघ्नम् । श्वासं च शूलं कसनं च मान्द्यं जीर्णज्वरं चैव जयेच्च तृष्णाम् ॥ १ ॥ इति शंकराख्यात् ।

अथ चूर्णम् ।

कूष्माण्डकशिफाचूर्णं पीतं कोष्णेन वारिणा । शीघ्रं शमयति श्वासं कासं चैव सुदारुणम् ॥ १ ॥ इति योगतः । शृङ्गीकटुत्रयफलत्रयकण्टकारीभार्गीसपुष्करजटालवणानि पञ्च । चूर्णं पिबेदशिशिरेण जलेन हिक्कां श्वासोर्ध्ववातकसनारुचिपीनसेषु ॥१॥ इति शृङ्ग्यादियोगशतात् । शटीभार्गीवचाव्योषपथ्यारुचककट्फलम् । तेजोह्वा पौष्करं शृङ्गी सक्षौद्रं श्वासकासनुत् ॥ १ ॥

गुडोषणनिशारास्नाद्राक्षामागधिकाः समाः । तैलेन चूर्णिता लीढास्तीव्रश्वासनुदः स्मृताः ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । शुण्ठीकणामरिचनागदलत्वगेलं चूर्णीकृतं क्रमविवर्धितमूर्ध्वमन्त्यात् । खादेदिदं समसितं गुदजाग्निमान्द्यगुल्मारुचिश्वसनकण्ठहृदामयेषु ॥ १ ॥ इति योगशतात् । मर्कटीनां तु बीजानां चूर्णं माक्षिकसर्पिषा । प्रलिह्यात्प्रातरुत्थाय श्वासार्तः स्वास्थ्यमाप्नुयात् ॥ १ ॥

इति चिकित्सासारात् ।

अथावलेहः ।

गुडं कटुकतैलेन मिश्रयित्वा समं लिहेत् । त्रिःसप्ताहप्रयोगेण श्वासो निःशेषतां व्रजेत् ॥ १ ॥ इति गुडावलेहः । हरिद्रा मरिचं द्राक्षा गुडो रास्ना कणा सटी । तैले नैम्बे लिहन्हन्याच्छ्वासान्प्राणहरानपि ॥ १ ॥ इति हरिद्रादिः । भार्गीनागरयोश्चूर्णं लीढमार्द्रकवारिणा । श्वासं निहन्ति दुर्धर्षं पञ्चाननं इव द्विपम् ॥ १ ॥ इति भार्ग्यादिः । व्याघ्रीशतं स्यादभयाशतं च द्रोणे जलस्य प्रपचेत्कषायम् । तुलाप्रमाणेन गुडेन युक्तं पक्त्वाऽभयाभिः सह ताभिरत्र ॥ १ ॥ शीते क्षिपेत्षण्मधुनः पलानि एतानि च त्रीणि कटुत्रयस्य । त्वक्पत्रकैलाकरिकेसराणां चूर्णात्पलं चेति विदेहदक्षः ॥ २ ॥ क्षुद्रावलेहः कफजान्विकारान्सश्वासशोषानपि पञ्च कासान् । हिक्काप्रुरोरोगमपस्मृतिं च हत्वा विवृद्धिं कुरुतेऽनलस्य ॥३॥ इति क्षुद्रावलेहः । योगतरङ्गिण्यामित्यादियोगः । भार्गीजटापलशतं सलिलार्मणस्थं युक्पञ्चमूलतुलया सहितं विपाच्य । पादस्थिते तु शतमत्र हरीतकीनां पक्त्वव्यमुज्ज्वलगुडस्य शतेन साकम् ॥ १ ॥ उत्तार्य तत्र शिशिरे मधुनः पलानि चत्वारि च द्विगुणितानि फलत्रयं च । व्योषं त्रुटीत्वगिभकेसरपत्रकाणामेषां पलं खलु निधेयमथोपयोज्यम् ॥ २ ॥ श्वासं च कासमपि शोषमथातिहिक्कामैकाहिकं ज्वरमथोत्कफपीनसं च । हन्याद्रसायनमिदं हि पुरंदरस्य प्रोक्तं सहस्रकरपुत्रभिषग्वराभ्याम् ॥ ३ ॥ इति वीरसिंहावलोकाद्भार्गीहरीतक्यवलेहः । पक्त्वा पञ्च तुलागुडामलशिखिच्छिन्नादशाङ्कप्यम्भसा पथ्यापात्रवतीकृताशिखिशिवाव्योषं चतुर्जातकात् । क्षौद्राच्च त्रिपलाञ्जलीद्विकुडवैः क्षाराच्च शुण्ठ्या युतः शोफार्शःक्षयकुष्ठपीनसकृमिश्वासाग्रगुल्मान्तकृत् ॥ १ ॥ इति चित्रकहरीतक्यवलेहः, बोपदेवशतात् । द्राक्षां हरीतकीं मुस्तां कर्कटाख्यां दुरालभाम् । सर्पिर्मधुभ्यां विलिहञ्श्वासान्हन्ति सुदारुणान् ॥ १ ॥ प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां भार्गीमधुकसंयुताम् । पथ्यां तिक्ता-

१ क. ङ. छ. 'नस्य यु' । २ च. 'व्योषाचतु' । ३ ङ. च. शुक्त्या । ४ ख. युता । ५ च. 'सान्तगु' ।

कणाव्योषयुक्तां वा श्वासनाशिनीम् ॥ २ ॥ गुडदाडिममृद्वीकापिप्पलीविश्वभेषजैः । मातुलुङ्गरसं क्षौद्रं लीढं श्वासनिवर्हणम् ॥ ३ ॥ इति द्राक्षाहरीतक्याद्यवलेहो वृन्दात् ॥

अथ रसाः ।

रसं(सो) गन्धं(न्धो) विषं चैव टङ्कणं च मनःशिला । एतानि टङ्कमात्राणि मरिचं चाष्टटङ्ककम् ॥ १ ॥ एकैकं मरिचं दत्त्वा खल्वे सूक्ष्मं विमर्दयेत् । त्रिकटुं टङ्कमात्रं च दत्त्वा पश्चाद्विचूर्णयेत् ॥ २ ॥ सर्वमेकत्र संयोज्य काचकूप्यां विनिक्षिपेत् । कासे श्वासे च मन्दाग्नौ वातश्लेष्मामयेषु च ॥ ३ ॥ गुञ्जामात्रं प्रदातव्यं पर्णखण्डेन धीमता । संनिपाते च मूर्छायामपस्मारे तथा पुनः ॥ ४ ॥ अतिमोहत्वमापन्ने नस्यं दत्त्वा विचक्षणः । रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासविकारहा ॥ ५ ॥ इति श्वासकुठारः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

विरेचनस्वेदनधूमपानप्रच्छर्दनानि स्वपनं दिवा च । पुरातनाः षष्टिकरक्तशालिकुलत्थगोधूमयवाः प्रशस्ताः ॥ १ ॥ शशाहिभुक्तित्तिरलावदक्षशुकादयो धन्वमृगा द्विजाश्च । पुरातनं सर्पिरजाप्रभूतं पयो घृतं चापि सुरा मधूनि ॥२॥ पटोलवार्ताकरसोनबिम्बीजम्बीरतण्डुलियवास्तुकं च । द्राक्षा त्रुटिः पौष्करमुष्णवारि निदिग्धिका श्वासिनि पथ्यवर्गः ॥ ३ ॥ रक्तस्रावः पूर्ववाताम्नपानं मेषीसर्पिर्दुग्धमम्भोऽपि दुष्टम् । मत्स्याः कन्दाः सर्षपाश्चान्नपानं रूक्षं शीतं गुर्वपि श्वासिवर्ज्यम् ॥ ४ ॥ इति पथ्यापथ्यम् । इति श्वासरोगचिकित्सा ॥

अथ स्वरभेदनिदानं व्याख्यास्यामः ।

अथ स्वरभेदाः ।

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपिताः पवनादयश्च । स्रोतस्सु ते स्वरवहेषु गताः प्रदुष्टिं हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः ॥ १ ॥

अथ वातिकमाह—वातेन कृष्णनयनाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्स्वरं च ॥ १ ॥

अथ पैत्तिकमाह—पित्तेन पीतनयनाननमूत्रवर्चा ब्रूयाद्गलेन स विदाहसमन्वितेन ॥ १ ॥

अथ कफजमाह—ब्रूयात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठः स्वल्पं शनैर्वदति चापि दिवा विशेषात् ॥ १ ॥

---

१ च. प्रतिष्ठां ।

अथ संनिपातजमाह—सर्वात्मके भवति सर्वविकारलिङ्गं तं चाप्यसाध्यमृषयः स्वरभेदमाहुः ॥ १ ॥

अथ क्षयजमाह—धूम्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वाक्येषु चापि हतवाक्परिवर्जनीयः ॥ १ ॥

अथ मेदोजमाह—अन्तर्गतस्वरमलक्षपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धगलस्तृषालुः ॥ १ ॥

अथासाध्यमाह—क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥ १ ॥

इति स्वरभेदनिदानम्।

अथ तच्चिकित्सा।

वातस्वरभेदः—स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरि घृतं पिबेत्। मरीचचूर्णसहितं मरुत्स्वरहतिप्रणुत् ॥ १ ॥ कासमर्दरसं दत्त्वा भार्गीकल्कं शनैः शनैः। सिद्धं सर्पिर्हितं पीतं स्वरभेदं(दे) मरुद्भवम्(वे) ॥ २ ॥ इति कासमर्दघृतम्। आद्ये कोष्णजलं पेयं जग्ध्वा घृतगुडौदनम्। पीतं घृतं हन्त्यनिलं सिद्धं मार्कवजे रसे ॥ १ ॥

अथ पित्तस्वरभेदः।

पैत्तिके तु विरेकः स्यात्पयश्च मधुरैः शृतम्। लिह्यान्मधुरवस्तूनां चूर्णं मधुसमन्वितम् ॥ १ ॥ अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकषायकम्। शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ २ ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽपि हतः स्वरः। शतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा। लाजाशतावरीचूर्णं लिह्यान्मधुसमायुतम् ॥ ३ ॥

अथ शुण्ठीघृतम्।

शुण्ठीत्वचो दुग्धवतां द्रुमाणां संपिष्य दुग्धे विपचेत्तु तेन। कल्केन यष्टीमधुकस्य सर्पिः सशर्करं पित्तरुजामयघ्नम् ॥ १ ॥ इति पित्तस्वरभेदः।

अथ कफस्वरभेदः।

पिप्पली पिप्पलीमूलं मरीचं विश्वभेषजम्। पिबेन्मूत्रेण मतिमान्कफजे स्वरसंक्षये ॥ १ ॥ इति पिप्पल्यादिचूर्णम्।

---

१ च. °रसंपत्तं चा°।

अथ संनिपातस्वरभेदः ।

अजमोदा निशा धात्री क्षारं वह्निं विचूर्णयेत् । मधुसर्पिर्युतं लीढ्वा त्रिदोषस्वरभङ्गनुत् ॥१॥ फलत्रिकत्र्यूषणयावशूकचूर्णानि हन्युः स्वरभङ्गमाशु । किंवा कुलत्थं वदनान्तरस्थं स्वरामयं हन्त्यथ पौष्करं वा ॥ २ ॥ अथ क्षयभेदः-स्वरभङ्गौ—क्षयजे स्वरभेदे तु तत्रोक्तविधिमाचरेत् । कटुतिक्तकषायाद्यैर्मेदः-स्वरहतिं जयेत् ॥ १ ॥ अथ सामान्यविधिः—चव्याम्लवेतसकटुत्रयतिन्तिडीकतालीसजीरकतुगादहनैः समांशैः । चूर्णं गुडप्रमृदितं त्रिसुगन्धयुक्तं वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥ १ ॥ इति चव्यादिचूर्णं योगशतात् ।

अथ व्याघ्रीघृतम् ।

व्याघ्रीस्वरसविपक्वं रास्नावाट्यालगोक्षुरव्योषैः । सर्पिः स्वरोपघातं हन्यात्कासं च पञ्चविधम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् । बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टंससैन्धवम् । स्वरोपघाते कासे च लेहमेनं प्रयोजयेत् ॥ १ ॥ इति कदम्बात् । विहितघुसृणचूर्णान्यारनालेन सार्धं कलितरुफलकृष्णासैन्धवानि प्रलिह्यात् । अभिलषति विजेतुं यः स्वरस्य प्रणाशं स हि पिबतु सदुग्धं चाऽऽमलक्याः फलं वा ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहात् । वाते सलवणं तैलं पित्ते सर्पिः समाक्षिकम् । कफे सक्षारकटुकं क्षौद्रं केवलमिष्यते ॥ १ ॥ गले तालुनि जिह्वायां दन्तमूलेषु चाऽऽश्रितः । तेन निष्क्रमते श्लेष्मा स्वरश्चाऽऽशु प्रसीदति ॥ २ ॥ तैलाक्तं स्वरभेदे वा खादिरं धारयेन्मुखे । पथ्यापिप्पलियुक्तं वा संयुक्तं नागरेण वा ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् ॥

अथ रसाः ।

रसभस्मार्कलोहस्य भावितस्य त्रिसप्तधा । क्षुद्राफलरसैर्मुद्गतुल्या कार्या वटी शुभा ॥ १ ॥ मुखस्था हरते सर्वं स्वरभङ्गमसंशयम् । गोरक्षनाथैर्गदिता स्वरामयिकृपालुभिः ॥ २ ॥ इति गोरक्षवटी ॥

अथ पथ्यम् ।

द्राक्षा पथ्या मातुलुङ्गं लशुनं लवणार्द्रकम् । ताम्बूलं मरिचं सर्पिः पथ्यानि स्वरभेदिनाम् ॥ १ ॥ इति स्वरभेदचिकित्सा ॥

अथातोऽरोचकनिदानं व्याख्यास्यामः ।

पृथग्दोषैः समस्तैर्वा तथाऽप्यागन्तवो हि ये । भवन्त्यरोचकाः पञ्च तेषां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

---

१ च. °तमसृण° । २ ङ. च. छ. स्वरः श्वासः ।

अथ वातिकमाह—वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्राशनरूपगन्धैः । अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तकषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥ १ ॥

अथ पित्तजमाह—कट्वम्लमुष्णं विरसं च पूति पित्तेन विद्याल्लवणं च वक्त्रम् ॥ १ ॥

अथ कफजमाह—माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यस्निग्धत्वदौर्गन्ध्ययुतं कफेन ॥

अथ शोकजन्यमाह—अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषजमाह—स्वाभाविकं चाऽऽस्यमथारुचिश्च त्रिदोषजेऽनेकरसं भवेत्तु ॥ १ ॥

अथ विकृतिमाह—हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन पित्तात्तृड्दाहशोषबहुलं सकफप्रसेकम् । श्लेष्मात्मकं बहुरुजं बहुभिश्च विद्यात्द्वैगुण्यमोहजडताभिरथापरं च ॥ १ ॥ प्रतिक्षिप्तं मुखे चान्नं जन्तुर्नाऽऽस्वादते मुहुः । अरोचकः स विज्ञेयो भक्तद्वेषमतः शृणु ॥ २ ॥ चिन्तयित्वा तु मनसा दृष्ट्वा श्रुत्वा तु भोजनम् । द्वेषमायाति यो जन्तुर्भक्तद्वेषः स उच्यते ॥ ३ ॥ इत्यरोचकनिदानम् ॥

अथ तच्चिकित्सा ।

बस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे । सर्वजे सर्वकामार्थं हर्षणं स्यादरोचके ॥ १ ॥ अरुचौ कवलग्राहो धूमः सुमुखधावनः[3] । मनोज्ञमन्नपानं वा हर्षणाश्वासनानि च ॥ २ ॥ सात्म्यान्स्वदेशरचितान्विविधांश्च भक्ष्यान्पानानि मूलफलखाण्डवरागलेहान् । सेवेद्रसांश्च विविधान्विविधैः प्रयोगैर्भुञ्जीत चापि लघुरूक्षमनःसुखानि ॥ ३ ॥

अथ मुखधावनम् ।

अजाजी मरिचं कुष्ठं बिडं सौवर्चलं तथा । मधुकं शर्करा तैलं वातिके मुखधावनम् । करञ्जदन्तकाष्ठं च विधेयमरुचौ सदा ॥ १ ॥ त्रित्र्यूषणानि त्रिफलारजनीद्वयं च चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि । क्षौद्रान्वितानि वितरेन्मुखधावनार्थमन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ॥ २ ॥

अथ गण्डूषः ।

किंचिल्लवणसंयुक्तमारनालं विपाचयेत् । तेन गण्डूषमात्रेण आस्यवैरस्यशान्तये ॥ १ ॥

---

१ च. 'त्यविवद्धसंवद्धयु' । २ च. 'हचोषवहलं । ३ च. मुखसुधावनः ।

अथ पानकवलग्रहौ ।

अम्लिकापुद्गतोयं च त्वगेलामरिचान्वितम् । अभक्तच्छन्दरोगेषु शस्तं कवलधारणे ॥ १ ॥ इत्यम्लिकापानम् । भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् । लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥ १ ॥ निम्बूरसभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् । वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ २ ॥ इति निम्बुपानकम् । कुष्ठसौवर्चलाजाजीशर्करामरिचं बिडम् । धान्यैलापद्मकोशीरपिप्पलीचन्दनोत्पलम् ॥ १ ॥ लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम् । आर्द्रदाडिमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः ॥ २ ॥ सतैलमाक्षिकाश्चैते चत्वारः कवलग्रहाः । चतुरोऽरोचकान्हन्युर्वाताद्येकजसर्वजान् ॥ ३ ॥ इति कुष्ठाद्याश्चत्वारः कवलग्रहाः । बिडङ्गचूर्णं कर्षैकं क्षौद्रं कर्षचतुर्मितम् । असाध्यमपि संहन्यादरुचिं वक्त्रधारणात् ॥ १ ॥

अथ गुटिका ।

कारव्यजाजीमरिचं द्राक्षा वृक्षाम्लदाडिमम् । सौवर्चलं गुडः क्षौद्रमेषां कार्या वटी शुभा ॥ बदरास्थिमिता साऽऽस्ये धार्याऽरोचकनाशिनी ॥ १ ॥ इति कारव्यादिगुटिका । सिताव्योषकपित्थानां चूर्णं क्षौद्रकृतां वटीम् । सर्वारोचकशान्त्यर्थं धारयेद्वदनाम्बुजे ॥ १ ॥

अथ चूर्णानि ।

यवानीतिन्तिडीकं च नागरं चाम्लवेतसम् । दाडिमं बदरं साम्लं कार्षिकाण्युपकल्पयेत् ॥ १ ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम् । पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥ २ ॥ शर्करायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत् । यवानीखाण्डवाख्यं तु चूर्णमेतदरोचकम् ॥ ३ ॥ हन्त्येव मातरेतत्तु स्थापितं च मुखे मुहुः । जिह्वाविशोधनं हृद्यं दीपनं भक्तरोचकम् ॥ ४ ॥ हृत्पीडापार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम् । कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यर्शोविकारनुत् ॥ ५ ॥ इति यवानीखाण्डवचूर्णम् ।

अथ खाण्डवचूर्णम् ।

तुल्यं तालीसचव्योषणलवणगजद्विष्कणाग्रन्थ्यजाजीवृक्षाम्लाग्नित्वचं त्रिर्घनबदरधनैलाजमोदाम्लविश्वम् । सार्धश्वेताङ्घ्रिसारोऽतिसृतिकृमिवमौ खाण्डवोऽरुच्यजीर्णे गुल्माध्मालपानलास्योद्रवणगदमरुद्धृद्दश्वासकासे ॥ १ ॥

इति खाण्डवचूर्णं बोपदेवशतात् ।

---

१ ङ. छ. 'श्वेमूल' ।

अथाऽऽमलक्यादिचूर्णम् ।

आमलं चित्रकं पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा। चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरविनाशनः ॥ भेदी रुचिकरः श्लेष्मजेता दीपनपाचनः ॥ १ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

अथ कर्पूराद्यं चूर्णम् ।

कर्पूरचोचककोलजातीफलदलाः समाः । लवङ्गनागमरिचकृष्णाशुण्ठीविवर्धिताः ॥ १ ॥ चूर्णं सितासमं ग्राह्यं रोचनं क्षयकासजित् । वैस्वर्यश्वासगुल्मार्शश्छर्दिकण्ठामयापहम् ॥ प्रयुक्तं चान्नपानेषु भिषजा रोगिणां हितम् ॥ २ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

अथ तालीसाद्यं चूर्णम् ।

तालीसं मरिचं शुण्ठी पिप्पली वंशलोचना । एकद्वित्रिचतुष्पञ्चकर्षैर्भागान्प्रकल्पयेत् ॥ १ ॥ एलात्वचोस्तु कर्षार्धं प्रत्येकं भागमावहेत् । द्वात्रिंशत्कर्षतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ॥ २ ॥ तालीसाद्यमिदं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् । कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ३ ॥ शोषाध्मानहरं प्लीहग्रहणीपाण्डुरोगजित् । पक्त्वा वा शर्कराचूर्णं क्षिपेत्सा गुटिका तथा ॥ ४ ॥

इति शार्ङ्गधरात् ।

अथावलेहः—शार्ङ्गधरात् । आर्द्रकमातुलुङ्गावलेहः । आर्द्रकस्वरसं प्रस्थं तदर्धांशं गुडं क्षिपेत् । कुडवं बीजपूराम्लं गालयित्वा विचक्षणः ॥ १ ॥ सर्वं मन्दाग्निना पक्त्वा तत्रेमानि विनिक्षिपेत् । त्रिजातकं त्रिकटुकं त्रिफलायासमेव च ॥ २ ॥ चित्रकं ग्रन्थिकं धान्यं जीरकद्वयमेव च । कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णं तु मेलयित्वा तु भक्षयेत् ॥ ३ ॥ अरोचकक्षयहरमग्निदीप्तिकरं परम् । कामलापाण्डुशोफघ्नं श्वासकासहरं परम्। आध्मानोदरगुल्मानि प्लीहशूले च नाशयेत्॥४॥

अथ खण्डार्द्रकयोगः—योगसारात् । आर्द्रकस्य सितायाश्च द्विगुणाष्टपलानि च । निष्कद्वादशकं तीक्ष्णमष्टनिष्का च मागधी ॥ १ ॥ अष्टनिष्कं च तन्मूलं पञ्चनिष्कं च नागरम् । जातीफलैलादहनं वंशाद्याः पञ्चनिष्ककाः ॥ २ ॥ सर्वाण्येतानि शुष्काणि चूर्णं कृत्वा पृथक्पृथक् । आर्द्रकं खण्डशः कृत्वा गोघृतेऽष्टपले पचेत् ॥ ३ ॥ शर्करा पूर्वचूर्णं च चाऽऽर्द्रकं सह मेलयेत् । मण्डलं सेवयेन्नित्यं महापित्तविनाशनम् ॥ ४ ॥ आम्लपित्तं निहन्त्याशु सर्वपित्तविकारजित् । सर्वारुचिं वातरोगं मन्दाग्निं च नियच्छति ॥ ५ ॥

इति खण्डार्द्रकयोगः ।

अथाऽऽर्द्रकयोगः—मदनपालात् । धौतं खण्डितमार्द्रकं च सलिलैः क्षिप्तं सुतप्ते घृते सिन्धूत्थं मरिचं सुजीरयुगुलं चूर्णीकृतं प्रक्षिपेत् । चूर्णं भृष्टयवोद्भवं च वितुषं हिङ्ग्वाज्यधूमे दहेदित्थं दोषविहीनमार्द्रकवरं सुस्वादु संजायते ॥१॥

अथ मातुलुङ्गादियोगः—मातुलुङ्गफलकेसरोद्धृतः सिन्धुजन्ममरिचान्वितो मुखे । हन्ति वातकफरोगमास्यगं शोषमास्यजडतामरोचकम् ॥ १ ॥

अथ मातुलुङ्गकेसरगुणाः—केसरं मातुलुङ्गस्य सैन्धवं मधुनाऽपि वा । आस्यवैरस्यशमनं भक्षयेत्कर्षसंमितम् ॥ १ ॥ शमयति केसरमरुचिं सलवणघृतमाशु मातुलुङ्गस्य । दाडिमचर्वणमथवा चरको रुचिकारि सूचयामास ॥ २ ॥

इति चिकित्सासारात् ।

अथ शर्करादियोगः—शर्करा दाडिमं चाथ द्राक्षा खर्जूरमेव च ॥ १ ॥ अथाऽऽर्द्रकदाडिमयोगद्वयम् । जिह्वाकण्ठविशोधनं तदनु च स्याच्छृङ्गवेरान्वितं सिन्धूत्थं हितमत्र चाथ मधुना शस्तो रसो दाडिमः । अग्न्युद्बोधकराण्यजीर्णशमनान्याहुस्तथा भेषजान्यत्रारोचकहृत्प्रयोगमसकृत्तत्तत्प्रदेयानि च ॥ १ ॥

इति लघुयोगतः ।

अथ सारसंग्रहाज्जीरकाद्यं घृतम्—पिष्ट्वाऽजाजीं सधान्याकं घृतमस्थं विपाचयेत् । कफपित्तारुचिहरं मन्दानलवमिं जयेत् ॥ १ ॥ इति जीरकाद्यं घृतम् ।

अथ रसाः ।

अथ सूतादिगुटिका—सूतगन्धाभ्रमगधाम्लिकामरिचसैन्धवैः । गुटिकाऽरोचकहरी जिह्वावदनशुद्धिकृत् ॥ १ ॥ योगतरङ्गिण्याः । गदनिग्रहाल्लघुचुक्रसंधानम् । गुडक्षौद्रारनालानि समस्तानि यथोत्तरम् । शंसन्ति द्विगुणान्भागान्सम्यक्चुक्रस्य सिद्धये ॥ १ ॥ यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सक्षौद्रगुडकाञ्जिकम् । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ २ ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

गोधूममुद्गारुणशालिषष्टिका मांसं वराहाजशशैणसंभवम् । चेगोञ्झपाण्ढं मधुरालिकं लिशः प्रोष्ठी खलेशः कवरी च रोहितः ॥ १ ॥ कर्कारुवेत्राग्रनवीनमूलकं वार्ताकसौभाञ्जनमोचदाडिमम् । भव्यं पटोलं रुचकं पयो घृतं बालानि तोलानि रसोनसूरणम् ॥ २ ॥ द्राक्षारसालं नलदाम्बु काञ्जिकं कोलं रसालां दधि तक्रमार्द्रकम् । स्वाद्वम्लतिक्तानि च देहमार्जनं वर्गोऽयमुक्तोऽरुचिरोगिणां

---

१ च. °गसमये तानि प्रदे° । २ च. मूलानि ।

हितः ॥ ३ ॥ तृष्णोद्गारक्षुधानेत्रवारिवेगविधारणम् । अहृद्यान्नमसृक्त्रोसं क्रोधं लोभं भयं शुचम् । दुर्गन्धानूपसेवां च न कुर्यादरुचौ नरः ॥ ४ ॥

इति पथ्यापथ्यम् । इत्यरोचकचिकित्सा ।

अथातश्छर्दिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः । छर्दयः पञ्च विज्ञेयास्तासां लक्षणमुच्यते ॥ १ ॥

तासां संप्राप्तिमाह—अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनैः ॥ १ ॥ श्रमाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्क्रिमिदोषतः । नार्याश्चाऽऽपन्नसत्त्वायास्तथाऽतिद्रुतमश्नतः ॥२॥ बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो बलात् । छादयत्याननं वेगैरर्दयत्यङ्गभञ्जनैः ॥ निरुच्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावति ॥ ३ ॥

अथ तस्याः पूर्वरूपमाह—हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः । द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ वातजामाह—हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासस्वरभेदतोदैः । उद्गारशब्दं प्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥ १ ॥ कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्तोऽनिलाच्छर्दयतीह दुःखम् ॥ २ ॥

अथ पित्तजामाह—मूर्छापिपासामुखशोषमूर्धताल्वक्षिसंतापतमोभ्रमार्तः । पीतं भृशोष्णं हरितं च तिक्तं धूम्रं च पित्तेन वमेत्सदाहम् ॥ १ ॥

अथ कफजामाह—तन्द्रास्यमाधुर्यकफप्रसेकसंतोषनिद्रारुचिगौरवार्तः । स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं सरोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषजामाह—शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबलप्रसक्तम् । छर्दिस्त्रिदोषालवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥ १ ॥

अथासाध्यामाह—विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्ध्वमेति । उत्पन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥१॥ विण्मूत्रयोस्तत्समगन्धवर्णं तृट्श्वासकासार्तियुतं प्रसक्तम् । प्रच्छर्दयेद्दुष्टमिहातिवेगात्तयाऽर्दितश्चाऽऽशु विनाशमेति ॥ २ ॥

अथाऽऽगन्तुजामाह—बीभत्सजा दौर्हृदजाऽऽमजा वा ह्यसात्म्यजा वा

---

* उत्क्लिश्यान्नं न निर्गच्छेत्प्रसेकष्ठीवनैस्ततः । हृदयं पीड्यते चास्य तमुत्क्लेशं विनिर्दिशेत् ॥ १ ॥

---

१ च. लवणास्यता । २ च. उत्सन्न° । ३ च. समुद्धूय ।

कृमिजा च या स्यात्। सा पञ्चमी तां च विभावयेच्च दोषान्वयेनैव[1] यथोक्तमादौ ॥ १ ॥

अथ कृमिजाया विशेषलक्षणमाह—शूलहृल्लासबहुला कृमिजा च विशेषतः। कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लक्षिता ॥ १ ॥

अथ साध्यामसाध्यां चाह—क्षीणस्य या छर्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता। सचन्द्रकां तां प्रवदेदसाध्यां साध्यां चिकित्सेन्निरुपद्रवां च ॥ १ ॥

अथ तस्या उपद्रवानाह—कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्यमेव च। हृद्रोगस्तमकश्चैव ज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवाः ॥ १ ॥ इति च्छर्दिनिदानम्।

अथ च्छर्दिचिकित्सां व्याख्यास्यामः।

आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्वाः स्युश्छर्दयो लङ्घनमेव तस्मात्। प्राक्कारयेन्मारुतजां विना तु संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १ ॥

अथ वातच्छर्दिः। योगतरङ्गिण्याः।

अथ धान्यकादियोगः—धान्याकविश्वदशमूलकषायसिद्धान्यूषान्रसान्पवनवम्यरुचिप्रशान्त्यै। पीत्वा सुखानि लभते मधुमिश्रितं वा शङ्खाह्वयास्वरसमूषणचूर्णयुक्तम् ॥ १ ॥

अथ लवणादियोगः—लवणत्रयसंयुक्तं संयुक्तं लवणेन वा। हन्यात्क्षीरोदकं पीतं छर्दिं पवनसंभवाम् ॥ १ ॥

अथ सैन्धवादियोगः। ससैन्धवं पिबेत्सर्पिर्वातच्छर्दिनिवारणम्।

अथ पित्तच्छर्दिः। चन्दनपानकम्—चन्दनेनाक्षमात्रेण संयोज्याऽऽमलकीरसम्। पिबेन्माक्षिकसंयुक्तं पित्तच्छर्दिनिवृत्तये ॥ १ ॥

अथ लाजादियूषः—लाजाप्रसूरयवमुद्गकृता यवागूश्छर्द्यां हिता मधुयुता बहुपित्तजायाम्। यूषः सुगन्धिमधुतिक्तरसप्रयुक्तो मृद्भृष्टलोष्टभवमम्बु हितं तृषायाम् ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहात्।

अथ चन्दनावलेहः—चन्दनं च मृणालं च वालकं नागरं वृषम्। सतण्डुलोदकक्षौद्रः पीतः कल्को वमीं जयेत् ॥ १ ॥ इति शार्ङ्गधरात्।

अथोदीच्यादिः—सोदीच्यं गैरिकं देयं सेव्यं वा तण्डुलाम्बुना। धात्रीरसेन वा पीता सिता लाजाश्च हन्ति ताम् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात्।

अथ मुद्गकषायः—कषायो भृष्टमुद्गानां सलाजमधुशर्करः। छर्द्यतीसारदाहघ्नो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥ १ ॥

---

१ च. दोषोच्छ्रयेणैव।

अथ योगतरङ्गिण्यां पर्पटक्काथः—क्काथः पर्पटजः पीतः सक्षौद्रः शिशिरीकृतः । पित्तच्छर्दि शिरस्तापं चक्षुर्दाहं व्यपोहति ॥ १ ॥

अथ मक्षिकाविडवलेहः—सिताचन्दनमध्वाढ्यं विलिहेन्मक्षिकाशकृत् । सोपद्रवा पित्तभवा छर्दिरेतेन शाम्यति ॥ १ ॥

अथ लाजसक्त्ववलेहिका—सर्पिष्क्षौद्रसितोपेताँल्लाजसक्तूँल्लिहेत्ततः । पित्तच्छर्दिरनेनाऽऽशु प्रशाम्यति सुदुस्तरा ॥ १ ॥

अथ गुडूच्यादिक्काथः—गुडूचीत्रिफलारिष्टपटोलैः क्वथितं जलम् । क्षौद्रयुक्तं निहन्त्याशु च्छर्दि पित्तसमुद्भवाम् ॥ १ ॥ इति योगसारात् ।

अथ कफच्छर्दिः—छर्द्यां कफोद्भवायां तु वमनं कारयेद्भिषक् । तोयैः सर्षपसिन्धूत्थराठनिम्बकणायुतैः ॥ १ ॥ शस्यन्ते शालिगोधूमयवमुद्गमकुष्ठकाः । षष्टिकास्तत्र यूषाश्च पटोल्याद्याश्च भोजने ॥ २ ॥

अथ विडङ्गादिचूर्णम्—विडङ्गत्रिफलाव्योषचूर्णं मधुयुतं लिहेत् । शाम्यत्यनेन कफजा छर्दिः सोपद्रवा नृणाम् ॥ १ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः ।

अथ रक्तशाल्यादियोगः—अथ रक्तशालिभक्तं गोदधिशर्कराविमिश्रं च । कुर्याद्भोजनमेतत्कफच्छर्दिच्छिदं जन्तोः ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ।

अथ जाम्बवादियोगः—योगसागरात् । सजाम्बवं बादरचूर्णमम्लं मुस्तायुतं कर्कटकः सशृङ्गी । दुरालभा वा मधुना च युक्ता लिह्यात्कफच्छर्दिविनिग्रहार्थम् ॥ १ ॥

अथ त्रिदोषच्छर्दिः—अथ धात्रीफलादिपानकम् । पिष्ट्वा धात्रीफलं द्राक्षां शर्करां च पलोन्मिताम् । दत्त्वा मधुपलं चैव कुडवं सलिलस्य च । वाससा गालितं पीतं हन्ति च्छर्दि त्रिदोषजाम् ॥ १ ॥ अथ मसूरसक्तुः—मसूरसक्तवः क्षौद्रमर्दिता दाडिमाम्भसा । पीता निवारयन्त्याशु च्छर्दि दोषत्रयोद्भवाम् ॥ १ ॥

अथैलादिचूर्णम्—एलालवङ्गगजकेशरकोलमज्जालाजप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् । चूर्णं सितामधुयुतं मनुजो विलिह्य च्छर्दि निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥ १ ॥ योगरत्नावलितः ।

अथ शार्ङ्गधराद्बिल्वादिः—बिल्वत्वचो गुडूच्या वा क्काथः क्षौद्रेण संयुतः । जयेत्त्रिदोषजां छर्दि पर्पटः पित्तजां तथा ॥ १ ॥

अथ सामान्यच्छर्दिः—कोलामलकमज्जानौ मक्षिकाविट् सिता मधु । सकृष्णा तण्डुलो लेहश्छर्दिमाशु व्यपोहति ॥ १ ॥ इति कोलाद्यवलेहः ।

अथ मनःशिलादियोगः—योगशतात् । मनःशिलामागधिकोषणानां चूर्णं

कपित्थाम्लरसेन युक्तम् । काजैः समांशैर्मधुनाऽवलीढं छर्दिं प्रसक्तामसकृन्निहन्ति ॥ १ ॥

अथ योगसाराद्श्वत्थवल्कलादिः—अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निर्वापितं जले । तज्जलं पानमात्रेण च्छर्दिं जयति दुर्जयाम् ॥ १ ॥ योगतरङ्गिण्याः ।

अथ लाजादियोगत्रयम्—लाजाकपित्थमधुमागधिकोपणानां क्षौद्राभयात्रिकटुधान्यकजीरकाणाम् । पथ्यामृतामरिचमाक्षिकपिप्पलीनां लेहास्त्रयः सकलवम्यरुचिप्रशान्त्यै ॥ १ ॥ अथ योगतरङ्गिण्या आम्रास्थिक्काथः । आम्रास्थिबिल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः । निहन्ति च्छर्द्यतीसारं वैश्वानर इवाऽऽहुतिम् ॥ १ ॥

अथ योगतरङ्गिण्यां जम्बूपल्लवादिः—जम्ब्वाम्रपल्लवशृतं क्षौद्रं दत्त्वा सुशीतलं तोयम् । लाजैरवचूर्ण्य पिबेच्छर्द्यतिसारे परं सिद्धम् ॥ १ ॥

अथ योगतः पद्मकाद्यं घृतम्—पद्मकामृतनिम्बानां धान्यचन्दनयोः पचेत् । कल्के क्काथे च हविषः प्रस्थं छर्दिनिवारणम् ॥ १ ॥

अथ मयूरपक्षभस्मावलेहः—योगतरङ्गिण्याः । मयूरपक्षं निर्दह्य तद्भस्म मधुमिश्रितम् । लीढ्वा निवारयत्याशु च्छर्दिं सोपद्रवामपि ॥ १ ॥

अथ सारसंग्रहाद्द्रोण्याद्यम्—पुराणगोणिभस्माम्भो मधुयुक्तं निपीय तु । छार्दिं छिनत्ति मनुजस्तृणानीव हुताशनः ॥ १ ॥ अथ चिकित्सासाराज्जातीपत्रादिः—जातीपत्ररसं कृष्णा मरिचं शर्करान्वितम् । एतानि मधुयुक्तानि घ्नन्ति च्छर्दिं चिरोद्भवाम् ॥ १ ॥

अथ कोलमज्जादिः—चिकित्सासारात् । कोलमज्जा कणा बर्हिपक्षभस्म सशर्करम् । मधुना लेहयेच्छर्दिहिक्काकोपस्य शान्तये ॥ १ ॥

अथ शार्ङ्गधराद्वीजपूरादिः—बीजपूराम्रजम्बूनां पल्लवानि जटाः पृथक् । विपचेत्पुटपाकेन क्षौद्रयुक्तश्च तद्रसः । छर्दिं निवारयेद्घोरां सर्वदोषसमुद्भवाम् ॥ १ ॥

अथ चिकित्सासाराज्जम्ब्वाम्रपल्लवादिः—जम्ब्वाम्रपल्लवोशीरवटशृङ्गावरोहजः । क्काथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति । छर्दिं ज्वरमतीसारं मूर्छां तृष्णां च दुर्जयाम् ॥ १ ॥

अथ पटोलाद्यं घृतम्—पटोलशुण्ठ्योः कल्काभ्यां केवलं कुलकेन वा । घृतप्रस्थं विपक्तव्यं कफपित्तवमीर्हरेत् ॥ १ ॥

अथ हिङ्ग्वादिः—हिङ्गुना सारिवामूलं सर्ववान्तिहरं परम् । रम्भाकन्दरसो वाऽपि मधुना छर्दिनाशकृत् ॥ १ ॥

अथ दध्युत्थरसादिः—दध्युत्थरससंयुक्तं पिप्पलीमाक्षिकान्वितम् । मुहुर्मुहुर्नरो लिह्याच्छर्दिभ्यः प्रतिमुच्यते ॥ १ ॥ इति सुश्रुतात् ।

अथ करञ्जादिः—कोमलकरञ्जपत्रं सलवणमम्लेन संयुक्तम् । यः खादति दीनवदनश्छर्दिकफौ तस्य कुत्रेह ॥ १ ॥ इति सारसंग्रहात् ।

अथ करञ्जबीजादिः—ईषद्भृष्टं करञ्जस्य बीजं खण्डीकृतं पुनः । मुहुर्मुहुर्नरो भुक्त्वा छर्दिं जयति दुस्तराम् ॥ १ ॥

अथ शङ्खपुष्पीरसादिः—शङ्खपुष्पीरसं टङ्कद्वयं समरिचं मुहुः । सक्षौद्रं मनुजः पीत्वा छर्दिभ्यः किल मुच्यते ॥ १ ॥ इति लघुयोगतः ।

अथ हरीतक्यवलेहः—हरीतकीनां चूर्णं तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् । अधोभागे कृते दोषे छर्दिस्तेनैव शाम्यति ॥ १ ॥

अथ योगसाराज्जीरकाद्यो धूपः—जीरान्वितं पट्टवस्त्रं वर्तिं कृत्वाऽथ धूपयेत् । आघ्राणाद्विलयं याति सर्वा छर्दिश्चिरोद्भवा ॥१॥ इति सामान्यविधिः।

अथ बीभत्सादिपञ्चवमिषु—बीभत्सजामबीभत्सैर्हेतुभिः संहरेद्वमिम् । दौर्हृदस्थां वमिं हृद्यैः काङ्क्षितैर्वस्तुभिर्जयेत् ॥ १ ॥ लङ्घनैर्वमनैर्वाऽपि सात्म्यैर्वा सात्म्यसंभवाम् । क्रिमिहृद्रोगवच्चापि साधयेत्क्रिमिजां वमिम् ॥ २ ॥ यथादोषं च वितरेच्छस्तं विधिमनन्तरम् । पवनघ्नी चिरोत्थासु प्रयोज्या छर्दिषु क्रिया ॥ ३ ॥

अथ रसाः ।

अथ पारदादिचूर्णम्—रसरत्नदीपात् । रसबलिघनसारकोलमज्जामरकुसुमाम्बुधरप्रियङ्गुलाजाः । मलयजमगधात्वगेलपत्रं दलितमिदं परिभाव्य चन्दनाद्भिः ॥ मधुमरिचयुतं रजोऽस्य माषं जयति वमिं प्रबलां विलिह्य मर्त्यः ॥१॥

अथ योगरत्नावल्याः—जीरकादिरसः । अजाजिधान्यपथ्याभिः सक्षौद्रैः सकटुत्रिकैः । एतैः सार्धं सूतभस्म सद्यो वान्तिं विनाशयेत् ॥ १ ॥

अथ योगसाराद्वमनामृतयोगः—गन्धकः कमलाक्षश्च यष्टी मधु शिलाजतु । रुद्राक्षष्टङ्कणश्चैव सारङ्गस्य च शृङ्गकम् ॥ १ ॥ चन्दनं च तवक्षीरी गोरोचनमिदं समम् । बिल्वमूलकषायेण मर्दयेद्याममात्रकम् ॥ २ ॥ मात्रां चैव प्रकुर्वीत वल्लस्यैव प्रमाणतः । नानाविधानुपानेन च्छर्दिं हन्ति त्रिदोषजाम् । वमनामृतयोगोऽयं कमलाकरभाषितः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयो वान्तिहृद्रसः—अयः शङ्खो बलिसूतः खल्वे तुल्यं विमर्दयेत् । कन्याकनकचाङ्गेरीरसैर्गोलं विधाय च ॥ १ ॥ सप्तमृत्कर्पटैर्लिप्त्वा पुटितो

वान्तिहृद्रसः । द्विवल्लः कृमिरोगेऽपि साजमोदः सवेल्लकः ॥ २ ॥ वान्तिहारेण मुनिना प्रोक्तोऽयं मधुना युतः । पिप्पलक्षारपानीयं पाययेद्वान्तिहृद्विषक् ॥ ३ ॥

अथ च्छर्द्यन्तकरसः—रसभस्म पलांशं स्यात्तत्पादः स्वर्णभस्म च । ताम्रं भुजंगवङ्गे च मौक्तिकं तत्समांशकम् ॥ १ ॥ तेषां समभयश्चूर्णमभ्रकं तत्समं भवेत् । तत्समं गन्धकं दत्त्वा बीजपूरार्द्रकाम्बुना ॥ २ ॥ सर्वं खल्वे विनिक्षिप्य मर्दयेत्रिदिनावधि । तत्कल्कं भावयेत्सप्त दिनान्यामलकद्रवैः ॥ ३ ॥ पश्चात्तन्मूलमूषायां रुद्ध्वा भाण्डे विनिक्षिपेत् । पांसुभिः परिपूर्याथ क्रमवृद्धेन वह्निना ॥ ४ ॥ पचेद्यामत्रयं चुल्ल्यां स्वाङ्गशीतलमुद्धरेत् । ततः सर्वं समाकृष्य चूर्णयेत्पट्टगालितम् ॥ ५ ॥ अजाजी दीप्यकं व्योषं त्रिफला कृष्णजीरकम् । कृमिशत्रु वरालं च प्रत्येकं निष्कमानकम् ॥ ६ ॥ ततः सर्वं चूर्णयित्वा योजयेत्पूर्वभस्मना । इत्थं पञ्चरसेऽनेन प्रोक्तश्छर्द्यन्तको रसः ॥७॥ तत्तद्रोगहरै[१]र्हृद्यैर्दद्याद्वल्लप्रमाणतः । अम्लपित्तमसृक्पित्तं छर्दिं गुल्ममरोचकम् ॥ ८ ॥ आमवातं च दुःसाध्यं प्रसेकच्छर्दिहृद्रुजम् । सर्वलक्षणसंपूर्णं विनिहन्ति क्षयामयम् ॥ स्वैस्थोचितो हितकरः सर्वेषाममृतोपमः ॥ ९ ॥

॥ इति रसाः ॥

अथ पथ्यापथ्यम् ।

कलाययवगोधूममुद्गषष्टिकशालयः । शशतित्तिरलावाद्या मृगजाङ्गलसंज्ञिताः ॥ १ ॥ रागखाण्डववेत्राग्रकोलद्राक्षाफलानि च । वमिरोगेषु पथ्यानि मुनिभिः कथितानि तु ॥ २ ॥ लम्वां बिम्बीकोशवत्यौ मधूकं चित्रामेलां सर्षपं देवदालीम् । व्यायामं वा सात्म्यदुष्टान्नपानं छर्द्यां सद्यो वर्जयेदप्रमत्तः ॥ ३ ॥

इति पथ्यापथ्यविधिः ॥ इति च्छर्दिचिकित्सा ॥

अथ तृष्णानिदानं व्याख्यास्यामः ।

भयश्रमाभ्यां बलसंक्षयाद्वा ऊर्ध्वं चित्तं पित्तविवर्धनैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत्पिपासाम् ॥ १ ॥ सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ २ ॥

अथ कफजानां संप्राप्तिमाह—स्रोतःस्वपां वाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् संभवतीह जन्तोः । तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथाऽन्याऽऽमसमुद्भवा च ॥ १ ॥ भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशश्च । तात्वो-

१ च. 'रैर्द्रव्यैर्द' । २ क. स्वस्थचित्ते ।

ष्ठकण्ठस्य वितोददाहसंतापमोहभ्रमविप्रलापाः । पूर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतो हि ॥ २ ॥

अथ वातजां तृष्णामाह—शुष्कास्यता मारुतसंभवायां तोदस्तथा शङ्ख-शिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसं च वक्त्रं शीताभिरद्भिश्च विवृद्धिमेति ॥१॥

अथ पित्तजामाह—मूर्छान्नविद्वेषविलापदाहा रक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दो मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनं च ॥ १ ॥

अथ श्लेष्मजामाह—बाष्पावरोधात्कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य । निद्रा गुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णार्दितः शुष्यति चातिमात्रम् । कण्ठोपलेपो मुखपिच्छिलत्वं शीतज्वरच्छर्दिररोचकाश्च ॥ १ ॥ कफात्मिकायां गुरुगात्रता च शाखासु शोषस्त्वविपाक एव । एतानि रूपाणि भवन्ति तस्यां तयाऽर्दितः काङ्क्षति नाति चाम्भः ॥ २ ॥

अथ क्षतजामाह—क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा भवेत्सा ॥ १ ॥

अथ क्षयजामाह—रसक्षयाद्या क्षयसंभवा सा तयाऽभिभूतस्तु निशादिनेषु । पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां संनिपातादिति केचिदाहुः ॥ १ ॥

अथाऽऽमजामाह—रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् । त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री ॥ १ ॥

अथ भुक्तोद्भवामाह—स्निग्धं तथाऽऽम्लं लवणं च भुक्तं गुर्वन्नमेवाऽऽशु तृषां करोति ॥ १ ॥ दीनस्वरः प्रताम्यन्दीनाननशुष्कहृदयगलतालुः । भवति खलु सोपसर्गा तृष्णा सा शोषणी मता कष्टा ॥ २ ॥

अथोपसर्गानाह—ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् । सर्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ॥ १ ॥

अथासाध्यामाह—ताल्वोष्ठकण्ठस्य तु तोददाहाः संतापमोहभ्रमविप्रलापाः । सर्वाणि रूपाणि भवन्ति तासां मृत्युर्विकाले तु विशेषतो हि ॥ १ ॥ घोरोपद्रवयुक्ता सा तृष्णा मरणाय विज्ञेया ॥ क्षीणं विभिन्नं बधिरं तृषार्तं विवर्जयेन्निर्गतजिह्वमाशु ॥ २ ॥ ज्वरो मोहः क्षयः कासः श्वासो बाधिर्यमेव च । बहिर्निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तृडुपद्रवाः ॥ ३ ॥ संततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥ ४ ॥

इति तृष्णानिदानम् ।

अथ तृष्णाचिकित्सां व्याख्यास्यामः ।

अथ वाततृष्णा—वातघ्नमन्नपानं मिष्टं शीतं च वाततृष्णायाः । स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरघृतं वातजे तर्षे ॥ १ ॥ इति वृन्दात् ॥

अथ पित्ततृष्णा—पित्तजायां सितायुक्तः पक्वोदुम्बरजो रसः । प्रपिबेत्ससितं मन्थं पयः कोलजसक्तुभिः ॥ १ ॥

अथ काश्मर्यादि—काश्मर्यशर्करायुक्तं चन्दनोशीरपद्मकम् । द्राक्षामधुकसंयुक्तं पित्ततर्षे जलं पिबेत् ॥ १ ॥ इति चिकित्सासारात् ॥

अथ कफतृष्णा—यथोक्तं कफतृष्णायां छर्द्यां तथैव कार्यं स्यात् । स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ॥ १ ॥ ज्ञात्वा मधुदधितर्पणलवणेन जलैर्वमनमभीक्ष्णम् । दाडिममम्लफलं वाऽप्यन्यत्सकषायमवलेह्यम् ॥२॥ पयसाऽथ वा मद्याद्रजनीमधुशर्करायुक्तम् ॥ ३ ॥ इति वृन्दात् ॥

अथ सामान्यविधिः ।

तृष्णातिवृद्धावुदरे च पूर्णे संछर्दयेन्मागधिकोदकेन । विलोमसंचाराहितं विधेयं स्याद्दाडिमाम्रातकमातुलुङ्गैः ॥ १ ॥ सुवर्णरौप्यादिभिरग्नितप्तैर्लोष्टैः कृतं वा सिकतोपलैर्वा । जलं सुखोष्णं शमयेच्च तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा ॥ २ ॥ कसेरुशृङ्गाटकपद्मबीजबिसेक्षुसिद्धं ससितं सवारि । तृष्णां क्षतोत्थामपि पित्तजातां निहन्ति पित्तं शिशिरीकृतं च ॥ ३ ॥ इति सारसंग्रहात् । तुलसीमञ्जरीशुण्ठीकणाद्राक्षालवङ्गकैः । नागवल्लीपर्णवृन्तत्वक्खर्जूरैश्च कार्षिकैः ॥ १ ॥ कर्षार्धलोध्रसंयुक्तैर्विहितोऽयं कषायकः । तृष्णादाहग्लानिहरस्त्रिदोषशमनः परः ॥ २ ॥ मधुयुक्तं जलं शीतं पिबेदाकण्ठमातुरः । पश्चाद्वमेदशेषं तत्तृष्णा तेन प्रशाम्यति ॥ ३ ॥ इति योगतरङ्गिण्याः । मधुरैः सुजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकं शृतं क्षीरम् । पानाभ्यञ्जनसेके त्विष्टं मधुशर्करायुक्तम् ॥१॥ तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि किंचित् । जम्ब्वाम्रातकबदर्यम्लवेतसवल्कलपञ्चाम्लैः ॥ हृन्मुखशिरःप्रदेहाः सघृता मूर्छातिभ्रमतृषाघ्नाः ॥ २ ॥ इति वृन्दात् । सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गबेरसौवर्चलान्यर्धपरिप्लुतानि । मद्यानि हृद्यानि च गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥१॥ आम्रजम्बूकषायं वा पिबेन्माक्षिकसंयुतम् । सर्वां छर्दिं प्रणुदति तृष्णां चैवापकर्षति ॥ २ ॥ गोस्तनीक्षुरसक्षीरयष्टीमधुमधूत्पलैः । नियतं वाम्यतो पीतैस्तृष्णा शाम्यति तत्क्षणात् ॥ ३ ॥ जीरकुस्तुम्बरीद्राक्षाचन्दनोत्पलशीतलम् । शीत-